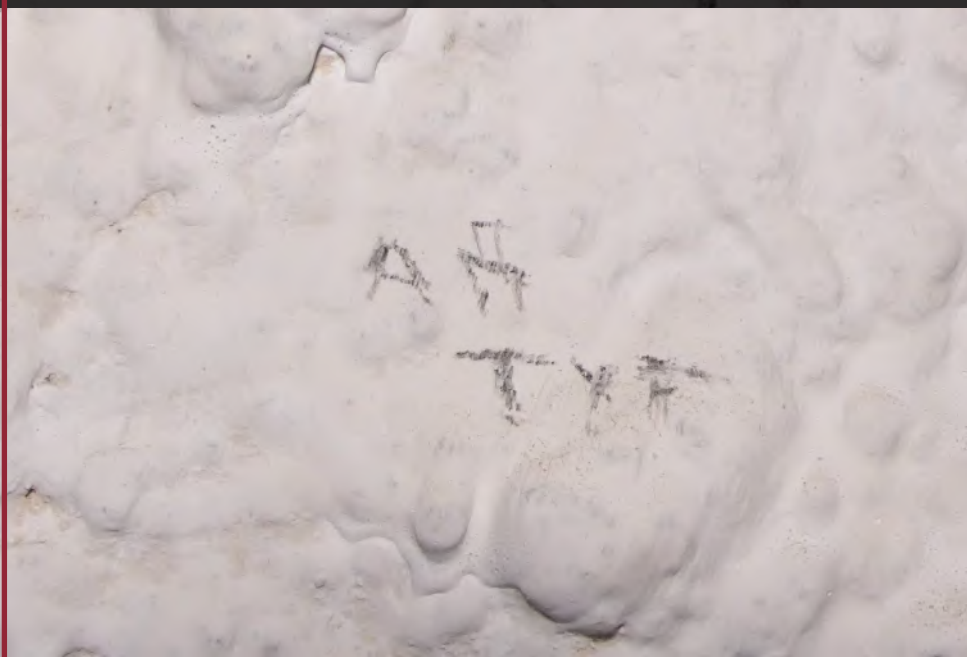

ЧОРНИЙ РЕЄСТР

випадків страт, катувань
і жорстокого поводження
із цивільним населенням на тимчасово
окупованих територіях України

(24.02.2022 — 31.08.2023)

ЧОРНИЙ РЕЄСТР випадків страт, катувань і жорстокого поводження із цивільним населенням на тимчасово окупованих територіях України (24.02.2022 — 31.08.2023)

Дане дослідження є своєрідним архівом інформації про факти страт, катувань і застосування насильства проти цивільного населення під час російської окупації. Зібрана база даних не тільки наочно демонструє масштаби трагедії українського народу, а й дає можливість дослідити типи і види злочини загарбників проти мирних людей на окупованих територіях, які були складові, мотиви і цілі вчинення даних злочинів.

Загальна редакція:

Анастасія Малинка,
Володимир Батчаєв

Авторський колектив:

Анастасія Малинка,
Володимир Батчаєв,
Тетяна Дорошенко

Літературна редакція:

Мар'яна Добоні

Дизайн/верстка:

Ольга Золотарь

Дослідження «ЧОРНИЙ РЕЄСТР випадків страт, катувань і жорстокого поводження із цивільним населенням на тимчасово окупованих територіях України (24.02.2022 — 31.08.2023)» зроблено в рамках проєкту «Документування воєнних злочинів вчинених РФ» за фінансової підтримки НЕД, США (National Endowment for Democracy, USA). Погляди авторів дослідження не обов'язково відображають офіційну позицію NED та Уряду США.

Зміст

Передмова.....	4
Частина I. Російська армія: приречені на жорстокість.....	8
1. Цілі війни.....	10
2. Ідеологія війни.....	18
3. Структура та принципи комплектування окупаційного контингенту.....	30
4. Дисципліна.....	62
5. Пропаганда й підтримка суспільства.....	72
6. Післямова.....	137
Частина II. Воєнні злочини російської армії на окупованих територіях.....	139
1. Позасудові страти.....	142
2. Сексуальне насильство.....	155
3. Катувannya.....	169
4. Утримання в нелюдських умовах.....	186
Частина III. «Чорний реєстр» випадків страт, катувань і жорстокого поводження із цивільним населенням на тимчасово окупованих територіях України.....	199
1. Автономна Республіка Крим.....	200
2. Донецька область.....	204
3. Запорізька область.....	210
4. Київська область.....	222
5. Луганська область.....	259
6. Миколаївська область.....	261
7. Сумська область.....	269
8. Харківська область.....	272
9. Херсонська область.....	302
10. Чернігівська область.....	347
Додаток. Посилання на джерела інформації в інтернеті.....	358

ПЕРЕДМОВА

24 лютого 2022 року Росія вдалася до повномасштабної воєнної агресії з метою позбавлення України суверенітету. Стратегія вторгнення передбачала не тільки примусову зміну законної влади в Києві, а й захоплення та встановлення контролю над максимально можливою кількістю регіонів України. Завдяки концентрації ударного угруповання військ і віроломності нападу на початковому етапі загарбникам вдалося окупувати значну частину нашої держави. За даними американського Інституту вивчення війни (ISW) та журналістів CNN¹, за місяць просування російських військ Україна втратила приблизно 119 тисяч квадратних кілометрів своїх земель — а це майже одна п'ята всієї території. В окупацію потрапили мешканці 3 620 населених пунктів² у Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Київській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Сумській, Харківській, Херсонській і Чернігівській областях. Точні дані про кількість людей, які опинилися під контролем російських військових, наразі встановити неможливо, але міністерка з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України Ірина Верещук повідомила, що станом на вересень 2022 року в окупації перебувало 1–1,2 мільйона українців³.

Стримавши натиск ворога в активній обороні, Збройні Сили України вже навесні переломили ситуацію на фронті й перейшли в контрнаступ. За повідомленням Головнокомандувача української армії Валерія Залужного, у ході наступальної операції у 2022 році було звільнено 40 % окупованих після 24 лютого територій⁴.

Воєнні успіхи України не тільки спростували тезу про «непереможність другої армії світу», а й розвіяли поширюваний російськими пропагандистами міф про «гуманність і людяність» її військовослужбовців. У покинутих російськими військами населених пунктах були виявлені

численні сліди жахливих воєнних злочинів, учинених проти мирного населення. Світова спільнота усвідомила: мешканці окупованих Росією регіонів стали жертвами безпрецедентних за масштабами сучасної Європи проявів жорстокості й насильства.

Незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування порушень в Україні після відвідування звільнених територій Київської, Чернігівської, Харківської та Сумської областей у своїй доповіді від 18 жовтня 2022 року поінформувала Генеральну Асамблею ООН: *«Комісія встановила, що, починаючи з 24 лютого 2022 року, в Україні було скоєно воєнні злочини, порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права. Збройні сили Російської Федерації (РФ) несуть відповідальність за переважну більшість виявлених порушень. Комісія задокументувала випадки позасудових страт, незаконного позбавлення волі, катувань, жорстокого поводження, згвалтувань та інших видів сексуального насильства, скоєних в районах, окупованих Збройними силами РФ⁵. Відповідно до свого мандату, Комісія прагне сприяти тому, щоб винні були встановлені»⁶.*

Від початку війни органи правопорядку України із залученням іноземних фахівців активно розслідують воєнні злочини, скоєні російськими військовослужбовцями та їхніми пособниками. За даними Офісу Генерального прокурора, станом на 27 серпня 2023 року лише за статтею 438 Кримінального кодексу України *«Порушення законів та звичаїв війни»* розпочато 101 959 кримінальних проваджень⁷. Своєю чергою Національна поліція України поінформувала про 72 кримінальні провадження за фактами вчинення російськими військовими сексуального насильства та виявлення 79 катівень і місць несвободи на деокупованих територіях⁸. Офіційне документування таких злочинів органами правопорядку та ідентифікація осіб, причетних до знущань з українців, створює необхідний

законодавчий фундамент для справедливого покарання злочинців у формі російської армії.

Поряд із цим надзвичайно важливо розповісти світові про ту безодню зла, яка охопила окуповані Росією землі України. Поетапний наступ Збройних Сил України, який розпочався в березні 2022 року і триває дотепер, призвів до наповнення вітчизняного і світового інформаційного простору численними повідомленнями про звірства російської армії. Звільнення від ворога нових територій щоразу викликало чергову хвилю різноманітних за формою та місцем розміщення публікацій на цю тему — від стриманих пресрелізів на сайтах органів правопорядку до журналістських розслідувань та інтерв'ю з потерпілими чи очевидцями подій. Виникла потреба в зборі цих розрізнених даних, їх уніфікації, систематизації та накопиченні на одній платформі. Саме цю місію і має виконати «Чорний реєстр», який є своєрідним архівом з інформацією про факти страт, катувань і застосування насильства до мирних людей під час російської окупації. Така база даних не тільки більш наочно продемонструє масштаби трагедії українського народу, а й дасть можливість дослідити злочини загарбників (класифікувати, визначити найбільш поширені різновиди, мотиви вчинення тощо).

«Чорний реєстр» — це не лише данина скорботі і вшанування пам'яті жертв. Це також і застереження людству: таке все ще можливо навіть у XXI столітті. Це поштовх до перегляду й оновлення загальносвітової політики реагування на будь-яку військову агресію в майбутньому.

Наостанок зазначимо, що до «Чорного реєстру» не внесено інформацію про воєнні злочини росіян, які стосуються наруги над українськими військовополоненими, а також про випадки загибелі цивільного населення

внаслідок обстрілів та ведення інших бойових дій. Ми фіксуємо й описуємо чи не найогидніший різновид воєнних злочинів — убивства, зґвалтування та знущання з беззахисних цивільних людей, які не брали безпосередньої участі в боях, не мали при собі зброї й перебували під повним і безперечним контролем окупантів.

Робота проведена в межах проєкту «Документування воєнних злочинів, скоєних Російською Федерацією», що здійснюється за фінансової підтримки NED.

Асоціація українських моніторів дотримання прав людини (Асоціація УМДПЛ)

Частина I
Російська армія:
приречені на жорстокість

Ухвалений у 1945 році Статут ООН фактично заборонив війни, наголошуючи на неприпустимості застосування сили в міждержавних відносинах, зокрема «проти територіальної недоторканості або політичної незалежності будь-якої країни» (стаття 2 Статуту). Утім, існування цього принципу міжнародного права не забезпечило світову стабільність: війни, які стали називати «воєнними конфліктами», періодично виникали і велися з тією чи іншою інтенсивністю.

Водночас науково-технічний прогрес значно розширив інструментарій ведення війни, поповнивши арсенали військових високоточною, «розумною» та нелетальною зброєю. Політичне й військове керівництво багатьох держав отримало можливість обирати й реалізовувати воєнні доктрини, які б призводили до менш трагічних для цивільного населення наслідків.

Проте з перших днів військової агресії в Україні стало очевидно: Росія не тільки відверто й зухвало проігнорувала визнані світовою спільнотою правові норми, а й навмисно застосувала найбільш травматичні й руйнівні методи ведення воєнних дій. Ще більшим шоком для світу стало безжальне ставлення окупаційних військ до мирного населення на захоплених територіях, яке за рівнем репресій і жорстокості нагадало людству страшні часи Другої світової війни. Поряд з нацистською свастикою знак у вигляді літери Z, яким росіяни маркували свою техніку, увійшов в історію як символ насильства, страждань і смерті. Звісно, кожна війна супроводжується проявами жорстокості, але масштаби її застосування російською армією настільки вразили європейську спільноту, що парламенти України, Естонії, Ірландії, Канади, Латвії, Литви, Польщі та Чехії визнали дії Росії геноцидом українського народу.

Буде помилкою вважати, що численні воєнні злочини росіян — це лише неадекватна відповідь на успішний опір Збройних Сил України, а звірства проти мирного

населення викликані винятково озлобленістю російських солдатів через втрати та їхнім бажанням хоч якось помститися за смерть товаришів. Поряд із цим ту чи іншу модель поведінки військовослужбовців на окупованих територіях формує сукупність кількох факторів, проаналізувавши які, можна зробити висновок: **російська армія в Україні була приречена на нещадність і жорстокість.**

1. ЦІЛІ ВІЙНИ

Будь-яка війна — це найбільш радикальний спосіб досягнення політичних цілей, амбітність, законність і справедливість яких зумовлює ставлення військовослужбовців до мирного населення країни-супротивника. Іншими словами, мета війни не тільки виправдовує методи й засоби її ведення, а й визначає їх.

З початку 2000-х років головною геостратегічною ідеєю Кремля стає формування *«багатополярного світового порядку»*, який в інтерпретації президента Російської Федерації Путіна зводиться до встановлення беззаперечної гегемонії Росії на теренах колишнього СРСР та визнання цього факту Заходом. На думку Москви, політичне, економічне й культурне домінування на пострадянському просторі має повернути Росії статус наддержави та одного з лідерів світової політики. Проте реалізацію цього неоімперського проєкту унеможливлювала незалежна позиція України. Проголошений її лідерами й підтриманий громадянами курс на євроінтеграцію став для Путіна серйозним викликом, оскільки не тільки перекреслював його глобальні плани, а й завдавав удару по особистому авторитету та ставав прикладом альтернативного шляху розвитку для інших країн.

Переконавшись у безрезультатності спроб повернути Україну до сфери свого впливу з позицій м'якої сили, Кремль вирішив розв'язати проблему за допомогою воєнної експансії, у ході якої планувалося розчленувати Україну та замінити її керівництво на проросійське. При цьому частина українських земель мала ввійти до складу Російської Федерації, а створена маріонеткова влада визнала б територіальні втрати на законодавчому рівні, публічно відмовилася від будь-яких претензій до Росії та інституційно закріпила дотримання її інтересів у регіонах, залишених Україні.

До реалізації вказаного сценарію Кремль приступив у 2014 році, розпочавши війну проти України з анексії Криму, при цьому цинічно оголосив захоплення території іншої держави *«відновленням історичної справедливості»* та *«поверненням споконвічних руських земель»*. Водночас Росія провокує сепаратистські настрої в східних і південних регіонах України та за допомогою диверсантів розпалює війну на Донбасі, створюючи плацдарм для продовження воєнної кампанії. Перечікуючи хвилю обурення світової спільноти цим відвертим порушенням норм міжнародного права, Путін тисне на «паузу», але аж ніяк не на «стоп». *«Що далі? Точно не тиша. Попереду ще багато геополітики. Практичної, прикладної і навіть контактної. А як інакше, якщо тісно й нудно, незручно й немислимо залишатися Росії в кордонах похабного миру. Ми, звісно, за мир. Але не за паскудний. Ми за правильний»*, — прозоро натякає на плани Кремля колишній помічник президента РФ Сурков, ідеолог проєкту «Новоросія» та координатор діяльності озброєних сепаратистських формувань так званих «ДНР» і «ЛНР»⁹.

У липні 2021 року в статті *«Про історичну єдність росіян та українців»* Путін вказує на остаточне місце української нації в *«багатополярній системі міждержавних відносин»*, яку має намір створити: *«Справжня суверенність України*

можлива лише в партнерстві з Росією, адже ми — єдиний народ». Оприлюднена на офіційному сайті президента стаття стає маніфестом боротьби з українською ідеєю, постійно цитується російською пропагандою та підлягає обов'язковому вивченню в російській армії¹⁰. «Судячи з усього, Києву Донбас просто не потрібен», — пише Путін, і сумнівів не залишається: збройна агресія Росії проти сусідньої країни неминуча, адже для Кремля це єдиний спосіб задовольнити свої амбіції.

Напередодні повномасштабного вторгнення Путін готує правове обґрунтування, яке повинно виправдати заплановану ним зміну кордонів України. 21 лютого 2022 року Росія визнає суверенітет незаконних сепаратистських утворень — так званих «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки» (так званих «ДНР» і «ЛНР») та укладає з ними договори про військову допомогу¹¹. При цьому весь світ стає свідком характерної обмовки, яка промовисто вказує на справжні наміри Кремля: на засіданні Ради безпеки РФ керівник Служби зовнішньої розвідки Нарішкін замість *«визнання незалежності»* псевдореспублік запропонував погодити їх *«входження до складу Російської Федерації»*¹². Уже 23 лютого ватажки так званих «ДНР» і «ЛНР» звертаються до Путіна з офіційним проханням *«допомогти відбити українську агресію»*¹³. Це стає формальним приводом для проголошення початку так званої *«спеціальної воєнної операції»*, і 24 лютого 2022 року в 11 областей України вдирається понад 300-тисячний¹⁴ окупаційний контингент Росії.

У своєму телевізійному зверненні в день вторгнення Путін обіцяє: *«У наші плани не входить окупація українських територій»*, чим ще раз підтверджує безпринципність, цинічність і брехливість політики Москви. 30 вересня 2022 року в Георгіївській залі Кремля російський президент урочисто проголошує захоплені території Запорізької, Донецької, Луганської та Херсонської області

«чотирма новими суб'єктами Російської Федерації» та підписує документи про їх «приєднання» до Росії¹⁵.

Загарбницькі цілі війни більше не приховуються. «Наша перемога — це ліквідація держави Україна. Споконвічно російські землі Новоросії, включно з Одесою і Миколаєвом, мають увійти до складу Росії. Російські міста Київ і Харків — теж. Решта областей колишньої України, які не побажають приєднатися до Росії, можуть утворити окрему нову державу в союзі з Росією», — формулює для російських солдатів кінцеві цілі вторгнення в розділі *«Коли і як закінчиться ця війна»* брошура *«Бойовий листок бійця спеціальної воєнної операції»*¹⁶.

Протиправне присвоєння земель і ресурсів України подається як заздалегідь запланований воєнний успіх і доказ могутності російської армії. *«Отримали нові території. Чого гріха приховувати, і Азовське море стало внутрішнім морем РФ. Це серйозні речі, це значний результат»*, — заявляє Путін на засіданні Ради з прав людини при президентові Росії¹⁷. *«Що стосується географічних координат “спеціальної воєнної операції” — це не лише “ДНР” і “ЛНР”. Це ще й Херсонська та Запорізька області, а також низка інших територій. І цей процес триває, причому триває послідовно й наполегливо»*, — відверто розповідає про задуми агресора міністр закордонних справ Росії Лавров¹⁸. Прессекретар Кремля Пєсков¹⁹ і заступник міністра закордонних справ Галузін наполягають на *«визнанні нових територіальних реалій»* як однієї з умов для досягнення *«всеосяжного, справедливого та міцного миру»*²⁰. Міністерство освіти та науки Росії в концепції викладання історії в закладах вищої освіти Російської Федерації зазначає: *«Мета проведення “спеціальної воєнної операції” — входження до складу Росії “Донецької народної республіки”, “Луганської народної республіки”, Запорізької, Херсонської області»*²¹.

Окупація територій України стає приводом для гордо-щів російських політиків і пропагандистів, які називають Путіна «збирачем земель руських» і відкрито закликають армію до подальших завоювань.

«Не зупинимося ніде. Наша територія — не Запоріжжя, не Херсон. Наша територія — Одеса, Київ, Харків. Усі регіони та загалом Україна — це наша територія»
(Рамзан Кадіров, глава Чеченської Республіки)²².

«Вважаю, ми закінчимо війну, коли дістанемося до кордону з Польщею»
(Петро Толстой, віцеспікер російського парламенту)²³.

«Найбільш безпечний стан російських кордонів — у межах післявоєнного Союзу, і цього треба прагнути. Просторові параметри успішного виконання “спеціальної воєнної операції” очевидні. Оптимальним кордоном, на який необхідно вийти в ході СВО, є лінія Київ — Одеса. Програма-максимум — повне відновлення західного кордону СРСР»
(Володимир Константинов, голова Кримського парламенту)²⁴.

«Україна — країна немаленька. За європейськими мірками — така взагалі величезна. Непристойно величезна. Її треба зменшити, чим ми, дякувати Богу, з успіхом і займаємося»
(Маргарита Симоньян, редакторка ІА Росія сьогодні)²⁵.

Усупереч очікуванню кремлівської верхівки, часткові успіхи російської армії на початку повномасштабної війни не призвели до повалення чи втечі з країни законної української влади. Це зруйнувало плани Путіна зі створення підконтрольного Москві уряду, який мав визнати поразку України у війні та стати провідником інтересів Росії. Понад те, війна як ніколи об'єднала українців і згуртувала націю навколо її лідерів і Збройних Сил України: станом на серпень 2022 року 91 % українців підтримували дії Президента України Володимира Зеленського, 98 % — вірили в перемогу у війні²⁶. Зіткнувшись з найтяжчим випробуванням за часи незалежності, українське суспільство лише зміцнилося й остаточно визначилося щодо свого європейського майбутнього: у липні 2023 року 83 % жителів України вважали, що їхня країна має бути членом НАТО, 85 % опитаних підтримали вступ України до Євросоюзу²⁷.

Безпрецедентна консолідація українського суспільства для боротьби з агресором змушує Кремль корегувати риторику щодо раніше проголошених цілей війни. *«На наш подив, значна частина українського народу охоплена нацизмом. Це має масовий характер. Я теж думала, що їх там трохи, але точно не могла собі уявити, що їх там стільки»*, — пояснює причини в ефірі популярної аналітичної програми головна редакторка ІА Росія сьогодні Симоньян²⁸. Ціллю війни стає не тільки відчуження територій і повалення законного уряду, а й підкорення українців і викоренення із суспільної свідомості прагнення відстоювати свободу та своє право на національне самовизначення. Так званій «денацифікації» підлягає вже не тільки «київська антинародна хунта», а й уся українська нація. *«Володимир Путін твердо поставив цілі — демілітаризація та денацифікація України»*²⁹. *«Хто сказав, що за два роки Україна взагалі існуватиме на карті світу? Української ідентичності не існує і ніколи не було»*, — наголошує заступник голови Ради безпеки РФ, голова правлячої партії «Єдина Росія» Медведєв³⁰.

У війні досягнути відверто загарбницьких та антигуманних цілей можливо лише за допомогою протиправних і варварських засобів. Стаття *«Що Росія має зробити з Україною?»* (опублікована у квітні 2022 року на сайті російського державного агентства новин РІА НОВИНИ) роз'яснює: *«У питаннях денацифікації Росія не може виходити з ліберального підходу. Денацифікація неминуче стане й деукраїнізацією. Бандерівська верхівка має бути ліквідована, її перевиховання неможливе. А соціальне “болото”, яке активно і пасивно її підтримало дією чи бездіяльністю, має пережити тягар війни і засвоїти пережитий досвід як історичний урок і спокуту своєї провини»*³¹.

Про те, що подібний план не був лише теоретичним міркуванням, свідчить заява посла США в ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві³². У заяві вказано, що Сполучені Штати Америки мають достовірну інформацію про підготовку Росією списків *«ідентифікованих українців, які будуть вбиті або відправлені в табори після військової окупації»*. Окрім цього, для придушення мирних актів незгоди з окупацією Росія має наміри використовувати *«летальні заходи»*, а також *«викрадення / примусові зникнення, несправедливі затримання та тортури»*.

Німецьке видання *Bild* з посиланням на службу іноземної розвідки повідомило про російський проект зі створення на окупованих землях України спеціальних таборів для *«відсортування українців, які проявляють незговірливість»*. Зазначено, що *«табори для утримання проукраїнських активістів вже плануються і складаються списки тих, хто буде в них ув'язнений»*³³.

Експерти Королівського об'єднаного інституту оборонних досліджень (RUSI) у своїй доповіді *«Попередні уроки конвенційних бойових дій, винесені з вторгнення Росії в Україну: лютий — липень 2022»* дійшли висновку, що російська контррозвідка склала списки, згідно з якими українці поділені на чотири категорії: ті, хто підлягає фізичній

ліквідації; ті, кого потрібно залякати; потенційно нейтральні особи, яких можна схилити до співпраці; ті, хто готовий співпрацювати (потенційні колаборанти). Один з авторів доповіді стверджує, що до RUSI потрапили інструкції та документи, які свідчать: до першої «розстрільної» категорії українців віднесені учасники антитерористичної операції (АТО), яка проводилася на сході України з 2014 року, а також цивільні особи — учасники проукраїнських протестних виступів, представники проукраїнських політичних і громадських організацій, діячі культури та мистецтва, які мали проукраїнську позицію та виступали за українську мову³⁴.

Публічні заяви політичного істеблїшменту Росії не залишають сумнівів щодо методів встановлення «нового порядку» в Україні. Ігноруючи всі моральні обмеження, Кремль реалізує концепцію тотальної війни, яка несумісна з нормами міжнародного гуманітарного права. Російська армія відкрито й цілеспрямовано програмується на ненависть і жорстокість.

«Два мільйони людей повинні або покинути Україну, або бути денацифікованими. Тобто бути знищеними»

(Олексій Журавльов, депутат Держдуми РФ)³⁵.

«Необхідно стерти із землі міста, щоб було видно далекий горизонт, щоб розуміли, що не можна навіть подумати стріляти в наш бік. Не треба дивитися, що буде завтра»

(Рамзан Кадиров, глава Чеченської Республіки)³⁶.

«Денацифікація — процес багат шаровий. У цьому сенсі моя думка абсолютно радикальна: я вважаю, що навіть саме поняття “Україна” не має існувати в майбутньому. І поняття “українець” не має існувати»
(Олег Матвейчев, депутат Держдуми РФ)³⁷.

«Київ — мати міст руських. Але якщо треба, щоб від Києва залишилися руїни і зверху на цих руїнах стояв наш прапор, то треба прийти до цього»

(Андрій Гурульов, депутат Держдуми РФ)³⁸.

«Знищити Київ. Знищити Львів. Одесу ми теж не збережемо — ми її потім заново відбудуємо. Так буде багатого простіше»

(Володимир Соловйов, ведучий кількох телепрограм, у 2021 році був визнаний найпопулярнішим журналістом Росії)³⁹.

Історичний досвід людства свідчить, що воєнна агресія з метою завоювання територій іншої країни та насадження її населенню чужого світосприйняття завжди супроводжується жорстокістю та масовим насильством проти мирного населення. Україна не могла стати й не стала винятком із цього правила.

2. ІДЕОЛОГІЯ ВІЙНИ

Для армії Росії повномасштабне вторгнення в Україну не стало повторенням «кримського сценарію» з обіцяною командуванням легкою прогулянкою «ввічливих людей» до «братнього народу». Запеклі бої, підпільний рух опору та відверто негативне ставлення мирних громадян продемонстрували: російських солдатів вважають не визволителями, а окупантами. Це вимагало не тільки витіснення з їхньої свідомості попередніх штампів пропаганди, а й подолання загальнолюдських моральних бар'єрів, які обмежують жорстокість військовослужбовців і заважають

досягненню загарбницьких цілей війни. Такі бар'єри були швидко зламані цілеспрямованим насадженням у російській армії ідеології ненависті як до супротивника, так і до всіх українців загалом.

Солдата легше змусити вбивати, якщо обґрунтувати необхідність убивства благородною метою. Оскільки правові аргументи, що хоч якось виправдовують напад на Україну відсутні, для легітимації війни в ідеологічно-виховній роботі із солдатами використовуються позбавлені будь-якої логіки та обґрунтування тези про необхідність *«превентивного удару»* й *«захисту Вітчизни на далеких рубежах»*. У російській інтерпретації Росія не напала на Україну, а *«увійшла на її територію»*, оскільки керівництво держави отримало інформацію про підготовку *«української воєнної операції»* з повернення анексованих територій Криму та Донецької і Луганської областей. *«Нам з вами просто не залишили жодної іншої можливості захистити Росію і наших людей»*, — заявляє Путін у своєму телезверненні до росіян 24 лютого 2022 року. *«На проведення спецоперації Росія була змушена піти заради захисту свого суверенітету, територіальної цілісності та безпеки мільйонів громадян. Наша країна реалізувала своє право на самооборону»*, — пояснює заступник голови Ради безпеки РФ Медведєв⁴⁰. *«Головне для нас — захистити Російську Федерацію від воєнної загрози, створюваної країнами Заходу, які намагаються використати український народ у боротьбі проти нашої країни»*, — мотивує солдатів міністр оборони РФ Шойгу⁴¹.

Усупереч очевидному, військовослужбовців переконують: вони не загарбники й убивці, а рятівники своєї країни, якій у випадку поразки загрожує небезпека розпаду й знищення. Наративи *«Путін буквально на добу випередив плани Києва та Заходу, що дозволило заволодіти стратегічною ініціативою»*, *«НАТО мало намір розмістити на*

українській території атомну зброю та розпочати війну з Росією»⁴² позбавляють армію сумнівів і почуття провини.

Водночас військовослужбовцю завжди важливо знати не тільки за що, але й з ким він воює. Упевненість у тому, що твій ворог — це велика, потворна та небезпечна для твоїх близьких сила, виправдовує у свідомості солдата будь-яке насильство й дає можливість відмовитися від надання власної оцінки відверто жахливих подій.

Для викривлення об'єктивної реальності й створення «образу ворога» Росія задіяла традиційні й перевірені ідеологічні прийоми та штампи: маніпулювання антифашистським дискурсом: «російський солдат звільняє світ від фашизму»; проведення паралелей з Другою світовою війною: «ми маємо закінчити війну, яку не закінчили наші діди»; звернення до давніх страхів росіян щодо неминучої війни з НАТО: «ворог біля воріт»; протипоставлення інтересів Росії й «колективного Заходу»: «битва цивілізацій»; використання пафосної риторики щодо особливої місії Росії: «участь у споконвічній боротьбі добра й зла».

*«Ми воюємо з неонацистами. Багато жителів України обдурені націоналістичною пропагандою, а хтось свідомо пішов шляхом бандерівців та інших поплічників нацистів, які в роки Великої вітчизняної війни воювали на боці Гітлера» (Володимир Путін, президент Росії)⁴³.
«Події в Україні — це не зіткнення між Москвою та Києвом. Це військове протистояння НАТО і США з Росією»
(Микола Патрушев, секретар Ради безпеки Росії)⁴⁴.*

*«Це війна Неба проти пекла. Ангельських воїнств проти диявола. Поле битви — Україна. З одного боку ми, Свята Русь. А проти нас сили абсолютного світового зла»
(Олександр Дугін, російський філософ, політолог, пропагандист)⁴⁵.*

У підрозділах російської армії подібні тези стали обов'язковою частиною ідеологічної підготовки особового складу. Спотворена багаторічною пропагандою свідомість військовослужбовців готова сприймати ірраціональні й недолугі, але заспокійливі для совісті пояснення.

*«Заходу вдалося відірвати від нашої країни шматок Руського світу — більшу частину українців і виховати їх у ненависті до нас. Їх завдання — стерти Росію з лиця землі, прирікаючи весь світ на знищення та вимирання. Ми воюємо за мирне й чесне майбутнє. За безпеку в нашому великому домі — Росії і в кожній родині. Завдання Росії — врятувати світ від чергового фашизму, який ще не переможений. Ми — остання надія людства»
(брошура «Бойовий листок бійця спеціальної воєнної операції»)⁴⁶.*

«України як держави не існує. Є окупована територія колишньої УРСР. Сьогодні Росії мстять війною в Україні за нашу Велику Перемогу. Для нас це продовження Великої вітчизняної війни. І ми, як наші діди у сорок п'ятому, зобов'язані перемогти»

(пам'ятка для мобілізованих «Живу, б'юся, перемагаю», видана в Росії «Вісником військової освіти»)⁴⁷.

«При спілкуванні з місцевим населенням українські війська слід називати нацистами, бойовиками та загартниками. Також слід стверджувати, що ми воюємо з НАТО»

(пам'ятка бійцю ВС РФ, який перебуває в зоні проведення «спеціальної військової операції» в Україні)⁴⁸.

«В Україні офіційно існують фашистські організації. Нацизм в Україні підтримується на державному рівні» (брошура «Уся правда про злочини України на Донбасі», підготовлена для російських військовослужбовців організацією «Ветерани Росії»)⁴⁹.

«Країни Заходу вже не влаштовує “почесна капітуляція” Росії. Їхня мета — занурення нашої країни в хаос і анархію, знищення державності, розчленування країни. Західні лідери, не соромлячись, говорять про розчленування Росії. Вони борються не проти нашого правлячого класу, а проти самої країни. Проти нашого народу. Їхня мета — перетворити нас на ресурс, який вони використовують для підтримки своєї згасаючої цивілізації. Повертаючи собі Україну, ми вириваємо з рук ворога останню й найнебезпечнішу для нас зброю»

(пам'ятка військовослужбовця Збройних сил РФ, який бере участь у «спеціальній військовій операції»)⁵⁰.

«Перетворення України у «антиРосію» проводилось під прямим тиском США, ЄС і НАТО. Захід визнав народ України достатньо пов'язаним кров'ю, щоб перетворити Україну в штурмову базу проти Росії. На це Росія відповіла превентивним ударом»

(методичні рекомендації «Руський світ проти фашизму» для проведення занять з російськими військовослужбовцями)⁵¹.

Водночас російським солдатам активно прищеплюється культ смерті на війні, адже презирство до свого життя неминуче призводить до знецінення життя інших людей. Публічні вислови Путіна «Ми як мученики потрапимо до раю, а вони просто здохнуть»⁵² і «Вбитий на війні — жив. Мету його життя досягнуто»⁵³ стають ключовими ідеологемами в пропаганді необхідності ведення війни до переможного кінця, незважаючи на втрати. Тези російського президента розвиває патріарх Московський і всієї Русі Кирило, запевняючи у своїй проповіді, що загибель на фронті — це «діяння, прирівняне до жертви за інших» і така смерть «змиває всі гріхи, які людина вчинила»⁵⁴. «Уміння вмирати за вищі ідеали і робить нашу країну непереможною», — наставляє паству в погонах головний священник Росії⁵⁵.

«Сьогодні ми, православні та мусульмани, буддисти та шаманісти, б'ємося на боці Добра в одному строю проти українського націоналізму і світового сатанізму, що стоїть за ним. І, може, не жартував наш президент, коли казав: "Ми як мученики потрапимо до раю, а вони просто здохнуть". Напевно, Путін знає щось таке, про що ще не настав час говорити»
(пам'ятка для мобілізованих «Живу, б'юся, перемагаю», видана в Росії «Вісником військової освіти»)⁵⁶.

«Ми не вмираємо, наші душі безсмертні! Ми захищаємо свій народ — наших матерів, дружин, дітей. І немає більшої доблесті для людини, ніж віддати життя за "другі своя", за нашу Батьківщину, за звільнення землі від фашистської чуми. Володимир Путін сказав: "Ми потрапимо в рай, а вони просто здохнуть"»
(брошура «Бойовий листок бійця спеціальної військової операції»)⁵⁷.

Одним з найбільш ефективних способів зняття моральних запобіжників у людини є спонукання її до помсти, яка стала потужним емоційним інструментом підштовхування російських військовослужбовців до жорстокості. Оскільки помста розглядається як пропорційне покарання за спричинене зло («око за око»), українській стороні лицемірно приписується максимальна кількість негативних і ганебних вчинків.

У методичних настановах з ідеологічної роботи та інформаційно-пропагандистського супроводження війни в Україні, підготовлених 5-м відділом Федеральної служби безпеки (ФСБ) Росії, вказано:

«Однією з проблем стало те, що початок спецоперації та поняття “денацифікація” не були підкріплені емоційним фоном: не було масованого вкидання емоційної інформації про вбитих дітей у “ДНР” та “ЛНР”, про розправи націоналістів над росіянами. Недостатньо такої інформації і зараз, особливо розповідей з перших вуст від людей, які мешкають в Україні. Необхідно максимально поширити наративи про звірства та злочини націоналістичних батальйонів з чітким позначенням ненависті націоналістів саме до руських як до народу, а не тільки до держави і армії. Також слід організувати сюжети про розправу над російськими і українськими ветеранами [Другої світової війни] та їхні численні прохання зупинити фашизм в Україні»⁵⁸.

Провокаційні рекомендації ФСБ з розлюднення противника вбудовуються в ідеологічні конструкції обґрунтування війни. Насаджування у свідомість російських солдатів хибного уявлення про «звірине обличчя» українських військовослужбовців стає неодмінним елементом виховної роботи з особовим складом у Збройних силах Росії.

«Чергова версія фашизму, цього разу українського, продемонструвала свою звірину, нелюдську сутність. Бандерівці відкрито кажуть, що вбиватимуть усіх росіян, незалежно від статі, віку та національної приналежності. Вони вбивали дітей, жінок і людей похилого віку на Донбасі протягом дев'яти років, з 2014 року. Вони продовжують вбивати беззбройних людей і зараз, знімаючи це на камери своїх мобільних телефонів. Так вони звітують перед своїми західними господарями. Якщо їх не зупинити, вони прийдуть у наш дім і будуть з насолодою вбивати наших близьких. Щоб цього не сталося, ми повинні раз і назавжди покінчити із цією заразою» (брошура «Бойовий листок бійця спеціальної воєнної операції»)⁵⁹.

«Жорстокі прийоми, які демонструє сьогодні українська армія стосовно жителів непідконтрольних їй територій, масова гибель дітей, катування полонених і людей, що співчують Росії, — усе це походить з практики бандерівських часів Великої вітчизняної війни» (методичні рекомендації «Руський світ проти фашизму» для проведення занять з російськими військовослужбовцями)⁶⁰.

«Українські вояки влаштовують пекло для наших військовополонених. За звіриною жорстокістю ховається усвідомлення неповноцінності та віковий страх перед руськими» (пам'ятка для мобілізованих «Живу, б'юся, перемагаю», видана в Росії «Вісником воєнної освіти»)⁶¹.

«Українські солдати катують, викрадають та гвалтують на території “ДНР” і “ЛНР”. В Україні б'ють за російську мову. Влада України вважає жителів “ДНР” і “ЛНР” “мразями» (брошура «Уся правда про злочини України на Донбасі», підготовлена для російських військовослужбовців організацією «Ветерани Росії»)⁶².

Але фундаментом ідеологічного впливу на російських військовослужбовців стала «демонізація» всього українського народу загалом. Політики та чиновники Росії розуміють: у солдатів заклики знищувати той самий «єдиний народ», який вони прийшли звільняти, будуть викликати когнітивний дисонанс. Отже, українську націю треба перетворити в «хохлів», «фашиків», «бандерівців», «прибічників Заходу» та «слуг сатани». Із застосуванням мови ворожнечі українцям приписують найбільш негативні людські риси, звинувачують у сповідуванні нацизму й намірах спільно з «ворожим НАТО» знищити Росію як державу.

«Я їх [українців] ненавиджу. Вони байстрюки і виродки. Вони хочуть смерті нам, Росії. І доки я живий, я робитиму все, щоб вони зникли»

(Дмитро Медведєв, заступник голови Ради безпеки РФ, голова партії «Єдина Росія») ⁶³.

«Царство брехні, продажності та розпусти — це і є Україна. Українець — це не етнос, а збочене мислення. Будь-який негідник і казнокрад — це духовний українець. Сволота, що віддала мову в оренду сатані, — це українець. Укрожурналіст чи політик будь-якої партії в будь-якій країні, аби був покидьком, — українець!»

(протоієрей Андрій Ткачов) ⁶⁴.

«Ми б'ємося з нацистами. До них жодного милосердя не має бути. У такій ситуації найбільш правильними є рядки з вірша Симонова: "Убий же хоч одного! Якогога швидше убий! Скільки разів ти побачиш його — стільки разів і убий!". Працюйте, браття!»

(Олександр Кібовський, начальник департаменту культури Москви) ⁶⁵.

«Жодної пощади для українського населення!»

(Михайло Ульянов, постійний представник РФ при міжнародних організаціях у Відні) ⁶⁶.

Спрямованість таких закликів очевидна: видати жертву за нападника, прищепити російським солдатам викривлені уявлення про сутність війни та примусити військовослужбовців до жорстокості як до необхідного засобу досягнення перемоги.

«Ще зовсім недавно 96,7 % українців були росіянами. Але 30 років незалежності перетворили їх на диких русофобів. Колись, після денацифікації, вони знову стануть росіянами, а поки що вони вороги. Жорстокі та підступні. Захід 30 років готував Україну до війни з Росією. Розуміючи, що в чесному бою нас не перемогти, вони обрали найпідлішу стратегію за прикладом гітлерівців»

(пам'ятка для мобілізованих «Живу, б'юся, перемагаю», видана в Росії «Вісником військової освіти»)»⁶⁷.

«Після Великої вітчизняної війни в Західній Україні залишилися десятки тисяч бандерівців. Тих, хто співпрацював із фашистами, хто розстрілював дітей і жінок, хто палив Хатинь і сотні інших сіл. І ці вбивці й садисти стали пролізати в органи влади і в систему освіти в Україні. Вони виростили собі зміну, і з їхніми нащадками ми сьогодні воюємо. Як хірург видаляє ракові клітини, щоб врятувати весь організм, так і воїн російської армії повинен зупинити кривавий життєвий шлях шанувальників Бандери, відправивши їх на зустріч зі своїм кумиром»

(брошура «Бойовий листок бійця спеціальної військової операції»)»⁶⁸.

Вплив ідеологічних меседжів на свідомість військово-вслужбовців закріплюється гарантуванням безкарності за скоєне насильство на законодавчому рівні. Державна дума Росії ухвалює законопроект, який скасовує кримінальну відповідальність за злочини, вчинені солдатами на окупованих територіях Донецької, Запорізької, Луганської та Херсонської областей, якщо такі злочини були «спрямовані на захист інтересів» Російської Федерації⁶⁹. Для деморалізації противника Кремль дає добро на свавілля проти мирного населення на захоплених землях.

В окупаційній армії вбивство зі злочину перетворюється в інструмент «розв'язання проблеми», а цінність людського життя прирівнюється до життя тварини. У рекомендаціях щодо правил спілкування з українським населенням військовослужбовцям радять: «Щодо домашніх собак, мародерів, представників територіальної оборони необхідно казати “проблема була розв'язана” замість “пристрелили”, “ліквідували”, “вбили”»⁷⁰.

Значна частина російських солдатів позбавляється «химери совісті» і вважає: на території України гуманітарне право не застосовується, а дотримання законів і звичаїв війни не обов'язкове.

З перехоплених телефонних розмов військовослужбовців з рідними та знайомими:

«Кохана, це всього лише хохли, це всього лише непотріб, це всього лише пил. Забудь про цю націю. Не буде її ніколи більше в житті. Залишилося зовсім трохи, і її зітруть з лиця землі. Вони самі винні. Нехай вже помирають швиденько. І діти теж. Я плював на їхніх дітей. Хохляцька дитина? Потрібно задушити ще в утробі. Тому я так і робитиму. І роблю. Гаразд, бувай. Цілую»⁷¹.

«Мамо, нам треба всіх вбивати: і дітей, і жінок. Усіх поспіль. Усю Україну треба витравити аж до Львова. Щоб цієї країни не було на мапі. Потрібно їх із землі стерти. Буде бій — я зроблю те, що я хотів. Я їм усе відстрелю.

Усе, що можна. Свастику на лобі намалюю ножем. Особисто намалюю»⁷².

«Настю, я не хочу тобі розповідати, що стріляю в цивільних, вбиваю, розбиваю коліна. Настю, я відмороженим став, повним дурнем. Коли були цивільні, я цивільних в окопи кидав і стріляв у голови. Вони плакали, благали мене, а я їх все одно стріляв. Я цих хохлів на коліна ставив і змушував казати: “Росія назавжди”. Я тобі ніколи не брехав і не буду брехати, Настю»⁷³.

«Тут хохлів вже нема. Негри, араби, французи, канадці, фіни, америкоси. Уся Європа. Тобі привезти вухо негра, мамо?»⁷⁴

3. СТРУКТУРА ТА ПРИНЦИПИ КОМПЛЕКТУВАННЯ ОКУПАЦІЙНОГО КОНТИНГЕНТУ

Розслідування воєнних злочинів, учинених росіянами на захоплених територіях, показало: до фактів нелюдського поводження із цивільним населенням причетні не тільки професійні військовослужбовці Збройних сил Росії. У багатьох випадках убивства та катування мирних громадян здійснювали особи, які не мають або ще вчора не мали жодного стосунку до кадрової армії.

У лютому 2013 року начальник Генерального штабу Збройних сил РФ Герасимов сформулював і доповнив воєнну доктрину Росії концепцією «гібридної війни», що передбачає активну взаємодію регулярних армійських частин з іррегулярними озброєними

формуваннями — добровольчими загонами, диверсійними групами, підрозділами ополченців-колаборантів тощо. У 2014 році ця тактика була успішно випробувана росіянами при захопленні Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей. Під час повномасштабного вторгнення Кремль знову вдається до використання в бойових діях «гібридної» комбінації регулярних військ і парамілітарних формувань. Окрім того, для утримання під контролем захоплених населених пунктів, придушення проявів опору та виконання інших поліцейських і каральних функцій в Україну вводяться підрозділи Росгвардії, загони поліції спеціального призначення та групи співробітників ФСБ.

Таким чином, російський окупаційний контингент в Україні є не монолітним колективом кадрових військових, а штучно створеною спільнотою озброєних людей з різними військовими навичками, мотивацією, ставленням до дисципліни та уявленням про військову етику. Слід додати, що перехід війни в довготривалу фазу, висока інтенсивність бойових дій і катастрофічно великі фронтові втрати вимагають швидкого поповнення як регулярного, так й іррегулярного компонента армії. Відновлювати людські ресурси лише шляхом вербування «контрактників» стає складно: через ризики загинути або бути скаліченим на війні служба за контрактом втратила популярність серед росіян. Своєю чергою відправлення на фронт солдатів-строковиків може призвести до поширення антивоєнних настроїв усередині Росії й позбавити так звану «спеціальну воєнну операцію» підтримки суспільства.

Для запобігання кризовій ситуації російська влада в кілька етапів провела безпрецедентну із часів Другої світової війни рекрутингову кампанію до війська. Шляхом масового призову збільшуються сепаратистські формування так званої «народної міліції «ДНР» і «ЛНР»; у регіонах Росії створюються численні добровольчі батальйони; надається всебічна підтримка зміцненню приватних військових

компаній і парамілітарних угруповань, які беруть участь у війні; на захоплених територіях починають діяти укомплектовані місцевими колаборантами «органи МВС Росії».

Проте вжиті заходи не виправдали очікувань: війна вимагала ще більших жертв. З огляду на це у вересні 2022 року в Російській Федерації оголошується мобілізація. Для застарілої мобілізаційної системи Росії необхідність у стислі терміни набрати, підготувати та направити на передову велику кількість осіб стає справжньою проблемою, яку військові комісаріати розв'язують, знижуючи вимоги до якості відібраного для армії людського матеріалу. В умовах дефіциту резервістів військове керівництво робить ставку на вербування вихідців з найбільш маргінальних прошарків населення. Окупаційний контингент поповнюється переважно загітованими пропагандою прихильниками «руського світу» та представниками соціального дна — кримінальниками, екстремістами, безробітними, авантюристами й просто охочими поліпшити своє матеріальне становище. В Україну зі зброєю їдуть чоловіки, які жили серед насильства, звикли до насильства, вчиняли насильство і сприймають його як норму.

3.1. «НАРОДНА МІЛІЦІЯ» ОРДЛО

Незаконні воєнізовані формування сепаратистів на території окремих регіонів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО), які з подачі російських пропагандистів також стали відомими під назвою «народна міліція «Л/ДНР», з 2014 року були головним інструментом військової агресії Росії на першому етапі війни на сході України. І хоча Кремль заперечував свою безпосередню причетність до підтримки «народних міліцій», самі сепаратисти неодноразово визнавали й навіть вихвалялися тим, що отримували постачання з Росії, проходили там навчання, мали тисячі громадян РФ у своїх лавах і діяли під безпосереднім

командуванням офіцерів російської армії. Повна залежність сепаратистських формувань від політичної волі Росії підтверджена і висновками нідерландського суду в справі про збиття літака Boeing-777 рейсу MH17⁷⁵, у ході розслідування якої отримані численні докази того, що Російська Федерація в цілому здійснювала контроль над так званими «ДНР» і «ЛНР». Слід зазначити, що протягом 2014–2022 років на боці «народної міліції» ОРДЛО проти українців воювали так звані «інтернаціональні бригади», створені з представників як ультраправих, так і ультралівих радикальних організацій з-за кордону. Об'єднані спільною ідеєю ненависті до «колективного Заходу» та прозахідної орієнтації України, вони суттєво вплинули на загальний ідеологічний клімат і поведінку бійців-сепаратистів. *«Жителі територій, які знаходяться під контролем озброєних груп, живуть у середовищі, що характеризується повною відсутністю верховенства права, повідомленнями про свавільні затримання, катування та тримання під вартою без зв'язку з зовнішнім світом»,* — вказано у звіті Управління Верховного комісара ООН з прав людини в березні 2016 року⁷⁶.

19 лютого 2022 року, за п'ять днів до початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну, ватажки самопроголошених так званих «ДНР» і «ЛНР» оголосили загальну мобілізацію на підконтрольних їхній владі територіях і пафосно закликали *«всіх здатних тримати в руках зброю»* стати *«на захист усіх руських людей»*⁷⁷. Незважаючи на те, що стаття 51 Конвенції про захист цивільного населення під час війни забороняє примусовий призов на військову службу жителів окупованих територій, мобілізаційні процеси в підконтрольних сепаратистам регіонах Донеччини й Луганщини набули безпрецедентно жорстких насильницьких форм. За місцем проживання, на підприємствах, у навчальних закладах і громадських місцях розпочалося «полювання» на чоловіків призовного віку, яких затримували та направляли в підрозділи «народної

міліції «ДНР» і «ЛНР»⁷⁸. За даними Східної правозахисної групи, таким чином з ОРДЛО було мобілізовано близько 140 тисяч осіб⁷⁹.

«Зараз у нас можна вийти по хліб, а опинитися під Маріуполем», — розповів журналістам один із жителів Донецька. «Наше місто перетворився на місто жінок», — вторить йому інший⁸⁰. Моральні якості новонабраних, їхнє кримінальне минуле чи стан психічного здоров'я до уваги не бралися. «Гребли всіх підряд. По підвалах, по чарочних різних, просто на ринках, чи вийшов за хлібчиком або пішов сміття винести, забирали без документів, без нічого, мовчки в машину — і все. Брали всіх підряд — бомжів, кривих, косих, горбатих. Медкомісію ніхто не проходив. Руки-ноги є — пішов на фронт», — скаржить мобілізований, який здався в полон⁸¹.

Попри те, що мобілізація проводилася під гаслом «захисту рідного дому й Донбасу», поспіхом набраних чоловіків без підготовки направляють для участі в

загальновійськових операціях з окупації Запорізької, Миколаївської, Сумської та Харківської областей України⁸². Навіть проросійські воєнкори вказують на незадовільну дисципліну та *«низький морально-психологічний рівень»* солдатів *«народної міліції»*⁸³. Приголомшені примусовим відлученням від мирного життя люди, які до цього протягом восьми років перебували під впливом російської пропаганди, звинувачують у війні та своїх проблемах Україну і її народ. Ненависть до українців та всього українського постійно підживлюється радикальними заявами їхніх лідерів-сепаратистів, які відкрито закликають до насильства й убивств.

«Усіх переможемо. Усіх уб'ємо. Усіх, кого треба, пограбуємо! Усе буде, як ми любимо!» — заявляє у відеозверненні з Георгіївської зали Кремля один з ідеологів сепаратизму та воєнкор Максим Фомін (Владлен Татарський)⁸⁴.

«Якщо ви (українці) не хочете, щоб ми вас переконували, — ми вас уб'ємо. Уб'ємо, скільки потрібно. Уб'ємо мільйон, п'ять мільйонів, хоч усіх вб'ємо», — розповідає в інтерв'ю колишній *«народний губернатор»* Донецької області, керівник мобілізаційного управління міністерства оборони так званої *«ДНР»* Павло Губарєв⁸⁵.

*«Ми спалимо ваші будинки, уб'ємо ваші сім'ї, відберемо ваших дітей і виростимо їх росіянами»*⁸⁶, — погрожує командир військового загону так званої *«ЛНР»* і пропагандист Ігор Мангушев, відомий своїм виступом на сцені клубу з черепом убитого українського солдата в руці та словами *«Усі носії української ідеї повинні бути знищені»*⁸⁷.

Популістське звинувачення українців *«ви вісім років мовчали, коли бомбили Донбас»*, яке старанно поширюють через медіа російські пропагандисти, підштовхує бійців-сепаратистів до помсти і використовується ними як виправдання власної жорстокості до мирних громадян.

У своїх розповідях жителі окупованих територій із жахом згадують звірства «народних міліціонерів».

«4 березня зранку на трьох БТР до будинку Олександра В. у селі Липці Харківської області приїхали військові “ЛНРівці”. Чоловіка вивели надвір, поклали обличчям у сніг і почали бити. Поки Олександр лежав на землі, солдати винесли все з будинку. Його дружина на це вже не зважала, лише прислухалася до приглушених звуків побиття чоловіка»⁸⁸.

«Здебільшого били електрошокером та гумовими палками. “Поліграф гумовий” вони це називали. Ну, аббревіатура “ПГ” — це ж скорочено “палка гумова”, — розповів журналістам Євген, житель міста Балаклія Харківської області. — Били сильно. Мене 12 днів утримували у захопленому місцевому відділку поліції. Бувало що ті люди, яких побили, через 2–3 дні помирали вже дома. У відділку перебували здебільшого мобілізовані з “Л/ДНР”. У будівлі навіть залишилися пляшки горілки з написами “зроблено в “ЛНР”»⁸⁹.

«Коли я відчинила двері, він одразу вдарив мене кулаком в обличчя. Вибив два зуби і зламав ніс. Я була вся в крові. Він почав бити мене прикладом автомата у груди, по голові. Я не розуміла, що зробила не так. Він вхопив мене за волосся, кинув на диван і почав душити. Після цього я два тижні не могла ковтнути води. Зняв з мене одяг і зґвалтував. А ще порізав мені живота: у мене досі залишилися шрами», — пригадала моторошну історію Людмила, жителька села Миролюбівка Херсонської області. Потім гвалтівник пригрозив, що якщо вона розповість про зґвалтування, він повернеться і вб'є її. Людмила вказує, що гвалтівник був з-поміж сепаратистів⁹⁰.

31 грудня 2022 року незаконні формування «народної міліції» «Л/ДНР» офіційно ввійшли до Збройних сил РФ як окремі армійські корпуси. Як символ визнання заслуг перед Росією, їх командувачі отримали нові бойові прапори особисто з рук Путіна.

3.2. ДОБРОВОЛЬЧІ БАТАЛЬЙОНИ

Навесні 2022 року в Росії розгортається робота зі створення та направлення на війну проти України «іменних» добровольчих батальйонів, які формуються за територіальною ознакою. Процес публічно схвалює та контролює Кремль: пресекретар президента Пєсков називає батальйони «ініціативою, яка заслуговує на найвищу оцінку». Для регіональної влади набір якомога більшої кількості бійців вважається найкращим способом продемонструвати свою лояльність Москві і станом на серпень 2022 року стає відомо про заснування 52 батальйонів у 33 суб'єктах Російської Федерації⁹⁷.

Головним мотиваційним фактором для служби є користь: добровольцям обіцяють нарахування грошового забезпечення в подвійному розмірі (як з федерального, так і місцевого бюджету). В оголошеннях про набір до батальйонів обов'язково вказують суму, яку можна отримати: як правило, це 53 долари на добу плюс додатково 8 тисяч рублів за кожен день у зоні активних бойових дій. Окрім цього, обіцяна одноразова грошова винагорода від 150 до 300 тисяч рублів залежно від регіону⁹². У листопаді 2022 року добровольцям законодавчо надаються податкові та комунальні пільги, кредитні канікули, позачергове медобслуговування, доступ до санаторно-курортних послуг та інші заходи соціального захисту⁹³. У медіа та інтернеті активно рекламується можливість легкого «заробітку на війні», а вступ до добровольчого батальйону подається як спосіб миттєво підвищити свій соціальний статус.

«Як прогодувати родину? Як подарувати синові велосипед? Як сплатити борги за ЖКГ? Сподіватися на успіх і чекати, що все колись зміниться? Усе це ненадійно. Але Сашко зміг вирватися із замкненого кола та змінити своє життя. Він узяв долю у свої руки і записався добровольцем. Тепер у нього зарплата, про яку раніше і не мріяв, нова професія, нові друзі, кар'єрне зростання, пільги від держави. А також статус ветерана бойових дій. А отже, і повага — він справжній мужик. Молодець! Будь, як Сашко, — записуйся добровольцем і зміни своє життя на краще!» — стимулюють у рекламному відеоролику чоловіків до участі в агресії проти України⁹⁴.

Найбільш успішно набір проходить у депресивних регіонах Росії зі значним рівнем бідності, безробіття та злочинності. На це вказує статистика бойових втрат: найбільша кількість загиблих у десяти регіонах РФ, де витрати бюджету на душу населення нижчі за середні по Росії⁹⁵. На службу йдуть люди, які не тільки поділяють антиукраїнські ідеологічні стереотипи Кремля, а й мають негаразди з

поліцією або вважають загарбницьку війну в чужій країні прийнятним способом розв'язання власних матеріальних проблем.

«Головний мій мотив участі у війні — це зняти адміністративний нагляд, щоб потім жити спокійно. У нас кожен третій доброволець з колишніх арештантів з погашеною чи ще незнятою судимістю», — пояснює доброволець батальйону «Ахмат». Його запевнили, що «будь-яку проблему з державою можна вирішити», і влада за участь у війні може «стерти» його кримінальну історію з біографії⁹⁶.

«У нас в Росії зараз уся країна в боргах. Населення збідніло, у всіх по десять кредитів. Один кредит беруть, щоб розплатитися з іншим. У народу грошей немає, сім'ю якось годувати треба, жити якось треба, комуналку платити треба», — пояснює свою мотивацію воювати в Україні взятий у полон доброволець, якого засудили до 11 років позбавлення волі за катування людей на окупованій Харківщині⁹⁷.

Проведені в США дослідження свідчать, що ті, хто добровільно пішов до армії, виявляють більшу схильність до скоєння насильницьких злочинів, ніж ті, кого призвали⁹⁸. Вказана закономірність підтверджується і в Росії. Ще під час перебування добровольців на території своєї країни стає зрозуміло: ця категорія людей не обтяжена моральними принципами, не має поваги до закону й готова застосовувати насильство як заради реалізації власних інтересів, так і просто задля розваги.

Селище Муліно в Нижньогородській області відоме як центр навчання добровольців для відправлення в Україну. За словами місцевих жителів, вони стали боятися виходити ввечері на вулицю: військові п'ють, бешкетують, провокують бійки та пристають до дівчат. *«Вони поводять себе огидно. І ці люди будуть захищати Росію?! Люди, яких набрали по оголошенню? Вони від ранку і щодня*

п'ють та валяються під вікнами!» — обурюється місцева мешканка⁹⁹.

Російська телекомпанія НТВ звернулася до слідчого комітету Російської Федерації зі скаргою на те, що в окупованому місті Мелітополь Запорізької області бійці батальйону «Ахмат» згвалтували кореспондентку компанії Ольгу З. і жорстоко побили її оператора Артема Є., які перебували у відрядженні й мали висвітлювати «визвольну місію» Росії. У скарзі зазначено, що потерпілі звернулися з відповідною заявою до військової прокуратури та поліції, але у відкритті кримінального провадження та з'ясуванні обставин вчинення злочину їм відмовили¹⁰⁰.

«У селищі Підгоренському Воронежської області доброволець та його товариш зайшли до місцевого кафе, де в них виникла суперечка з іншими відвідувачами. Конфлікт продовжився на подвір'ї та швидко переріс у масову бійку, у ході якої військовий дістав гранату і кинув її у цивільних. Внаслідок вибуху постраждала одна людина, було пошкоджено два авто»¹⁰¹.

Очевидно, що російські добровольці, які демонструють протиправну поведінку проти своїх же громадян, не будуть стримувати свої злочинні схильності та звички, контактуючи із жителями окупованої і чужої для них країни.

«Тепер ми в місто не виїдемо. Там, коротше, бабу згвалтували. Кажуть, або дезертири мобілізовані, або добровольці»
(перехоплення телефонної розмови російського військовослужбовця, який перебував під містом Бахмут Донецької області)¹⁰².

Семеро бійців загону «Ахмат-нафтополк» увірвалися до оселі мешканки селища Макіївка Луганської області під

приводом «зачистки» населеного пункту. Зловмисники викрали з помешкання потерпілої побутову техніку й гроші, а саму жінку зв'язали та відвезли до приміщення місцевої гімназії. Там від неї вимагали зізнатися в допомозі українським військам. До потерпілої застосовували електрострум та били металопластиковою трубою. Потім кілька годин тримали прикутою кайданками до батареї¹⁰³.

Чеченські загони були ідентифіковані як виконавці деяких злочинів у Бучі, де вони тероризували мирне українське населення з моменту входу в місто¹⁰⁴.

3.3. ПРИВАТНІ ВІЙСЬКОВІ КОМПАНІЇ

Для підвищення боєздатності армії вторгнення російська влада посилює кадрові війська парамілітарними формуваннями, бійці яких, на відміну від більшості солдатів-контрактників, уже мають досвід бойових дій в Україні. Усупереч законодавчій забороні найманства (стаття 359 Кримінального кодексу РФ), у воєнних діях на боці Росії беруть участь приватні військові компанії (ПВК) «Вагнер», «Редут», «Патріот» та інші. Протиправність їх залучення до війни є безперечною, оскільки в Російській Федерації взагалі відсутні легальні підстави для існування подібних озброєних структур. *«У нас немає закону про приватні військові організації. Група “Вагнер” є, але юридично вона не існує»,* — визнає Путін на зустрічі зі ЗМІ¹⁰⁵. Попри це, найманці приватних компаній стають реальною силою в тотальній війні проти України та ще одним доказом не менш тотального ігнорування Кремлем міжнародного права.

Уже в березні 2022 року в російській соціальній мережі ВКонтакте з'явилися перші оголошення про вербування найманців до найбільш відомої ПВК «Вагнер», яку називають «армією Пригожина» на честь її керівника бізнесмена

Євгена Пригожина. Надалі діяльність приватних військових компаній широко рекламується, вступ до них подається росіянам як найбільш фінансово вигідний спосіб участі у війні проти України. Лише в березні — липні 2022 року у ВКонтакте було розміщено щонайменше 568 таких оголошень, загалом їх переглянули 13,7 мільйона разів, з них 13,5 мільйонів переглядів припадає на ПВК «Вагнер»¹⁰⁶.

Група «Вагнер» — це ізольована від зовнішнього впливу парамілітарна спільнота зі своїм кодексом честі, внутрішніми правилами поведінки та відмінними від загальноприйнятих уявленнями про звичай ведення війни.

Експерти пов'язують діяльність ПВК «Вагнер» з низкою країн, зокрема Суданом, Лівією, Центральноафриканською Республікою, Мозамбіком, Малі, Буркіна-Фасо, Камеруном і Республікою Чад, де найманців використовували не тільки для виконання охоронних функцій, а і як додаткову силу для слабких збройних сил¹⁰⁷. Ще до війни в Україні ПВК «Вагнер» набула у світі зловісної репутації: вагнерівці продемонстрували виняткову жорстокість під час перебування в Сирії та Центральноафриканській республіці. В одному зі звітів ООН перелічено щонайменше сотню жертв порушень міжнародного гуманітарного права, які скоїли

найманці під час перебування в Центральноафриканській Республіці в січні — квітні 2021 року. Серед цих порушень 26 позасудових страт, 5 зґвалтувань, а також 27 випадків свавільних арештів і позбавлення волі. *«Багато мирних жителів було вбито або поранено (...), хоча вони не були законними воєнними цілями»*, — вказують автори звіту¹⁰⁸. У зв'язку з причетністю до масових страт, зґвалтувань, викрадення дітей і фізичних знущань з громадян у Центральноафриканській республіці та Малі США визнали ПВК «Вагнер» транснаціональною злочинною організацією і запровадили проти неї санкції¹⁰⁹.

Кремль не бентежить подібний імідж структури, що діє у його країні. Навпаки, політичне керівництво Росії дає добро на участь найманців в окупації України й усіяко підтримує їх діяльність. Улітку 2022 року Пригожин розпочинає масове вербування безпосередньо в установах відбування покарання та в рази збільшує чисельність вагнерівців кримінальниками, яким обіцяють помилування після шести місяців участі в бойових діях. Тим, хто відмовляється їхати на фронт, погрожують новими кримінальними справами й повторними термінами позбавлення волі¹¹⁰. Хазяїн групи «Вагнер» оголосив вимоги до *«ідеального кандидата»* для війни в Україні: *«Бажано, щоб відсидів 15 років і більше. Або щоб попереду було 15 років і більше. Бажано, щоб сидів не один раз за вбивство, тяжкі тілесні ушкодження, розбій чи пограбування. Ми були і залишаємося воєнізованим організованим злочинним угрупованням з танками та літаками»*¹¹¹.

«Мені потрібні ваші кримінальні таланти, щоб вбивати на війні», — заявив Євген Пригожин¹¹², і його заклик почули. Злочинці, визнані судом небезпечними для суспільства, замість покарання та ізоляції отримують зброю і відправляються вбивати в сусідню країну. Найбільш охоче найманцями стають засуджені до значних строків позбавлення волі за вчинення насильницьких злочинів, у тому

числі й убивств. У медіа з'являються вражаючі відомості про осіб, направлених воювати в Україну в складі ПВК «Вагнер».

«Михайло К. у 2016 році засуджений до 15 років позбавлення волі за те, що разом з другом зв'язав знайомого та зґвалтував його стороннім предметом. Потерпілий отримав травму живота й малого таза, у результаті чого помер»¹¹³.

«Олександр Т. у 2021 році засуджений до 23 років позбавлення волі за те, що замовив убивство родини з чотирьох осіб, у тому числі двох дітей»¹¹⁴.

«Роман Л. у 2014 році засуджений до 17 років позбавлення волі за те, що вбив матір та сестру, після чого спалив їхні тіла»¹¹⁵.

Точна кількість кримінальників, звільнених з пенітенціарних установ для участі в бойових діях проти України, не відома, оскільки російська Федеральна служба виконання покарань утаємничила ці дані. Фонд «Русь сидяча», який займається захистом прав ув'язнених і має власні джерела інформації в місцях позбавлення волі, вважає, що до «армії Пригожина» вступило понад 40 тисяч засуджених¹¹⁶. Пізніше сам Пригожин заявив, що лише під час боїв за місто Бахмут Донецької області він вивіз із в'язниць і відправив в Україну 50 тисяч кримінальників¹¹⁷.

Вільний допуск вербувальників у місця позбавлення волі, спрощеність процедури відбору найманців, масштаби та швидкість відправлення в'язнів на фронт свідчать, що участь російських злочинців у війні проти України санкціонована президентом Росії. За інерцією у 2022 році офіційний Кремль продовжував замовчувати залучення

ПВК «Вагнер» до окупації сусідньої країни, але із часом приховувати масову гибель найманців на війні стало просто неможливо, і 13 січня 2023 року Міністерство оборони РФ офіційно визнало: штурм міста Соледар здійснювали вагнерівці¹¹⁸. *«Зеки воюють краще за гвардійські частини»*, — заявляє Євген Пригожин¹¹⁹.

Дисципліна в ПВК «Вагнер» підтримується завдяки показовим позасудовим стратам порушників власною службою безпеки. Колишній вагнерівець Андрій Мєдведєв повідомив, що йому достеменно відомо про десять випадків позасудових страт дезертирів і полонених, у двох випадках він був присутній при стратах особисто¹²⁰. Своєю чергою, за даними правозахисників, за невиконання наказів керівництва в групі «Вагнер» було страчено щонайменше 40 осіб¹²¹. Остаточо всі сумніви щодо заведених у кампанії порядків розвіює оприлюднене вагнерівцями в листопаді 2022 року відео, на якому завербованого в ПВК «Вагнер» колишнього ув'язненого Євгена Нужи́на за здачу в полон найманці страчують ударом кувалди по голові¹²². Незважаючи на безумовну протиправність таких дій, правоохоронна система Росії на них не реагує, а пресекретар президента РФ Пєсков відмовляється коментувати страту, заявивши: *«Це не наша справа»*¹²³. Реакція Кремля в черговий раз свідчить: закон закінчується там, де починаються інтереси Росії.

У лавах ПВК «Вагнер», де й без того панувала атмосфера зневаги до норм права, з влиттям кримінального елемента ще більше пропагуються жорстокість і знецінення людського життя. У підрозділі діють відверто кримінальні порядки, солдати керуються не уставними вимогами, а «блатними поняттями». На відео, яке знімали самі вагнерівці, показано покарання ними шістьох своїх товаришів по службі: їх примушують пити та обливати себе сечею, після чого ув'язнюють у спеціальній ямі¹²⁴.

Серед вагнерівців популярне носіння нарукавних шевронів з написами: *«Я ні в що не вірю, я тут просто для насильства»* та *«Наш бізнес — смерть. І бізнес йде добре»*¹²⁵, які проголошують основи світогляду найманців і демонструють їхнє ставлення до українців.

Служба зовнішньої розвідки Німеччини отримала відомості про звірства, вчинені російськими військовослужбовцями: були перехоплені телефонні розмови солдатів у регіоні на північ від Києва. Матеріали розвідки надають докази того, що члени російського підрозділу найманців під назвою «група Вагнера» відігравали провідну роль у звірствах. Матеріали також свідчать про те, що військовослужбовці говорили про звірства так, ніби просто обговорювали своє повсякденне життя. Деякі із записів вказують на те, що такі випадки, як у Бучі, траплялися і в інших місцях¹²⁶.

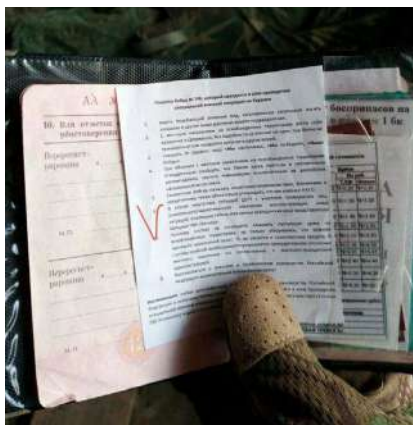
Служба безпеки України встановила особи трьох найманців ПВК «Вагнер», які чинили звірства проти мирного населення на Київщині. Їм інкримінується загалом 14 епізодів: страти цивільних, катування й утримування людей у підвалах без їжі та води, спалювання житлових будинків, викрадення майна¹²⁷.

Два взятих у полон найманці з ПВК «Редут» засуджені до 11 років позбавлення волі за катування цивільних. Після окупації села Новоплатонівка Харківської області вони піддавали тортурам та грабували місцевих жителів, яких по кілька днів утримували без їжі в ямі, викопаній у лісі. *«Мене виводили на допит, били, а вночі світили в яму ліхтариком — перевіряли, чи живий. Били автоматом, ногами, руками. А ще дерев'яним молотком били по колінах, ліктях, плечах, по п'ятках били»*, — згадує один з потерпілих¹²⁸.

Злочинець, якого завербували у ПВК «Вагнер» з місць позбавлення волі, розповів про вчинення найманцями масових убивств цивільного населення, у тому числі підлітків і дітей. *«Те, що ми витворяли, коли заходили в міста*

Соледар і Бахмут, — це було дещо. Нам дали команду “зачистити” і знищити всіх. Ми ж найманці й убивці. Якщо давали наказ “зачистити будинок”, ми його виконували. Ми йшли та вбивали всіх — жінок, чоловіків, пенсіонерів, дітей. І я дітей вбивав. Нам дали наказ — я вбивав. Вона верещить, вона маленька дитина. Їй п’ять-шість років, а я вистрілив. Контрольний. Я нікого не повинен був випустити. <...> Нам казали, що Пригожин дав наказ не дати вийти з міста нікому. Усіх знищити. Усіх, кому від 15 років і вище. Усіх одразу розстрілювати без слів. Було розстріляно 20–24 особи, з них 10 — підлітки від 15 до 17 років»¹²⁹.

Керівництво Збройних сил РФ усвідомлює той страх і відразу, які відчувають жителі окупованих територій до найманців, і, користуючись цим, намагається списати на них злочини солдатів регулярної армії. У «Пам’ятці бійцю Збройних сил РФ, який перебуває у зоні проведення спеціальної воєнної операції в Україні» солдатів

інструктують: «У разі виникнення позаштатних ситуацій (ДТП за участю цивільних осіб, алкогольного / наркотичного сп’яніння військовослужбовців, інших випадках, що спричинили загибель або каліцтво цивільних) слід пред’являтися бійцями ПВК “Вагнер”»¹³⁰. Видання подібних інструкцій свідчить, що російське командування знає про катастрофічний стан дисципліни в окупаційних військах і намагається уникнути звинувачень у порушенні законів і звичаїв війни, перекладаючи вину на найманців.

У березні 2023 року незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування злочинів в Україні окремим пунктом рекомендує російській владі «обмежити використання

приватних військових компаній у конфлікті», оскільки вони перебувають поза формальним підпорядкуванням, часто порушують міжнародне право й менш підзвітні, ніж регулярні війська¹³¹.

Усупереч рекомендаціям у Росії діяльність вагнерівців й участь кримінальників у війні всіляко підтримується й популяризується. У місті Санкт-Петербург відкривається «ПВК Вагнер Центр», пункти з вербування найманців діють у 42 містах¹³², рекламу із запрошенням вступати до ПВК демонструє телебачення¹³³, медіапростір заповнюється компліментарними матеріалами про «армію Пригожина», телекомпанії випускають пропагандистські фільми «Вагнер. Контракт з Батьківщиною» та «Найдосвідченіша армія світу». Докладені зусилля дають бажаний результат. Як повідомив один із членів ради командирів ПВК «Вагнер», станом на липень 2023 року в так званому «українському відрядженні» побувало близько 78 тисяч бійців компанії¹³⁴.

Для росіян незаконна участь найманців і злочинців у поневоленні України стає не тільки нормою, а й доказом патріотизму нації та приводом для гордості. За результатами опитування, проведеного 16–19 червня 2023 року дослідницькою групою Russian Field, діяльність Пригожина у ході війни схвалює 55 % опитаних (не схвалює 14 %) ¹³⁵. Приватні військові компанії, попри відсутність легального статусу, на законодавчому рівні оголошуються «організаціями, що сприяють виконанню завдань, покладених на Збройні сили РФ», найманці отримують статус ветеранів бойових дій, а їх критика чи публікація даних про кримінальне минуле вважається «дискредитацією учасників воєнної операції» і карається позбавленням волі до 15 років¹³⁶.

Попри те, що раніше російська влада категорично й неодноразово заперечувала будь-які зв'язки з ПВК «Вагнер», у червні 2023 року Путін визнає: «Утримання групи «Вагнер» повністю забезпечувалось державою коштом Міністерства оборони та з державного бюджету.

Ми повністю її фінансували». З його слів, з травня 2022 по травень 2023 року на зарплати та заохочувальні виплати вагнерівцям з російського бюджету було виділено понад 86 мільярдів рублів. Ще 110 мільярдів рублів Росія витратила на страхові виплати найманцям¹³⁷.

24 червня 2023 року Пригожин влаштовує демарш проти керівництва Міністерства оборони Росії, який Кремль розглядає як заколот. Після цього група «Вагнер» була відведена з фронту й переміщена в Білорусь. Попри це, досвід використання на війні з Україною злочинців визнано успішним, і криміналізація Збройних сил Росії набирає обертів. Держдума РФ ухвалює пакет законів, які дозволяють більшій частині обвинувачених, підсудних і засуджених укладати контракти з російською армією для війни в Україні¹³⁸, і з осені 2022 року засуджених у пенітенціарних установах вербує вже безпосередньо Міністерство оборони¹³⁹. Поряд із чоловіками йде активне вербування засуджених жінок: лише із жіночих колоній півдня Росії до Збройних сил РФ забирають близько 100 осіб¹⁴⁰. Станом на червень 2023 року з місць позбавлення волі до війська було направлено ще 15 тисяч ув'язнених¹⁴¹, з яких формують спеціальні штурмові підрозділи «Шторм Z»¹⁴². *«До літа 2023 року обличчя війни змінилося. Типовий російський боєць, вбитий в Україні, — це вже не професійний солдат, а 34-річний ув'язнений, який вирушив на фронт прямо з колонії», — вважають експерти, які ведуть підрахунок і верифікацію повідомлень про загибель російських військових¹⁴³.*

3.4. БОЙОВІ ГРУПИ ЕКСТРЕМІСТІВ І НЕОНАЦИСТІВ

Окрім приватних військових компаній, до окупації України залучені загони російських екстремістів, зокрема

«Російський імперський легіон» (воєнізований підрозділ «Російського імперського руху») і неонацистська диверсійна група «Русич»¹⁴⁴. Обидва угруповання беруть участь у війні з 2014 року, сповідують шовінізм і неонацизм, поширюють ненависть до Української держави та українців.

У день повномасштабного вторгнення ватажок «Російського імперського легіону» Гарієв написав у Telegram: «Ми, безумовно, виступаємо за ліквідацію сепаратистського утворення під назвою “Україна”»¹⁴⁵. Ще більш відверто своє бачення майбутнього України сформулювало керівництво угруповання «Русич»: «Ми взагалі вважаємо, що все не біле населення України (жінки з 10 років, а чоловіки з 5) має бути фізично знищене (частина шляхом наукових експериментів). Хлопчики, які залишаться, повинні виховуватися як яничари у військовому служінні Росії, а дівчата після курсу нормальних дружин і з паспортами негромадян РФ будуть віддані російським солдатам по 2–3 штуки на руки. Чорнявих можна роздати й не росіянам, які воювали за Росію. Ось і розв’язання демографічного питання. Усе майно колишньої України також має бути поділене між солдатами. Солдати повинні розуміти вигоду від ризиків своєї участі у війні, а жебрацькі 200 тисяч на місяць (на які особливо нічого і не купити) не сильно мотивують»¹⁴⁶.

Ще з 2014 року члени угруповань стали широковідомими завдяки своїй жорстокості, якою вони пишаються й активно пропагують.

«Я нацист. Коли ти вбиваєш людину, ти відчуваєш азарт мисливський. Хто не був на полюванні, спробуйте, це цікаво. На базі всі сміялися, там вуха у подарунок йшли», — розповідає в інтерв’ю ватажок ДШРГ «Русич» Мільчаков¹⁴⁷.

«На цей момент я приїхав сюди вбивати українців. У принципі — все», — вторить йому в іншому інтерв’ю¹⁴⁸ член «Русича» Рассказов, також відомий привітанням своїх одноподумців у соцмережах з днем народження Гітлера¹⁴⁹.

«Якщо ви “накосячили”, то намагайтеся не залишати свідків з-поміж місцевих», — інструктує своїх підлеглих керівництво групи «Русич» у порадах щодо ставлення до населення України¹⁵⁰.

У 2020 році США, а у 2021 році Канада включили «Російський імперський рух» до списку міжнародних терористичних організацій¹⁵¹. Також загін «Русич» внесений у санкційні списки США, ЄС, Швейцарії, Нової Зеландії та Японії у 2022 році. Ватажок загону Мільчаков за виявлену ним особливу жорсткість перебуває в санкційних списках США¹⁵², а також Великої Британії, Канади, Швейцарії, Австралії, Японії та Нової Зеландії.

Незважаючи на порівняно невелику кількість бійців, угруповання «Російський імперський легіон» та «Русич» стають прикладом для наслідування в російській армії, їхня готовність до насильства й жорстокості подається пропагандою як рішучість і воєнна мужність. Відверто неонацистські переконання та висловлювання керівництва й членів угруповань популярності не заважають: участь у війні проти України ставить їх вище за закон і мораль. *«Ті, кому не подобаються наші погляди та символіка, не зможуть нам напаскудити. Ваші письмові заяви на нас викидаються Слідчим комітетом, Федеральною службою безпеки та іншими структурами у смітник, бо ветерани недоторканні. Наших поглядів ми і далі будемо навчати молодих бійців», — заявляє Рассказов¹⁵³.*

Співпраця Міністерства оборони Росії з неонацистськими групами ще раз наочно продемонструвала абсурдність проголошених Кремлем цілей війни — боротьбу з нацизмом і так звану «денацифікацію» українського суспільства. Російська влада цинічно сортує ультраправих на «своїх і чужих» і не заперечує проти ідеї національної переваги, якщо це ідея переваги «руського світу», а її прихильники не мають розбіжностей з режимом і готові воювати проти України.

3.5. ПРАВООХОРОННІ ТА СИЛОВІ СТРУКТУРИ

У російських планах окупації України важлива роль відводиться правоохоронним структурам країни-загарбника — Росгвардії, Федеральній службі безпеки (ФСБ) і спеціальним підрозділам поліції. І хоча міжнародне гуманітарне право зобов'язує державу-окупанта надавати захист і допомогу жителям захоплених територій, з перших днів інтервенції зрозуміло: російські силовики зосереджені насамперед на виконанні репресивних функцій. Встановлення «нового порядку» і «руського світу» супроводжуються жорстким придушенням вуличних мирних акцій та інших форм ненасильницького протесту, арештами громадських активістів і просто симпатиків України, примусом до співпраці місцевих чиновників, тиском на підприємців і представників медіа.

Міжнародні слідчі, залучені до розслідування воєнних злочинів Росії, зробили висновок, що на окупованих територіях силовики стали знаряддям виконання кремлівського плану зі знищення української ідентичності. *«Перший етап полягав у затриманні та у багатьох випадках убивстві людей, позначених як “лідери”. Тобто тих, хто міг чинити фізичний чи культурний опір окупації, — розповів Вейн Джордаш, голова групи міжнародних слідчих Mobile Justice Team, які співпрацюють з Офісом Генерального прокурора. — Другий етап — це процес фільтрації, коли запідозрених у зв'язках з “лідерами” або причетних до організації будь-якого типу опору депортували до Росії або утримували в ізоляторах і катували»¹⁵⁴.*

Слід зазначити, що вся історія органів правопорядку сучасної Росії тісно пов'язана з насильством і жорстокістю. Саме спецслужби стали опорою авторитарного режиму Путіна і вже давно використовуються ним для переслідування політичних опонентів і представників громадського сектору всередині країни. Прикриваючись необхідністю

активізації боротьби зі злочинністю, російські силовики системно застосовували й застосовують насильство проти власного народу. Каткування для отримання зізнання, побиття при затриманні, тортури в місцях несвободи перестали бути поодинокими ексцесами та перетворилися в загальновідоме і звичне для Росії явище. Керівництво Міністерства внутрішніх справ, ФСБ, Росгвардії та Служби виконання покарань заперечує поширеність традицій насильства у своїх відомствах, хоча тільки за офіційними даними, об'єктивність яких правозахисники не визнають, у 2019 році російські суди винесли обвинувальні вироки за застосування тортур проти 641 правоохоронця¹⁵⁵. У сучасному світі цифрових технологій і доступності мобільних відеокамер приховати правду важко: інтернет наповнений матеріалами про жорстокість російських правоохоронців.

У жовтні 2021 року проєкт Gulagu.net отримав та оприлюднив відеозаписи з кадрами катування та зґвалтування ув'язнених у саратовській туберкульозній лікарні № 1. Відеозаписи надав програміст Сергій Савельєв, який обслуговував відеореєстратори в установах системи виконання покарань. Програміст завантажив і вивіз за кордон 40 гігабайтів відеофайлів, на яких зафіксовані випадки нелюдського поводження та зґвалтування засуджених у в'язницях Іркутської, Саратовської та Володимирської областей¹⁵⁶.

У лютому — березні 2022 року правоохоронці системно застосовували насильство для припинення антивоєнних протестів в Росії: людей валили на землю, били кийками, душили, ударяли головою об стіну, заламували руки. Лише в Москві, Санкт-Петербурзі та Ростові-на-Дону зафіксовано щонайменше 39 випадків викликів швидкої допомоги для госпіталізації побитих мітингувальників. Про застосування сили повідомляли потерпілі щонайменше з 30 відділень поліції в дев'яти містах Росії. Юристи отримали 52 повідомлення про безпідставне застосування сили

співробітниками МВС і Росгвардії 24–28 лютого 2022 року. У ході акцій 6 березня правоохоронці застосували силу щонайменше до 34 затриманих¹⁵⁷.

У вересні 2022 року в Москві поліцейські ввірвалися до квартири Артема К., який напередодні публічно читав антивоєнні вірші. Після затримання його побили та згвалтували грифом від гантелі. Затримана разом з Артемом дівчина розповіла, що у відділенні поліції їй приклеювали до обличчя стікери, намагалися заклеїти клеєм рота, виривали волосся, штовхали та погрожували груповим згвалтуванням. Потім їй показали відео зі згвалтуванням Артема¹⁵⁸.

Російська влада принципово «не помічає» зростання рівня «правоохоронного насильства», а слідчий комітет і судова система демонструють невластиву їм гуманність щодо звинувачених у жорстокості силовиків.

За результатами розгляду скарг на катування правоохоронцями в 78 % випадків виносяться постанови про відмову в порушенні кримінальної справи, ще у 10 % — справи закриваються під час розслідування. За останні 12 років без розслідування та судів залишилися приблизно 40 тисяч випадків побиття та тортур з боку співробітників Міністерства внутрішніх справ, Росгвардії та ОМОНу. У судах силовиків виправдовують у 12 разів частіше, ніж цивільних осіб (дані на 2020 рік)¹⁵⁹.

Експерти Комітету з прав людини ООН висловили глибоке занепокоєння збереженням у Росії практики застосування тортур, яка посилюється через неефективне розслідування скарг на катування, запровадження репресій щодо тих, хто ці скарги подав, а також відсутність перевіреної та деталізованої статистики¹⁶⁰.

Протягом багатьох років російським силовикам прищеплювали зневагу до прав людини, звичку використовувати насильство при виконанні службових завдань

і впевненість у власній безкарності. Безжальна в ставленні до своїх громадян правоохоронна система Росії й поготів не могла бути гуманною до населення країни, яку мала намір підкорити. До того ж відрядження на окуповані території застосовується як покарання. У захоплені міста та села України відправляють не тільки правоохоронців, порушників

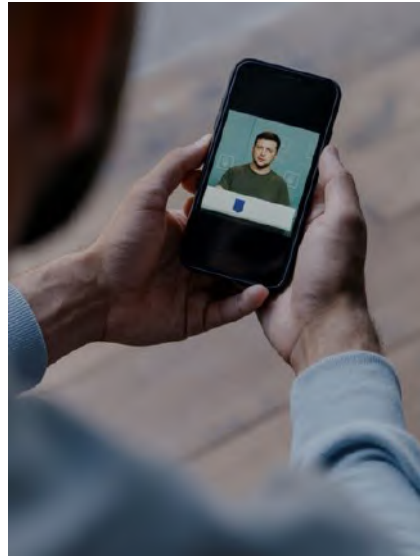
дисципліни, а й раніше звільнених зі служби за вчинення злочинів — таким обіцяють відновлення в спеціальному званні та повернення вислуги років для обрахування пенсії. *«В Україну їдуть ті, у кого совість забруднена і проблеми в Росії виникли. Ті, хто знають, що вони “на олівці” у контролюючих органів. Брали хабарі або ще щось порушували, але служба власної безпеки чи прокуратура поки цього не довела. Ось такі їдуть охоче»,* — пояснює один з колишніх поліцейських¹⁶¹.

Зрозуміло, що філософію допустимості насильства та узвичаєні моделі поведінки російські правоохоронці поширюють і на цивільне населення окупованих територій, а через ідеологію ненависті до українців і відчутні бойові втрати жорстокість силовиків набуває гіпертрофованих форм.

«До міста надіслали Росгвардію, яка почала розганяти мітингувальників. Вони використовували світло-шумові гранати, гумові кулі, сльозогінний газ. Багато хто постраждав. На площі хапали людей та відправляли їх у підвали. Там затриманих били й кували — шукали патріотів, військових, колишніх поліцейських і співробітників СБУ, волонтерів, священників і навіть мисливців. Багатьох випустили побитими та покаліченими, багатьох досі немає.

Кількох вбили і просто викинули на вулицю», — розповідає жителька Херсона про життя містян під час окупації¹⁶².

Мешканця міста Маріуполь Андрія, у телефоні якого знайшли відео з виступом Президента України, співробітники ФСБ кували в наметі фільтраційного пункту. *«Один з них сказав: “Ти ж нам розповідав, що тобі не цікава політика” — і одразу вдарив мене рукою в горло. Потім до побиття приєдналися і інші. Вони називали це “перевихованням”», — згадує Андрій.* Побиття тривало понад дві години, після чого хлопця примусили записати відеозвернення зі словами «Слава російській армії» і відпустили. Його мати перебувала поруч і чула, як співробітники ФСБ знущаються над її сином. Після Андрія в намет завели іншого чоловіка — він мав патріотичне татуювання. Його одразу повалили на землю й почали бити, навіть не ставлячи запитань¹⁶³.

26 березня 2022 року окупанти викрали старосту села Верхня Криниця Запорізької області і ще трьох чоловіків. Людей привезли в захоплене приміщення Васильківського райуправління поліції, у якому тримали кілька днів. Затриманим встромляли під нігті голки, виливали на шкіру хімічні реактиви, кували електрострумом і погрожували вбити рідних, якщо вони не погодяться співпрацювати з окупаційною владою та не розкажуть про місцевих патріотів. Далі було встановлено, що чоловіків кували співробітники Махачкалінського ОМОНу управління Росгвардії у Республіці Дагестан¹⁶⁴.

3.6. МОБІЛІЗОВАНИ

21 вересня 2022 року вперше після Другої світової війни на території Росії оголосили часткову мобілізацію. Міністр оборони Сергій Шойгу повідомив про наміри набрати до армії 300 тисяч осіб, пояснивши масштабність заходу тим, що *«Росія воює не стільки з українською армією, скільки з колективним Заходом»*¹⁶⁵. Незважаючи на істеричну воєнну пропаганду, можливість поповнити збройні сили ентузіазму в населення не викликала: за даними різних джерел, ухиляючись від мобілізаційних заходів, країну покинули від 700 тисяч до 1 мільйона росіян¹⁶⁶.

Як і при формуванні добровольчих батальйонів, відчутний дефіцит людського мобілізаційного ресурсу влада вимушена компенсувати зниженням вимог до новобранців. *«Військкомат нікого жаліти не буде»*, — заявив військовий комісар Курської області¹⁶⁷, і його слова можна визнати девізом загальноросійської мобілізаційної кампанії.

Держдума терміново ухвалила закон, який дозволяє мобілізацію осіб з незнятою чи непогашеною судимістю, у тому числі за вчинення окремих тяжких злочинів¹⁶⁸. Агітація вступати на військову службу проходить у психоневрологічних диспансерах¹⁶⁹, нічліжках¹⁷⁰, хостелах¹⁷¹ і пунктах допомоги безхатькам. До армії відправляють людей з психічними розладами та залежністю від наркотиків.

У жовтні 2022 року московські поліцейські приїхали до «ангару порятунку» служби допомоги «Милосердя», відібрали паспорти в присутніх безхатьків, завантажили їх в автобуси та відвезли до військкомату. Очевидиця стверджує: *«Автобуси приїжджають вже три дні й щоразу забирають по 20–25 людей»*. Один з безпритульних повідомив, що поліцейські *«трохи силу застосували»* і *«тиснули морально»*: *«Якщо повістку не підпишеш, то буде якесь покарання. Страшно»*¹⁷².

Восени 2022 року медиків поліклініки № 99 у Санкт-Петербурзі зобов'язали роздавати повістки пацієнтам, які прийшли до них на прийом. Аудіозапис з відповідним розпорядженням головного лікаря оприлюднений в інтернеті. Загалом місцеві лікарі видали чоловікам призовного віку понад 100 повісток¹⁷³.

31-річний житель Тюмені лікувався в обласній психіатричній лікарні від глибокої депресії та параноїдальної шизофренії і мав би продовжувати вживати спеціальні препарати. Співробітників військкомату його діагноз не збентежив: на початку жовтня чоловік був мобілізований¹⁷⁴. У Новгородській області на війну мобілізували наркозалежного Олександра С., який до того ж хворіє на гепатит С. За словами матері, він перебуває на обліку в наркодиспансері та має неврівноважену психіку. Попри це, його відправили служити без проходження медкомісії¹⁷⁵.

Як і при наборі добровольців, найактивніше мобілізація відбувається в стагнаційних регіонах. «У чоловіків з Бурятії ймовірність загинути на війні в Україні у 75 разів вища, ніж у чоловіків з Москви. Загалом 8 з 10 російських регіонів з найвищими показниками смертності на війні розташовані в Сибіру та Далекому Сході. Більшість цих регіонів вважаються економічно неблагополучними», — заявили дослідники університету Ексетера (Велика Британія)¹⁷⁶.

До участі у війні проти України Кремль активно залучає трудових мігрантів, передусім з країн Центральної Азії, за кількістю яких Росія традиційно займає одне з провідних місць у Європі. У вересні 2022 року Державна дума РФ встановила спрощений порядок отримання громадянства Росії іноземцями, які прослужать у російській армії не менше ніж рік¹⁷⁷. У міграційному центрі «Сахарове» відкривається призовний пункт Міністерства оборони, затриманим мігрантам-правопорушникам замість випроводження з країни пропонують відправитися на фронт¹⁷⁸. У приміщеннях для утримання незаконних мігрантів

вивішують агітаційні листівки, у яких іноземців запрошують до армії, обіцяючи грошову винагороду та російське громадянство¹⁷⁹. Агітація відбувається навіть у мечетях, де після намазу збирають кошти на війну й наполегливо спонукають вступати до лав Збройних сил РФ¹⁸⁰. Російські правозахисники зафіксували численні випадки поліцейських облав на мігрантів у місцях їх компактного перебування з метою примушування до підписання згоди на військову службу. Особливо жорстко тиснуть на іноземців, засуджених до умовного позбавлення волі за вчинення злочинів.

«У центрі утримання мігрантів у Ставрополі активно вербують іноземців, затриманих за порушення російського міграційного законодавства. Ці люди вже купили квитки, щоб повернутися на Батьківщину, але військові, які прийшли у центр, заважають їм виїхати», — повідомив Руслан Вахапов, експерт неурядової організації «Росія за ґратами»¹⁸¹.

«У Росії тепер можна все, що завгодно. Є випадки, коли мігрантів на вулиці затримує поліція або Росгвардія. Їх б'ють, катують і змушують іти в армію. Звісно, вони записуються, — розповіла голова правозахисного фонду «Тонг Джахоні» Валентина Чупік¹⁸². — А до іноземців, засуджених умовно, окрім фізичного насильства, застосовують ще погрози переглянути умовний термін на реальний та відправити їх у в'язницю. А там, знову ж таки, битимуть і відправлять на ту саму війну», — обурюється правозахисниця¹⁸³.

30-річного громадянина Таджикистану всупереч його бажанню замість депортації відправили на фронт. Чоловіка затримали під Санкт-Петербургом за незаконне перебування в Росії, після чого суд ухвалив рішення про депортацію. Але із центру тимчасового утримання його та ще кількох іноземців відвезли до військової частини в Ленінградській області. Коли чоловік почав обурюватися, що він не підписував контракт на службу в армії і не хоче

їхати на війну, його командир заявив, що все підписано за нього, і пригрозив в'язницею¹⁸⁴.

Узбеки, які відбувають покарання в російській в'язниці в місті Челябінськ, звернулися до президента Узбекистану з проханням перевести їх на Батьківщину: ув'язнені бояться, що їх можуть відправити на війну в Україні¹⁸⁵.

Відчутна соціальна нерівність при проведенні мобілізації, яка набула відверто примусових форм, зумовлює скептичне ставлення мобілізованих до норм права, призводить до ігнорування ними етики військовослужбовця та породжує ненависть до народу-супротивника, через непоступливість якого вони начебто змушені воювати. В умовах стресу війни психічно пригнічені й озлоблені новобранці навіть через незначні приводи вдаються до насильства й неконтрольованої агресії, виплескуючи на людей навколо свої комплекси та страхи перед майбутнім. Таку небезпечну, але цілком прогнозовану поведінку вони сповна продемонстрували ще під час проходження бойової підготовки та перебування в тилу.

Під час проведення навчальних стрільб на полігоні в Білгородській області РФ троє мобілізованих військовослужбовців, громадян однієї з країн СНД, розстріляли з кулемета інших солдатів, які перебували поруч. Міністерство оборони Росії поінформувало про 11 вбитих і 16 поранених, хоча, за свідченнями очевидців, потерпілих було набагато більше¹⁸⁶.

У грудні 2022 року на станції Місяш Челябінської області в купе штабного вагона військового ешелону нетверезий мобілізований напав і побив капітана, який також був призваний за мобілізацією. Від одержаних травм офіцер помер на місці¹⁸⁷.

У селищі Муліно (Нижньогородська область Росії), поблизу якого розташований військовий тренувальний центр, четверо нетверезих солдатів познущалися з

місцевого таксиста, який відвозив їх до сауни. За те, що він потрапив в аварію, військовослужбовці жорстоко побили чоловіка та ножем відрізали мізинця на руці. Окрім цього, таксист отримав переломи ребер, струс мозку, пошкодження легені та множинні гематоми. *«Мобілізованих дуже багато, і якісь неадекватні приїхали. Пиячать гуртом, валяються скрізь. У прямому сенсі! Уранці йдеш на роботу, а там тіла всюди. <...> Страшно стало тут жити із цими мобілізованими. Один із сокирою ходить, інші таксиста мало не вбили. За дітей страшно. Може якось діятимемо і писатимемо кудись?»* — скаржаться в соцмережах мешканці селища¹⁸⁸.

У жовтні 2022 року в місті Василівка (Запорізька область, Україна) четверо мобілізованих зайшли до фермерського господарства й зарізали 13 корів, а потім напали й побили своїх — російських військовослужбовців, які перебували поблизу ферми. Надалі мобілізовані на викраденому в місцевих робітників автомобілі намагалися проїхати через блокпост, де їх спробували зупинити такі ж солдати РФ. У відповідь мобілізовані відкрили стрілянину й поранили російського сержанта. За свідченнями очевидців, вони самі не розуміли, що роблять, адже були п'яними майже до непритомності¹⁸⁹.

Проведена в Росії мобілізація перемістила на окуповані території України значну кількість представників маргінальних прошарків суспільства, які отримали зброю та повноваження її застосовувати. Зрозуміло, що солдати, які без вагань і жалю катують і вбивають навіть своїх співвітчизників, не будуть гуманно ставитися до цивільного населення країни, проти якої їх змусили воювати.

4. ДИСЦИПЛІНА

Готовність військовослужбовців дотримуватися законів і звичаїв війни насамперед залежить від стану армійської дисципліни, яка має гарантувати повагу солдатів до норм міжнародного гуманітарного права та унеможливити спричинення ними страждань цивільним особам у зоні бойових дій. Саме дисципліна, побудована на принципах єдиноначальності, обов'язку військовослужбовця підкорятися наказам свого командира та виконувати вимоги статутів, не дає армії перетворитися в некерований озброєний натовп.

Вимуштрувані для проведення помпезних парадів і зовні ефектних масштабних навчань, російські військовослужбовці виявилися неготовими до жорстких реалій повноцінної війни, яка кардинально відрізнялася від попередніх швидкоплинних експедиційних операцій Росії проти набагато слабкішого противника. Упевненість солдат у власних силах і їхня віра в компетентність воєначальників були швидко розвіяні катастрофічними втратами та невдачами на фронті. Зневірені й деморалізовані професійні військовослужбовці, які напередодні вторгнення вважалися елітою російської армії, усіяло уникали участі в бойових діях: псували власну техніку, дезертирували і відмовлялися виконувати накази командирів, звинувачуючи останніх у намірах збудувати кар'єру через гибель рядових бійців. Військове керівництво, яке нещодавно називало дисципліну «стрижнем Збройних сил Росії», стрімко втрачало контроль над особовим складом.

Входження до окупаційного угруповання іррегулярних загонів, відсутність кваліфікованих молодших командирів, погані стосунки між офіцерами та рядовими, усталені традиції «дідівщини» погіршували ситуацію. Випадки

непокори керівництву, нестатутних взаємин, конфліктів між солдатами різних частин і на етнічному підґрунті стають у російських підрозділах звичним явищем.

У Запорізькій області, після сварки, командир російського танку погнав свій Т-90 не на ворога, а на групу росіян із загону Росгвардії. Він обстріляв їхній блокпост і підірвав його¹⁹⁰.

У червні 2022 року четверо офіцерів ФСБ прийшли в кафе та зробили зауваження двом військовослужбовцям Збройних сил Росії через те, що вони пили у військовій формі та перебували в кафе зі зброєю. Після суперечки та взаємних образ один із солдатів відкрив по співробітниках ФСБ вогонь з автомата. Ті почали стріляти у відповідь. У результаті двоє офіцерів ФСБ і один військовослужбовець були вбиті на місці, другого солдата та одного співробітника ФСБ госпіталізували з пораненнями¹⁹¹.

На початку лютого 2023 року мобілізовані з Туви записали відеозвернення, у якому вони звинуватили бойовиків «народної міліції «ДНР» у побитті та знуцаннях. *«Вони в нас стріляли, змушували відтискатися. Обіцяли, що ми звідси живими не вийдемо. Військова поліція приїхала і теж побила нас»,* — поскаржився один з мобілізованих¹⁹².

В інтернеті оприлюднено відео, на якому двоє російських військовослужбовців принижують мобілізованого з Північної Осетії, який з розбитим обличчям стоїть перед ними на колінах. При цьому один з військовослужбовців неодноразово б'є солдата ногами по голові, а другий вимагає купити йому «спальник»¹⁹³.

Навіть щодо своїх співвітчизників військовослужбовці діють надзвичайно жорстоко, використовуючи насильство як спосіб покарання за ту чи іншу провину.

Найманці ПВК «Вагнер» захопили, побили та примусили просити вибачення на відеокамеру командира бригади, підполковника російської армії, якого запідозрили в

наданні наказу про мінування шляхів відходу їхньої групи з бойових позицій. Підполковник розповів, що вагнерівці й раніше неодноразово знущалися з російських солдатів, які служили в сусідніх підрозділах. Їх принижували, примушували переносити трупи та використовували як різноробів. Одного з військовослужбовців тримали в холодному підвалі, бризкали в очі хімічними речовинами, обливали бензином і підносили запальничку, погрожуючи спалити. Іншого бійця найманці побили і згвалтували, після чого той наклав на себе руки¹⁹⁴.

До президента РФ зі скаргою звернулася мати солдата, яка повідомила, що її сина згвалтували його ж «колеги». При цьому гвалтівники перебували в стані наркотичного сп'яніння й погрожували своїй жертві вбивством. Жінка попросила розібратися в ситуації, оскільки командування полку вирішило приховати цей злочин¹⁹⁵.

Російські військовослужбовці виклали в інтернет відеосюжет про проведення «виховної роботи» з мобілізованим солдатом на фронті: його побили до невпізнанності, після чого підвісили за руки на дерево¹⁹⁶.

За даними дослідження (2017 рік), кожна четверта військовослужбовиця російської армії піддавалася сексуальному домаганню з боку керівництва¹⁹⁷. Фронтіві умови лише загострили проблему: сексуально-агресивне ставлення чоловіків-командирів до жінок-підлеглих стає одним з поширених видів нестатутних взаємин.

Військовослужбовиця за контрактом розповіла про те, як офіцери погрозами, а іноді й побиттям примушували заміжніх жінок з медичної роти до сексуальних зв'язків: *«Разом зі мною було сім жінок віком від 23 до 38 років, і кожену намагалися “покласти” під командирів. Розподіляли — одних у розвідку, інших до танкістів, кого у піхоту. Коли я відмовила полковнику, то він вирішив мене за це покарати. Коли всі ночували в наметах та будиночках, я місяць*

спала на землі, у маленькому лісочку. Могли й голодною залишити. А потім за його наказом мене в артилерію закинули, на самий передок. Я на власні очі бачила, як офіцер підстрелив “свою” дівчину. Перепив чи ревності якісь були, не знаю. А обставили так, начебто це українці зробили. Вона вижила, але стала інвалідом. У результаті майже всіх дівчат погрозами чи знущаннями, які роблять життя нестерпним, зламали та змусили надавати сексуальні послуги. Окремі спали навіть з кількома чоловіками. Але їх ніхто не засуджував, оскільки потрібно було просто якось вижити. Та й дівчата переважно самі змирилися. Вирішили, що краще жити на цій війні, як у раю, — нагодованій та із цигарками»¹⁹⁸.

Індикатором занепаду дисципліни в російській армії стала повсюдна практика крадіжок і грабежів мирного населення на окупованих територіях. Доктрина «блискавичної перемоги над Україною» не передбачала довготривалого забезпечення військових підрозділів провізією, амуніцією, паливо-мастильними матеріалами, медичними препаратами. Уже в перші тижні війни російські солдати зіткнулися із серйозною проблемою — відсутністю достатнього запасу їжі, підмінного одягу, ліків, засобів гігієни та інших предметів першої потреби, що стало поштовхом до мародерства та грабежів. «Хлопці ходили від квартири до квартири і виносили великі сумки. Пограбування у всій своїй красі, — написав у своєму щоденнику росіянин у березні 2022 року. — Хтось бере лише необхідне, а хтось виносить все: від старих несправних телефонів до плазмових телевізорів, комп’ютерів і дорогого алкоголю»¹⁹⁹.

Надалі це ганебне явище набуває небачених масштабів, пограбування супроводжуються вбивствами та застосуванням насильства проти мирних громадян, у них беруть участь навіть командири вищої ланки. Лише за перші три місяці повномасштабної війни російські офіцери й солдати відправили до 60 населених пунктів на території Росії посилок з нагробованим майном загальною вагою 58 тонн²⁰⁰.

«Заступник командира по тилу крав холодильники в магазинах. Потім шукали магазини з кросівками, з будь-яким одягом — це тежусе вивозилося. Фурами вивозилося. Коли ми приїхали до Білорусі, я бачив ці дві фури», — розповів журналістам солдат російської 64-ї мотострілецької бригади, яка брала участь в окупації Київської області²⁰¹.

Після захоплення села Андріївка Київської області начальник штабу мотострілецької бригади вивів жінку з будинку на подвір'я і з метою залякування зробив з автомата декілька пострілів над її головою. Надалі він наказав підлеглим пограбувати будинок. Росіяни забрали 50 тисяч доларів, 43 тисячі євро і 150 тисяч гривень, а також винесли майна на півмільйона гривень: телевізор, п'ять ноутбуків, два фотоапарати з об'єктивами, два телефони, два електрогенератори, господарські інструменти²⁰².

Відеокамера зафіксувала, як до підприємства поблизу населеного пункту Мрія Київської області підїхали п'ятеро російських військовослужбовців. До них з піднятими руками вийшли власник бізнесу і 68-річний охоронець. Росіяни обшукали цивільних та удали, що відпускають їх. Проте, коли ті розвернулися й пішли, військовослужбовці розстріляли беззбройних людей у спину, після чого пограбували підприємство, завантажили награбоване в автомобіль і поїхали. Як було встановлено, один зі злочинців — офіцер, старший лейтенант 5-ї окремої гвардійської танкової бригади²⁰³.

Справжньою проблемою для російської армії стало стрімке розповсюдження пияцтва та вживання наркотиків військовослужбовцями на окупованих територіях. Із січня по червень 2023 року Ростовський гарнізонний військовий суд розглянув не менше ніж 48 справ про зловживання солдатами алкоголем, Кримський військовий суд — 38 таких справ, Владикавказький — 29 справ (для порівняння, у січні 2022 року, за місяць до початку повномасштабної війни, у Кримському гарнізонному військовому суді було

лише 4 подібні справи, а у Владикавказькому — жодної). За цей же період до російських гарнізонних військових судів у сусідніх з Україною регіонах надійшло 34 кримінальні справи про зберігання та розповсюдження наркотиків. Ризик покарання не зупиняє солдат. *«П'ють усі, особливо в добровольчих підрозділах. Що ближче до передової, то більше п'ють»*, — розповів журналістам один з них²⁰⁴. В інтернеті з'явився відеозапис, на якому російські солдати групою вживають наркотичні речовини, один з них знімає цей процес²⁰⁵.

З перехоплених телефонних розмов російських військовослужбовців з рідними та знайомими:

*«Горілка ящиками йде за одну ніч. Потім сокирами один одного б'ють і стріляють»*²⁰⁶.

*«У нас тут є перша та друга рота. Вони понапиваються і стріляють один в одного. У першій роті солдат напився і чеку гранати висмикнув. У результаті один труп, двоє поранених»*²⁰⁷.

*«П'ють, а потім починають між собою чудити: стріляють, гранати кидають, ріжуть. Своїх же. Один у мене стріляв — він просто п'яний був. Це повсюди. Були в місті, так наші з ахматівцями перестрілялися. Пияцтво дає про себе знати»*²⁰⁸.

Низький моральний дух, відсутність мотивації й незадовільний стан військової дисципліни перешкоджають виконанню бойових завдань. Усвідомлюючи проблему, російські командири намагаються відновити свій авторитет і змусити підлеглих до покори в будь-який, навіть протизаконний спосіб. Замість використання передбачених статутом дисциплінарних санкцій у російській армії широко

застосовують фізичні покарання, приниження, утримання в нелюдських умовах. Жорстокість стає найбільш ефективним способом управління особовим складом.

Для покарання солдатів-порушників використовуються підвали й так звані «зіндани» — ями, вириті в землі просто неба. *«Тих, хто провинився, б'ють і кидають у яму. Там земляна підлога. Спиш на ганчірках. Можуть не годувати та не давати води. У кожному полку, у кожній частині є така яма. Статути та закони тут не діють»,* — визнає мобілізований офіцер²⁰⁹.

Російський командир покарав десятих солдатів за те, що вони відійшли з позиції в тил для евакуації поранених. Він наказав підлеглим лягти на землю, після чого жорстоко побив їх гумовим кийком та ногами. Інші два солдати тримали винуватців під прицілом автоматів, щоб подавити можливий опір. Пояснення покараних, що вони лише виконували розпорядження іншого командира, до уваги не бралися²¹⁰.

«У нас діє правило “рука-обличчя”. Усіх, кого спіймали за вживанням алкоголю або із запахом, чекає перелом руки та щелепи. Після цього виключаємо з ганьбою з колективу», — попереджає рекрутів телеграм-канал добровольчого загону «Еспаньйола»²¹¹.

Жінка-військовослужбовець російської армії розповіла журналістам про метод покарання солдатів, що практикувався в її підрозділі: *«Могили собі рити змушували. Самі викопують яму і під дулами автоматів туди лягають. А інші хлопці їх землю засипають. Повністю, навіть голова не лишається зовні. Ну якийсь час так можна пролежати. Потім взводний або ротний відходить і стріляє чергами по цих ямах»*²¹².

Армія Росії, ймовірно, почала розгортати «загороджувальні загони», вважає британська військова розвідка. У щоденному зведенні, опублікованому Міноборони Великої Британії в Twitter, вказано, що такі загони мають

примушувати російських солдатів до наступу та розстрілювати тих, хто відступає. На думку розвідки, останнім часом російські генерали хочуть, щоб командири застосували зброю проти дезертирів. Запровадження практики розстрілів свідчить про відсутність дисципліни в російських військах, ідеться у зведенні²¹³.

Підлеглі засвоюють урок жорстокості від своїх командирів і відтворюють їхню поведінку. Свавільля виривається за межі внутрішніх армійських стосунків і стає нормою в ставленні до цивільних осіб. Бійці керуються логікою *«якщо насильство застосовується до нас, то чому мирне населення чужої ворожої країни має бути винятком»*. Солдати швидко перестають грати відведену їм роль *«доброзичливих рятівників українців від нацистів»* і показують своє справжнє обличчя безжальних окупантів.

Міжнародне гуманітарне право покладає відповідальність за дії військовослужбовців на їхніх керівників, які через вищий ієрархічний стан зобов'язані не допускати вчинення воєнних злочинів підлеглими. Стаття 87 Додаткового протоколу № 1 до Женевських конвенцій щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів зобов'язує командирів воюючих сторін контролювати дії підлеглих, вживати всіх необхідних заходів щодо запобігання скоєнню ними порушень законів і звичаїв війни, а також забезпечувати дисциплінарне або кримінальне переслідування тих, хто допустив такі порушення.

Проте російське командування стурбоване винятково ситуацією на фронті та застосовує покарання лише для викоренення численних випадків дезертирства й невиконання бойових наказів. Водночас передбачений міжнародним правом обов'язок із забезпечення гуманного поводження із цивільним населенням воєначальники відверто ігнорують. Командири всіх рівнів *«не помічають»*, а іноді схвалюють і заохочують девіантну поведінку своїх підлеглих щодо мирного населення.

Британський юрист Вейн Джордаш, який консультує українську прокуратуру в питаннях розслідування злочинів російських військових, повідомив, що вбачає ознаки мовчазної згоди командирів у 30 справах, які він розглянув²¹⁴.

Ірина Діденко, представниця прокуратури з ведення справ щодо сексуального насильства, вказує на наявність доказів того, що російські командири знали про згвалтування українських жінок їхніми підлеглими. В окремих випадках вони потурали цьому й давали солдатам дозвіл *«піти розслабитися»*. В одному з епізодів, який описується в розслідуванні, командир дозволив підлеглим увірватися в будинок до двох жінок, а сам залишився зовні. При цьому було чутно, як солдати обговорювали жінок і казали: *«Цю ми просто поб'ємо, а цю згвалтуємо»*²¹⁵.

Солідаризація з боку керівників переконує солдат у безкарності та підштовхує їх до подальшого насильства.

На окупованих територіях російські офіцери не тільки потурали протиправним діям підлеглих, а й самі були ініціаторами або співучасниками вчинення воєнних злочинів, зокрема віддавали накази страчувати та катувати цивільних осіб. І хоча такі накази за своїм характером очевидно та безумовно перебували поза межами права й моралі, солдати без вагань їх виконували. Зафіксовані численні випадки, коли командири особисто вбивали та піддавали тортурам мирних громадян, подаючи своїм солдатам приклад для наслідування.

*«Ми завели цивільних у дім. При них була пачка грошей: гривні, долари і ще різні дрібниці. Підполковник, який був з нами, забрав гроші собі, а решту віддав нам. Щодо цивільних сказав: “Цих розстріляти”. Одного розстріляв я. Спочатку наказав: “Іди вперед” — він пішов. Я йому: “На коліна” — він став. І я просто пустив йому кулю в потилицю. Мене потім трясло дуже довго», — розповів журналістам російський солдат*²¹⁶.

Служба безпеки України оприлюднила аудіоперехоплення телефонної розмови окупанта зі своєю знайомою: *«Ми йшли займати позиції і приїхали під міст. Там лежали українці — військові та цивільні. Нам наказали добити їх, цих усіх українців. Ну я собі такий думаю: може, спробувати горлянку перерізати? Узяв і перерізав. Просто подумав: ну коли я ще людині горлянку переріжу?»²¹⁷*

20 березня 2022 року російські військовослужбовці зайняли село Пакуль у Чернігівській області. Росіяни викрали двох місцевих мешканців, тримали їх у підвалі, били та вимагали надати інформацію про цивільних, які мали зброю. 25 березня командир роти зайшов у підвал і, обурившись тим, що селяни нічого не розповіли, прострелив чоловікам кінцівки²¹⁸.

Дисципліна в збройних силах підтримується застосуванням дисциплінарних і кримінальних санкцій, якими корегують поведінку військовослужбовців на всіх щаблях ієрархії. Стаття 86 Додаткового протоколу № 1 до Женевських конвенцій щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів зобов'язує державу-підписанта притягувати до кримінальної або дисциплінарної відповідальності військових керівників, які не вжили всіх можливих заходів для припинення чи запобігання вчиненню підлеглими воєнних злочинів. Законодавство Росії дає можливість виконувати такі вимоги протоколу. Зокрема, стаття 356 Кримінального кодексу РФ визнає злочином «застосування заборонених засобів та методів ведення війни» і передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на термін до 20 років за «жорстоке поводження із цивільним населенням, розграбовування національного майна на окупованій території, застосування у збройному конфлікті засобів та методів, заборонених міжнародним договором Російської Федерації».

Але політичні та військові керівники Росії в черговий раз продемонстрували: у війні проти України вони не мають

намірів дотримуватися ані міжнародних, ані внутрішніх правових норм. Навіть влаштована російськими військовослужбовцями моторошна «бучанська різанина» стала не підставою для проведення розслідування, а приводом для гордості. Жорстокість російських солдатів була високо оцінена й показово схвалена Кремлем. У той час, коли весь світ з жахом дивився на фотографії закатованих українців і слухав розповіді тих, хто дивом вижив, Путін демонстративно нагородив 64-ту мотострілецьку бригаду, яка лютувала в Бучі, почесним званням гвардійської. У його указі зазначено, що бригада відзначена за виявлений *«масовий героїзм, відвагу, стійкість і мужність»* під час *«захисту Вітчизни»*²¹⁹. Її командир Азатбек Омурбеков отримав чин полковника та був відзначений званням героя Російської Федерації — найвищою державною нагородою Росії за видатні заслуги перед державою та геройський подвиг²²⁰.

5. ПРОПАГАНДА Й ПІДТРИМКА СУСПІЛЬСТВА

5.1. ПЕРМАНЕНТНА КРИЗА ГУМАННОСТІ

Рівень гуманного ставлення військовослужбовців до цивільного населення країни-противника залежить не лише від наказів командирів, статутних вимог чи стану виховної роботи з особовим складом. Моральність поведінки солдата на війні також визначають соціальні норми, закладені в його свідомість під час мирного життя у своїй країні. Політичний устрій, культура, притаманні суспільству духовні орієнтири, формальні й неформальні правила співіснування — усі ці фактори суттєво впливають на те,

які рішення військовослужбовець ухвалить при контактах з мирним населенням. У суспільстві, де цінують мир і людське життя, солдати більш схильні до етичної поведінки та намагаються не завдавати зайвих страждань цивільним навіть на війні. І навпаки, якщо в суспільстві толерується жорстокість, військовослужбовці вважають насильство природною і навіть бажаною поведінкою.

На відміну від України, історія сучасної Росії — це нескінченна хронологія війн і збройних конфліктів, які не тільки підтримували боєготовність російської армії, а й формували ментальність російського соціуму. Війна завжди була поруч, і участь у ній не сприймалася росіянами як катастрофа. Російський народ достатньо давно став спільнотою потенційних комбатантів, які готові підтримати й узяти участь у будь-якій війні незалежно від її цілей і методів ведення. Воєнні дії в Чеченській Республіці, Молдові, Грузії, Сирії психологічно підготували росіян до жорстокості війни, і інформація про криваві події в Україні не викликала в більшості з них суттєвого стресу, оскільки цілком відповідала уявленням про світоустрій. Російське суспільство швидко й безболісно втягнулося в чергову війну, морально адаптувалося до неї та зараз сприймає її як складову життя країни. Після року винищення українців

і власних бойових втрат 52 % опитаних росіян повідомили, що не скасували б рішення про початок «спеціальної воєнної операції», якби мали таку можливість, повернувшись у минуле²²¹. Згідно з іншим опитуванням, 47 % заявили, що не бажають виведення військ з України та початку мирних переговорів, якщо проголошені «операцією» цілі не будуть досягнуті²²². У червні 2023 року 73 % російських громадян продовжували вважати, що їхня країна рухається в правильному напрямку²²³.

Моделі поведінки солдата на війні сформовані не тільки військовим вишколом, а й укладом його попереднього цивільного життя. Аномальна жорстокість російських військовослужбовців віддзеркалює загальну проблему російського соціуму — толерантне ставлення до жорстокості. Російська Федерація завжди характеризувалася доволі високим індексом рівня кримінального й побутового насильства, яке супроводжує росіянина повсюдно й протягом усього його життя. Росія традиційно є одним з лідерів у рейтингу європейських країн за кількістю умисних убивств²²⁴ і кількістю ув'язнених на 100 тисяч населення²²⁵. Друга за чисельністю категорія ув'язнених у Росії — це вбивці. Так, у 2020 році в місцях позбавлення волі перебували 95 тисяч убивць і лише 53 тисячі крадіїв. Кожні шість з десяти ув'язнених — рецидивісти²²⁶.

За даними Росстату, у 2016 році від кримінальних злочинів, пов'язаних із застосуванням насильства в сім'ї, постраждали 65 543 особи²²⁷ (після часткової декриміналізації сімейних побоїв Державною думою РФ у січні 2017 року отримати свіжі об'єктивні дані стало неможливо). З огляду на опубліковані у 2011—2019 роках судові вироки 66 % від загальної кількості вбитих у Росії жінок загинули від рук партнера чи родича²²⁸. Соціологи вважають, що в Російській Федерації 52 % підлітків ставали жертвами булінгу²²⁹. 15,7 % опитаних людей похилого віку заявили, що стикалися із жорстоким поведінням²³⁰.

34 % росіян вважають прийнятним за певних обставин застосування тортур в органах правопорядку²³¹. У січні 2017 року 50 % громадян висловилися на підтримку закону, який декриміналізує рукоприкладство в родині, якщо побиття вчинене вперше²³². Водночас законопроект «Про профілактику сімейно-побутового насильства» було знято з розгляду. Проти його ухвалення виступила Російська православна церква. «Борючись із застосуванням сили, ми не повинні вторгтися в сімейний простір чужих людей. Така ситуація руйнівна для традиційних сімейних та духовно-моральних цінностей», — пояснив патріарх Московський і всієї Русі Кирило²³³.

У 2019 році експерти Інституту психології Російської академії наук констатували: «Порівняльні дослідження свідчать: у контексті агресії, грубості та ненависті російське суспільство виглядає жахливо. Країна переживає “моральне бездоріжжя”»²³⁴. «У Росії всі ненавидять усіх. У кожному соціальному прошарку є свої об’єкти для ненависті. Суспільство не має моральних табу», — заявив завідувач відділу Наукового центру психічного здоров’я Російської академії медичних наук Сергій Єніколопов²³⁵.

5.2. ЗУБИ ДРАКОНА

Війна — це одна з найбільш руйнівних і жахливих форм насильства, яка викликає огиду та відторгнення в цивілізованій частині людства. Сучасна Європа звикла до мирного співіснування, і цей стабільний порядок уже здавався непорушним. Проте зі зміцненням авторитарного режиму Путіна всередині Росії зростають і його зовнішньополітичні імперські амбіції. Одержимий реваншистською доктриною «вставання з колін», Кремль усе частіше втручається у внутрішні справи інших країн і всіляко демонструє готовність до перекроювання кордонів і розв’язання міжнародних конфліктів воєнним шляхом. «Росія більше не

буде поступливою», — проголосив російський президент у квітні 2008 року після саміту НАТО в Бухаресті, на якому він уперше ознайомив світ з тезою про нібито штучність Української держави і заявив, що Росія готова відстоювати «свої інтереси» в Україні: *«Хто нам може сказати, що там немає наших інтересів? Є регіони, де тільки російське населення проживає, наприклад у Криму. Південь України повністю, там лише одні росіяни»*²³⁶. Така система поглядів неминуче веде до агресії не тільки проти України, а й проти всіх сусідніх країн, значну частку населення яких історично складають етнічні росіяни чи російськомовні громадяни.

Уже в серпні 2008 року Росія продемонструвала всім серйозність своїх намірів, розпочавши першу у XXI столітті війну на Європейському континенті. Російські збройні сили, які за чисельністю в рази перевищували армію супротивника, вторглися в Грузію, швидко просунулися вглиб країни й зупинилися лише за кілька десятків кілометрів від її столиці. У результаті п'ятиденної війни Грузія втратила контроль над частиною своїх територій — Південною Осетією та Абхазією, які 26 серпня 2008 року Росія визнала незалежними державами і взяла під свій політичний та економічний контроль. У Кремлі війну називають *«операцією з примушування до миру»*, а пропаганда розпочинає опрацювання методів нав'язування росіянам відчуття впевненості у своїй правоті, попри очевидно агресивну спрямованість дій їхньої країни. Зусилля пропагандистів з викривлення реальності не залишаються марними: за результатами проведеного у 2008 році опитування, лише 4 % респондентів поклали відповідальність за війну на керівництво Російської Федерації²³⁷. У серпні — вересні 2008 року до рекордного на той час рівня 88 % піднявся рейтинг Путіна²³⁸: російському суспільству подобається відчувати себе тріумфатором, і воно вдячне за це своєму лідеру. Війна не призвела до міжнародної ізоляції та якихось серйозних санкцій проти Росії. Приклад Грузії надихає Кремль: досягнення у світовій політиці можливі

не лише завдяки дипломатичним зусиллям, а й через застосування сили, і таку силу необхідно мати.

Путін усвідомлює, що геополітичний проєкт так звано-го «повернення споконвічних земель» та «відновлення історичної справедливості» вимагає не тільки модернізації збройних сил, а й участі в ньому всього населення країни. Одночасно з підвищенням боєздатності армії в межах проголошеної військової реформи росіян починають психологічно готувати до можливості та навіть невідворотності майбутньої війни. За допомогою маніпулювання історією, використання риторики залякування «ворожими намірами Заходу», насадження ідеї про винятковість «руського світу» влада корегує масову свідомість — починається мілітаризація суспільства і формування «нації переможців»²³⁹ у майбутній війні.

У 2010 році уряд затверджує Концепцію федеральної системи підготовки громадян Російської Федерації до військової служби на період до 2030 року. До такої підготовки належить видання та поширення військово-патріотичної художньої літератури та навчальних посібників для військово-патріотичних об'єднань; створення, тиражування та прокат фільмів з військової тематики; розроблення, виробництво та розповсюдження серед молоді комп'ютерних ігор військово-патріотичного спрямування²⁴⁰.

У 2011 та 2016 роках ухвалюють чотирирічні державні програми Патріотичного виховання громадян Російської Федерації, які мають відверто мілітаристичний характер і передбачають інтенсивну підготовку росіян до виконання «обов'язку щодо захисту інтересів Батьківщини» — від розвитку практики шефства військових частин над навчальними закладами до створення в системі освіти значної кількості кадетських установ і класів. Програми щедро фінансуються державою: загальний обсяг фінансування програми на 2016—2020 роки становив 1718691,5 тисячі

рублів²⁴¹. За даними на 2022 рік, кадетські класи є вже в 1/3 московських шкіл²⁴².

У 2012 році міністром оборони РФ стає Сергій Шойгу, який розгортає безпрецедентну піар-кампанію з популяризації Збройних сил Росії. Змінюється зовнішній вигляд військової форми, у соцмережах розміщують відеоролики Міноборони про чудовий вишкіл солдатів російської армії, на військовому федеральному телеканалі «Зірка» експерти обговорюють її високу технічну оснащеність, за підтримки оборонного відомства проводяться й транслюються по телебаченню військові та парамілітарні змагання — «Танковий біатлон»²⁴³, «Перегони героїв»²⁴⁴, «Армійські міжнародні ігри»²⁴⁵, «Зірниця»²⁴⁶.

У житті суспільства найбільшої цінності набувають військові ритуали й символи. День перемоги поступово стає головним святом країни²⁴⁷, тільки в Москві на його святкування у 2020 році витратили близько 1 мільярда рублів²⁴⁸. Військові паради на Червоній площі позиціонуються як нагадування НАТО про могутність російської армії: з 2008 року участь у параді бере важка військова техніка, винищувачі та стратегічні бомбардувальники. Траурна хода «Безсмертний полк» трансформується з прояву скорботи на демонстрацію бойового духу²⁴⁹. Усупереч її статусу «добровільної ініціативи громадян», проведенням ходи опікується влада, яка примушує до участі в ній школярів, студентів і бюджетників²⁵⁰. За підтримки провладних організацій набирає обертів акція «Георгіївська стрічка» — її публічне носіння й використання символізує відданість інтересам Росії. До 2010 року по всьому світу поширено понад 55 мільйонів стрічок²⁵¹, у 2014 році їх виробляють у промислових масштабах десять текстильних підприємств²⁵².

Дотримання запроваджених Росією мілітаристських ритуалів стає маркером «свій — чужий» у міжнародних відносинах. У 2010 році Путін проголошує, що Другу світову війну було виграно передусім завдяки людським

ресурсам Російської Федерації²⁵³, після чого апелювання до *«пролитої дідами крові»* стає одним з аргументів пропаганди в доведенні права росіян на втручання Росії в справи сусідніх країн. Пропагандист і телеведучий Кеосаян (чоловік головної редакторки телеканалу «Russia Today» Маргарити Симоньян) погрожує владі Казахстану за ухвалене нею рішення відмовитися від проведення параду в День перемоги, у відповідь його включають до списку *«небажаних для в'їзду осіб»*²⁵⁴.

Кремль сіє зуби дракона, і вони потрапляють у сприятливий ґрунт. Миролюбні настрої росіян швидко змінюються на войовничі, пацифістська теза *«аби не було війни»* трансформується в агресивне *«можемо повторити»*. Культ *«війни й перемоги»* у суспільстві межує з релігійним фанатизмом, який його нечисленні критики влучно називають *«победобесієм»*.

5.3. «КРИМНАШ» І ПАМ'ЯТНИК БРЕХНІ

На відміну від українців, анексію Криму у 2014 році росіяни не сприймають як першу фазу російсько-української війни. Одразу після початку агресії Кремль не тільки порушує воєнні звичаї (російські військовослужбовці діють без розпізнавальних знаків)²⁵⁵, а й перевіряє реакцію суспільства на легалізацію публічної брехні.

Попервах Москва категорично відкидає звинувачення в захопленні території сусідньої країни. Міністр оборони Шойгу повідомлення про присутність російських солдатів у Криму називає *«повною нісенітницею і провокацією»* і заявляє, що *«гадки не має»*, звідки у *«ввічливих людей»* у формі, які блокують українські військові об'єкти, сучасне озброєння та військова техніка²⁵⁶. На пресконференції президент Путін з посмішкою називає своїх солдатів *«місцевими силами самооборони»*, до яких Росія не має

жодного стосунку²⁵⁷. Проте після «офіційного включення» Криму до складу Російської Федерації позиція кардинально змінюється: Кремль визнає воєнну інтервенцію²⁵⁸. Уже у 2015 році в інтерв'ю для фільму «Крим. Шлях на Батьківщину» Путін розповів, що операція із захоплення півострова ретельно готувалася, і саме він 22 лютого 2014 року дав команду на її проведення²⁵⁹.

Самовикриття в брехні не стало приводом для скандалу. Навпаки — цинічний обман з боку перших осіб держави російське суспільство сприймає зі схваленням як доказ воєнного та геополітичного генія свого президента. Рейтинг Путіна зростає на 15 % — з 65 % у січні 2014 року до 80 % у березні²⁶⁰. Росіяни у захваті від факту вдалого відчуження територій сусідньої країни: 88 % підтримують анексію, у 34 % вона викликає «почуття гордості за країну», у 31 % — «почуття торжества справедливості»²⁶¹. На конкурсі «Слово року-2014» перше місце займає неологізм «кримнаш», у номінації «Вислів року» перемагають «ввічливі люди» та «руський світ»²⁶². Для українців встановлений у Криму пам'ятник «ввічливим людям»²⁶³ стає пам'ятником брехні й підступності Росії.

Пропагандисти й медіа отримують важливий урок: російська аудиторія некритично ставиться до трансльованої інформації, а відверто неправдиві твердження не викликають у неї відторгнення. Пропаганда може суперечити істині та журналістській етиці, але повинна відповідати настроям суспільства, для якого ідеологічний порядок денний влади

важливіший за правду і мораль. Росіяни готові не тільки вірити брехні, а й удавати, що вірять. Навіть через дев'ять років, коли обставини завоювання Криму відомі до дрібних деталей, 86 % російських громадян заявили, що впевнені в правильності ухваленого Кремлем рішення²⁶⁴.

На анексію Криму світова спільнота реагує неадекватно мляво, що остаточно переконає росіян в ефективності застосування насильства в міждержавних відносинах. У їх свідомості імперська концепція можливості повернення до кордонів «великої Росії» перестає бути поняттям суто теоретичним і знаходить своє реальне підтвердження на зміненій мапі світу. Запроваджені у відповідь санкції лише підкреслюють неспроможність інших країн протистояти військовій могутності Росії і стають приводом для глузування²⁶⁵. Відчувши підтримку суспільства, влада намагає йому на нові перемоги й закликає до згуртування. Войовничі очікування росіян виправдовуються: Кремль продовжує ескалацію, за Кримом слідує Донбас.

5.4. ДОНБАС: РОЗВІДКА БОЄМ

Дестабілізація ситуації на сході України стає «розвідкою боєм» як для Збройних сил Росії, так і армії її пропагандистів. Ідеологи, політичні куратори, менеджери й агенти пропаганди розпочинають випробування інструментів та методів ведення тотальної інформаційної війни. Безсумнівний факт участі Росії в бойових діях на Донбасі не визнається всупереч найбільш переконливим доказам²⁶⁶. У відповідь на звинувачення в причетності російської техніки та військовослужбовців до збиття цивільного Boeing 777 рейсу MH17 у небі України Кремль покладає відповідальність за трагедію на українські збройні сили та висуває одразу кілька суперечливих версій, які нібито це підтверджують²⁶⁷. Кореспондент телекомпанії Russia Today Сара Ферт подає у відставку на знак протесту проти «найбільш гидкої та

шокуючої дезінформації» при висвітленні компанією цього злочину. *«Головне правило роботи RT [Russia Today] — завжди винна Україна», — заявляє вона*²⁶⁸.

Російська пропаганда порівнює Україну з нацистською державою²⁶⁹ та зосереджується на дегуманізації українських військовослужбовців, яким приписує надзвичайну жорстокість і сповідування ідей фашизму. У медіа активно застосовується мова ворожнечі, яка поступово привчає росіян до вживання щодо українців виразів *«фашистська хунта», «карателі», «нацики», «нацгади»*. Телебачення продукує й поширює фейкові сюжети про знущення українських солдатів над мирними жителями²⁷⁰, які розповідають про *«розп'ятого хлопчика»*²⁷¹, *«рабів для солдатів ЗСУ»*²⁷², *«розстріляного за георгіївську стрічку 12-річного юнака»*²⁷³ тощо. Для створення фейків використовуються старі кадри російської кримінальної хроніки²⁷⁴, запрошують підставних осіб²⁷⁵, які видають себе за «жителів Донбасу» і відтворюють російські наративи. Лише протягом 2014—2017 років проєкт StopFake спростував понад 1 000 фейкових новин про Україну, при цьому *«кожен дев'ятий матеріал містив неправдиву інформацію щодо українських військових, що мало створити криміналізований образ українських збройних сил та делегітимізувати їх»*²⁷⁶. Розпалювання ворожнечі до української армії зміцнює в російському суспільстві передчуття війни, робить її все більш близькою і навіть потрібною: накопичена агресія потребує виплеску у вигляді насильства.

Проповідування ідеї так званого «руського світу» перестає бути справою лише філософів і стає неодмінною складовою публічної політики Москви. В оновленій інтерпретації концепція «руського світу» не просто наголошує на існуванні окремої російськомовної православної цивілізації, а й наділяє Росію правом «захищати» російськомовних людей незалежно від країни їх проживання. *«Кордон Росії ніде не закінчується», — заявляє Путін*²⁷⁷. Він

називає східні та південні регіони України «Новоросією» та закликає зробити все, щоб допомогти народу Донбасу «самостійно визначити свою долю»²⁷⁸.

На сході України бойовики сепаратистських угруповань відкрито воюють під прапором Росії²⁷⁹, їхні «подвиги» прославляються в російських медіа, зокрема й за допомогою відвертих фейків²⁸⁰. Політики, чиновники, діячі мистецтва, так звані «лідери громадської думки» вважають своїм обов'язком здійснити «паломництво на Донбас» і після повернення переконують: «Народ Донбасу мріє повернутися в лоно матінки Росії. Вони гинуть за нашу країну». Народний артист РФ Порєченков під час презентації в Донецьку свого нового фільму відвідує зону бойових дій і під запис на камеру обстрілює українські позиції з великокаліберного кулемета, хоча на той час між сепаратистами та Україною укладене перемир'я. «Там, у Росії, багато людей з вами», — запевняє бойовиків актор²⁸¹.

Пропагандистська кампанія спрацьовує: на схід України «воювати з нацистами» їдуть тисячі російських добровольців. Окрім «захисту народу Донбасу від київських путчистів», ідеологічним підґрунтям для участі у війні в чужій країні стає теза: «Ці українські поганці зі свастиками не заспокояться. Якщо ми не роздаavimo їх тут, вони прийдуть і до нас»²⁸².

«Успіх дезінформаційної війни безпрецедентний. Путінському режиму вдалося створити в людей свою систему сприйняття навколишнього світу, яка не має нічого спільного з реальною картиною. Інформаційний спецназ здобув більш вражаючу перемогу, ніж спецназ ГРУ, що окупував Крим», — ділиться враженнями колишній радник Путіна Андрій Ілларіонов²⁸³. «Настав той день, коли ми всі визнали, що слово, камера, фотографія, інтернет та взагалі інформація стали ще одним видом зброї, ще одним видом збройних сил», — констатує очільник Міністерства оборони РФ Шойгу²⁸⁴.

5.5. «СИРІЄ, СЕСТРО МОЯ»

У вересні 2015 року Росія оголосила про початок воєнної операції в Сирії, у якій громадяни РФ бачать логічне продовження захоплення Криму: необтяжлива тріумфальна війна без суттєвих втрат. Російська армія сконцентрувала зусилля на проведенні ефективних ракетно-бомбових ударів з повітря й моря, демонстрація яких по телебаченню створює в аудиторії відчуття комп'ютерної гри.

Під обстріли попадають мирні міста, цивільні об'єкти, табори біженців і гуманітарні конвої, але Кремль у традиційному для себе стилі відкидає всі звинувачення, заявляючи про ураження лише місць концентрації ісламських терористів. *«Стало зрозуміло: президент Володимир Путін є одним з найбільших воєнних злочинців у Сирії»*, — пише німецьке видання Bild²⁸⁵. *«Ми себе захищаємо. Захищаємо народ Росії від загрози тероризму. Краще це робити за кордоном, ніж усередині країни»*, — пояснює співвітчизникам потребу бойових дій на території далекої країни прем'єр-міністр РФ Медведєв²⁸⁶. У січні 2016 року 53 % росіян упевнені, що бомбардування необхідні для запобігання військовим діям ісламських радикалів у Росії, 24 % вважають бомбардування засобом для уникнення «кольорових революцій», які США провокує по всьому світу.

Кремль розглядає війну в Сирії як тренувальний майданчик для російських військовослужбовців. *«Кращого навчання важко собі уявити. Ми в принципі досить довго можемо там тренуватися без суттєвих збитків для нашого бюджету»*, — повідомив Путін на пресконференції для російських і закордонних медіа²⁸⁷. *«За час операції було апробовано 231 зразок сучасного та модернізованого озброєння. Понад 63 тисячі російських військовослужбовців, у тому числі 26 тисяч офіцерів та 434 генерали, здобули досвід у Сирії»*, — ділиться із суспільством подробицями міністр оборони Шойгу, називаючи війну «бойовою практикою»

для російських солдатів²⁸⁸. Громадянам Росії дають зрозуміти: їхня армія здатна на більш значущі перемоги.

Російська православна церква називає війну в Сирії «священною боротьбою з тероризмом». *«Це відповідає менталітету нашого народу та тій особливій ролі, яку наша країна завжди відгравала на Близькому Сході»*, — пояснює голова відділу взаємодії церкви та суспільства протоієрей Чаплін²⁸⁹.

За даними жовтневого опитування, рейтинг підтримки Путіна встановлює черговий рекорд: діяльність президента схвалює 89,9 % громадян РФ²⁹⁰. Попри поширеність у медіа відео- та фотофактів про численні жертви серед мирного населення, російські громадяни не вірять у це: лише 22 % вважає, що інформація справжня²⁹¹. Проти нищівних для сирійських міст бомбардувань висловлюється тільки 27 % опитаних²⁹².

У російському сегменті інтернету набуває популярності пісня *«Сиріє, сестро моя, твій російський брат захистить тебе»*²⁹³. *«Загинув, героїчно захищаючи на далеких підступах нашу Батьківщину від навали божевільних варварів»*, — пишуть у некролозі найманця, убитого під час бойових дій у районі міста Дейр-ез-Зора на сході Сирії²⁹⁴. *«Дамаск наш! Очікуємо на СРСР-2!»*, — висловлює настрої росіян чотириразова чемпіонка світу з паверліфтингу Наумова у своєму блозі на популярному сайті «Відлуння Москви»²⁹⁵.

5.6. «БАЖАЄШ МИРУ — ГОТУЙСЯ ДО ВІЙНИ»

Провладні політики й ідеологи все активніше формують у російському соціумі спотворені уявлення про Україну, заперечуючи її зовнішньополітичну суб'єктність і самобутність української нації. На засіданні Міжнародного дискусійного клубу «Валдай» у жовтні 2014 року Путін називає Україну *«складносурядним державним утворенням»*²⁹⁶,

пропаганда подає Україну як країну без історичних коренів і власного минулого, яку нібито скроїли колишні імперії у власних політичних інтересах. Подібний наратив формує подальшу візію: *«Україна і досі перебуває під зовнішнім управлінням та використовується Заходом для ослаблення Росії»*. Водночас росіянам підказують спосіб повернення українців у «лоно Росії» — це війна та репресії.

«України немає. Є українство. Тобто специфічний розлад умів. Доведене до крайнього ступеня захоплення етнографією. Таке криваве краєзнавство. Сумбур замість держави. Борщ, Бандера, бандура є, а нації немає. Примус силою до братерських стосунків — єдиний метод, який історично довів ефективність на українському напрямку. Не думаю, що буде винайдено якийсь інший», — помічник президента РФ Сурков, ідеолог проекту «Новоросія» та координатор діяльності озброєних сепаратистських формувань так званих «ДНР» і «ЛНР»²⁹⁷.

«Треба половину України перекинути за Урал, це 15 мільйонів, якраз те, що нам там потрібно. Тільки так необхідно діяти, тільки так вони розуміють. Силою, жорстко, щоб “Новоросія” повернулася в Росію, а Галичина зі Львовом пішли назавжди. І буде маленька така держава, а слово “Україна” перестане існувати», — депутат і лідер фракції ЛДПР у Держдумі РФ²⁹⁸.

«Україну необхідно приєднати до нашої країни, це наша територія. Якби мені доручили “розв’язати питання”, я б давно це зробив», — голова Чечні Кадиров²⁹⁹.

Кремль конкретизує й окреслює свої територіальні претензії, обґрунтовуючи їх «справедливість» за допомогою вибіркового підтасування історичних фактів. *«Нагадаю, що таке Новоросія. Це Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса. Вони не входили до складу України за царських часів. Ці території були передані Україні радянським урядом. Навіщо вони це зробили, Бог його знає»,* — заявляє Путін³⁰⁰. Озвучена ним теорія про «Новоросію» не тільки підбадьорює сепаратистів і надає додаткового імпульсу війні на Донбасі, а й надихає все російське суспільство, яке після присвоєння Криму відчуло смак імперської величі, і цей смак йому подобається. Термін «Новоросія» підхоплює й постійно мусолить російська пропаганда, завдяки чому у свідомості росіян Україна сприймається не як цілісна держава, а як «Україна і Новоросія». Це розмежування умисно закріплюється на підлеглих Кремлю новинних ресурсах: якщо слово «Новоросія» раніше з'являлося в повідомленнях РІА Новини та ІТАР-ТАРС двічі-тричі, то після цього — понад 50 разів на добу. *«Важливо повернути у суспільний простір поняття “Новоросія” і повернути інтерес до того, що відбувалося два століття тому в Російській імперії»,* — наполягає директор інституту Громадського проектування РФ Фадеєв³⁰¹.

Потужна антиукраїнська пропаганда вміло поєднується з не менш агресивною антизахідною. Для посилення українофобських і мілітаристичних настроїв у суспільстві Україну відносять до табору найнебезпечніших ворогів росіян: пропагандистська машина розкручує тему *«руками України колективний Захід хоче зруйнувати Росію»*. *«Україна залишається антиросійським інструментом у руках американського істеблішменту і, напевно, доставить масу проблем Росії»,* — висловлює загальну думку член Ради з міжнародних відносин при президентові Росії³⁰².

«Вони дуже хотіли, щоб Росії не було взагалі. Як країни. Тому що ми маємо величезні багатства», — пояснює

секретар Ради національної безпеки РФ Патрушев³⁰³, посилаючись на нібито сказану колишнім держсекретарем США Мадлен Олбрайт фразу: *«Несправедливо, що колосальні природні багатства Сибіру належать одній Росії»*. Цю цитату-фейк як доказ агресивних намірів *«вашингтонського обкому»* регулярно згадують експерти в медіа, на вигаданий вислів неодноразово посилається Путін³⁰⁴, віцепрем'єр РФ Рогозін³⁰⁵, голова комітету Державної думи РФ з міжнародних справ Пушков³⁰⁶. Приписування американським політикам ворожих до Росії висловлювань стає ще одним різновидом пропагандистської брехні. Так, у Санкт-Петербурзі на виставці *«Тільки разом! Тільки вперед!»* організатори помістили на стенд вигадану цитату конгресмена Демократичної партії Джеймі Раскіна: *«Росія — православна країна з традиційними соціальними цінностями. Саме тому вона має бути знищена незалежно від того, яку ціну за це доведеться заплатити Сполученим Штатам»*³⁰⁷.

Проведене в травні 2015 року опитування свідчить: *«дуже погано»* або *«переважно погано»* до США ставляться 73 % росіян, до Європейського Союзу — 59 %³⁰⁸. *«Ми не довіряємо вам ні в якому разі. Ви повинні знати, що ми розумніші, сильніші та рішучіші. Росія більше ніколи не буде воювати на своїй території та в разі небезпеки вдасться по країнах Заходу»*, — пояснив нову політику Кремля в інтерв'ю журналу Spiegel політолог, декан факультету світової політики Вищої школи економіки, почесний голова Ради із зовнішньої та оборонної політики Адміністрації президента РФ Караганов³⁰⁹.

Поряд зі згадуванням величі *«царської Російської імперії»* пропаганда все частіше звертається до теми *«могутнього Радянського Союзу»*, вина за розпад якого знову таки покладається на *«західні сили»*. *«Хто не шкодує про розпад СРСР, той не має серця»*, — заявляє Путін, і ностальгія за *«державою, яку всі боялися й поважали»*

стає одним з інструментів впливу пропаганди на численних представників *«радянського покоління»* в Росії та за кордоном. Зусилля не витрачені дарма. Проведені виміри громадської думки показали: з 2014 року почуття ностальгії за СРСР у російському суспільстві зростає з року в рік. Зокрема, якщо у 2014 році про розпад СРСР жалкувало до 54 % респондентів «Левада-центр», то у 2021 році таких стало відчутно більше — 63 %³¹⁰. *«Люди втратили почуття приналежності до великої держави»*, — одна з основних причин, якими росіяни пояснюють своє невдоволення ліквідацією Радянського Союзу.

Україна, яка на державному рівні категорично відторгає радянщину, з подачі Кремля стає для росіян уособленням ворога, який перешкоджає прагненню Росії до *«об'єднання братерських слов'янських народів»* й унеможлиблює відновлення *«світлого спільного минулого»*. А оскільки образ «ворога СРСР» ототожнюється насамперед з фашизмом й нацизмом, обивателя в черговий раз підштовхують до висновку: в Україні панує *«фашистсько-бандерівська»* влада. Війна з таким «споконвічним супротивником» неминуча, адже для Росії *«добити фашизм»* — це справа честі.

Суміш химерних ідей, які просувають російські політики, інфікує націю абсурдними переконаннями, невиправданими надіями та хибними страхами. Пропаганда мілітаризму в Росії виходить на черговий виток: *«бажаєш миру — готуйся до війни»*.

«Кремль виділяє на роботу пропагандистської машини усередині країни і за кордоном 1,4 мільярда доларів на рік», — заявив у 2015 році на слуханнях у Сенаті США заступник помічника держсекретаря США з питань Європи та Євразії Бенджамін Зіфф³¹¹. За підрахунками Центру військово-політичних досліджень, на повний спектр інструментів інформаційної війни РФ щороку витрачає не менше ніж 3,5 мільярда доларів США³¹².

Головною зброєю дезінформації стає телебачення, яке відіграє значну роль у створенні картини світу в умах росіян: 63 % населення Росії дізнаються новини з телевізора, 50 % — з усіх джерел інформації найбільше довіряють саме йому³¹³. Українська тематика домінує в телевізійному порядку денному, в ефірі присутня одна офіційна точка зору, яка зводиться до двох суджень: *«росіяни та російськомовні потерпають в Україні від утисків й переслідувань»* і *«обов'язок Росії їх захистити»*. До перетворення реальності в медіареальність задіяні всі наявні ресурси — від аналітичних до розважальних програм. Особливої популярності набуває жанр політичного ток-шоу, де прокремлівські експерти маніпулюють свідомістю глядацької аудиторії і, ніби вдаючись до полеміки, доводять підступність Заходу і ворожість України. У 2014 році російські федеральні канали обговорювали *«українське питання»* близько шести тисяч разів на місяць, у тому числі 2,6 тисячі разів щомісяця згадували війну на Донбасі³¹⁴. Аналіз статистики запитів у Yandex та Google показав, що найпопулярнішим джерелом отримання росіянами інформації про війну в Україні стало одіозне пропагандистське шоу *«Вечір з Володимиром Соловйовим»* на телеканалі «Росія-1»³¹⁵, автор якого «прославився» своєю ненавистю до України.

Пропаганда охоплює всі вікові групи та соціальні прошарки суспільства. Її осередками стають заклади освіти, культури, відправлення релігійних обрядів. У дитячих дошкільних закладах Росії шириться традиція на 9 травня наряджати дітей у військову форму і влаштовувати *«дитячі паради перемоги»*³¹⁶. Депутат Держдуми РФ Ганна Кувичко записала відеокліп, у якому учні молодших класів у військовій формі співають про наміри *«повернути Аляску в гавань Батьківщини»* та свою готовність іти за наказом Путіна в *«останній бій»*³¹⁷.

За даними Міністерства оборони РФ, у країні діє понад 5 500 військово-патріотичних клубів для молоді, у

2015 році кількість охочих вступити до військових закладів вищої освіти зросла вдвічі³¹⁸. У 2016 році в Росії засновують дитячо-юнацький військово-патріотичний рух «Юнармія», завданням якого є *«формування в молоді готовності та практичної спроможності до військової служби»*. У 2022 році рух об'єднує понад 1 мільйон 400 тисяч дітей і підлітків по всій країні, регіональні штаби руху представлені у 89 регіонах Росії³¹⁹. Рада ЄС визнає «Юнармію» напіввійськовою організацією, і за поширення пропаганди війни включає до свого санкційного списку³²⁰.

За державної підтримки прокремлівський православний байкер-клуб «Нічні вовки», члени якого воюють на Донбасі, проводить в окупованому Криму патріотичні мілітарі-шоу «П'ята імперія» із залученням військовослужбовців і військової техніки. На шоу використовуються церковні вівтарі, символіка СРСР, прапори самопроголошених «Л/ДНР», портрети Сталіна. *«П'ята імперія — це те, що ми будемо у теперішній час. У людях, які бачать шоу, просинається імперська свідомість»*, — пояснили організатори заходу³²¹.

У 2020 році в Підмосков'ї відкривається Головний православний храм Збройних сил РФ³²². Храм прикрашений мозаїчними полотнами, присвяченими окупації Криму, участі радянській армії у Другій світовій війні, військово-му параду перемоги тощо³²³. При церковнопарафіяльних недільних школах відкривають військово-патріотичні молодіжні клуби³²⁴.

До формування войовничого світогляду росіян влада залучає масову культуру. Ідеологи війни розуміють: один з найважливіших інструментів формування в суспільстві історичних уявлень про події минулого й сьогодення — це кінематограф, який впливає на величезну аудиторію на емоційному рівні і за ефективністю не менший, ніж інформаційно-аналітичні програми. У лютому 2015 року Міністерство культури РФ пріоритетом фінансової

підтримки кіновиробництва затверджує тему *«Військова слава Росії: перемоги та переможці»*³²⁵. За державної підтримки російський кінематограф буквально штампує фільми й серіали на воєнну тематику, які героїзують образ російських військових і часто ігнорують фактологічну достовірність історичних подій. На кіноекранах Росії відбувається перезапущ радянського міфу про Велику вітчизняну війну, кіно репрезентує не факти, а ідеологічні настанови, в розважальній обгортці глядачу подають історію, відкориговану відповідно до проголошених владою постулатів.

У 2014 році в Україні був заборонений показ фільму «Матч», який виставляє українців зрадниками й посібниками німецьких фашистів. Показовим є те, що одним зі сценаристів і продюсерів фільму є російський політтехнолог Тимофій Сергеев — автор статті *«Що Росія має зробити з Україною»*, яка закликає до знищення українства.

Правдивість подій, зображених у воєнному блокбастері *«28 панфіловців»*, заперечують навіть російські історики. У відповідь на звинувачення в маніпулюванні у фільмі історичними фактами міністр культури РФ Медінський назвав кінематограф одним з *«головних міфотворців нашого часу»* і заявив, що *«позитивним міфам про подвиги наших предків можна пробачати ляпи та неточності»*³²⁶. *«Навіть якби не було нічого, це свята легенда, до якої просто не можна торкатися. А люди, які це роблять, закінчені мерзотники»*, — підсумував міністр³²⁷. За даними Всеросійського центру вивчення громадської думки, росіяни визнали кінострічку найкращим фільмом 2016 року³²⁸.

«Кіно про війну» незмінно популярне серед глядачів: 77 % жителів Росії вважають воєнну тематику своїм улюбленим кіножанром³²⁹, 60 % при опитуванні вказали, що джерелом отримання знань про минуле для них є кінофільми³³⁰.

Окремим напрямом мілітаристичної пропаганди стають воєнні кінострічки, що виправдовують анексію

Криму й російську агресію на Донбасі. Створені нібито «на реальних подіях», насправді ці фільми є суто пропагандистськими виробами. Завдяки спотворенню фактів, перекручуванню причинно-наслідкових зв'язків і прямій брехні вони зображують українців як нацистів і нелюдів. Фільми нагадують глядачу: наша «війна з фашизмом» ще не завершена, але настане час, і ми поставимо в ній крапку. Замовний характер цієї кінопродукції не приховують: помпезна кінострічка «Крим» (загальний бюджет 550 мільйонів рублів) відзнята з ініціативи міністра оборони РФ Шойгу³³¹, спонсором бойовика «Сонцепік» про війну на Донбасі є власник групи «Вагнер» Пригожин³³².

У Росії спостерігається бум видання книг у жанрі альтернативної історії³³³. Величезну популярність мають сюжети, де головний герой або в майбутньому воює із солдатами НАТО, які підступно захопили Росію, або потрапляє в минуле та запобігає розпаду СРСР.

«Ці плани виношувалися десятиліттями. Нарешті момент настав: коаліція НАТО напала на Росію. З повітря, суші та моря на мирних росіян звалилося море вогню. Вісімдесят великих і малих міст Росії були стерті із землі. Карателі труїли газом місцевих жителів і біженців, що ховалися в лісах. Але не всі росіяни загинули чи підкорилися новому порядку. Двоє приватних охоронців, водій-дальнобійник та група шанувальників страйкболу кинули виклик ворогові. Вони пішли в ліс, щоб вести партизанську війну. Усе, чого вони хочуть, — поквитатися з ворогом, який байдуже сіє смерть на їхній рідній землі»

(анотація до книги Олексія Колєнтьєва «Головний супротивник»)³³⁴.

«Відморозки-гастарбайтери побили нашого сучасника. Він непритомніє і прокидається... у червні 1941 року

в тілі свого 16-річного діда. Як йому вижити на західній Україні, яка зустрічала гітлерівців хлібом-сіллю? Чи допоможе йому бойовий досвід Придністров'я та Югославії в партизанській війні проти німців та українських нацистів? Чи вдасться йому змінити хід історії?» (анотація до книги Олексія Махрова «Це і моя війна!»)³³⁵.

«За допомогою миротворчого контингенту НАТО, під прикриттям американської авіації та бронетехніки західноукраїнські карателі з тризубцем на погонах починають винищувати російськомовне населення, стираючи із землі цілі міста. Росія допомагає бійцям опору новітнім озброєнням, добровольцями та військовими радниками. Вони зламають клятий бандерівський тризуб! Вони покажуть натівським “яструбам” де козам роги правлять! Це є наш останній і рішучий бій!» (анотація до книги Георгія Савицького «Поле бою — Україна. Зламаний тризуб»)³³⁶.

Неодмінною частиною культурного життя Росії стають численні концерти з воєнно-патріотичними номерами. На естраду повертається пропагандистська пісня, що просуває наративи Кремля про велич росіян і незламність Росії, створюючи в суспільстві атмосферу «готовності до чергових перемог».

«Росія — у цьому слові вогонь та сила. Традиції святі, і тисячу років продовжиться літопис наших перемог», — співає народний артист Росії Газманов у пісні «Вперед, Росія». Пісня набуває статусу «народного гімну Російської Федерації», під неї марширують солдати в армії³³⁷, вона транслюється по радіо й телебаченню, обов'язково звучить з концертних майданчиків країни в дні державних свят. Відзнятий на пісню відеокліп на початку 2021 року лише на YouTube-каналі автора набирає 12 мільйонів переглядів³³⁸.

Пісня *«Гімн ввічливим людям»* у виконанні Академічного ансамблю пісні та танцю Російської армії також стає в Росії загальноновизнаним хітом. *«Перемоги предків звать нас вперед, нас нові перемоги чекають»*, — запевняє росіян автор тексту, начальник Управління культури Міністерства оборони РФ Губанков. У 2016 році основний склад ансамблю (64 людини) загинув в авіакатастрофі під час перельоту до сирійського міста Алеппо, де артисти мали виступити перед російським військовим контингентом у Сирії³³⁹.

Разом з підйомом духу мілітаризму змінюються й уявлення суспільства про свою значущість: за 25 років (з квітня 1992 до листопада 2017 року) кількість респондентів, які переконані, що *«росіяни — це великий народ, який має особливе значення у світовій історії»*, зросла з 13 % до 64 %. Підтримка думки, що *«російський народ такий самий, як і інші»*, знизилася з 80 % до 32 %. Якщо в середині 1990-х років менше ніж третина росіян називала Росію *«великою державою»*, то після *«кримнашу»* та конфронтації із Заходом у 2017–2018 роках у цьому переконано понад 70 % населення. До росіян остаточно повертається гордість за військову міць і впевненість у тому, що армія здатна захистити країну: у 2005 році так вважали 52 % громадян, у 2018 році — 88 %³⁴⁰.

5.7. ФОРПОСТ ЗА КОРДОНОМ

Кремль приділяє підвищену увагу експансії ідей *«руського світу»* та дискредитації України за кордоном. 34 % загальних витрат уряду на медіа припадає на міжнародні медіаоперації. У 2015 році державне фінансування телекомпанії Russia Today, головного рупору російської пропаганди за межами країни, зросло більш ніж на 50 % — до 20,8 мільярда рублів (близько 300 мільйонів доларів)³⁴¹.

Для закордонної аудиторії прагнення українців зберегти свою ідентичність подається як агресивний

націоналізм, а розв'язана Росією війна на сході України — як внутрішній конфлікт, у якому російськомовні жителі нібито захищають свої права та інтереси від утисків «київської хунти». Споживачами пропаганди стають не тільки іноземці, а й представники російськомовної діаспори, передусім вихідці з країн колишнього СРСР й емігранти з Росії. Москва не приховує³⁴²: вони є елементом м'якої сили в ідеологічному протистоянні з «колективним Заходом» та інструментом розширення меж «руського світу».

З подачі прокремлівських політтехнологів Україна використовується як ілюстративний приклад існування загрози російськомовним меншинам в інших країнах, при цьому наголошується: тільки Росія може їх захистити. Граючи на почуттях ностальгії та ідеалізуючи життя в Радянському Союзі, пропагандисти просувають тезу про необхідність відновлення його аналогу в новому форматі під керівництвом Росії. На заваді цьому процесу стоїть Україна, стверджують вони.

За сприяння дипломатичних установ РФ у країнах Європи та колишнього СРСР швидко формуються та активно діють групи місцевих проросійських активістів. Своїми публічними акціями вони демонструють підтримку «закордонними росіянами» агресивної політики Кремля й намагаються вплинути на ставлення Заходу до війни в Україні. У кампанію з поширення мілітаристської пропаганди включається мережа представництв Росспівробітництва — так звані «руські доми» (функціонують у 80 країнах, штат за кордоном — 600 осіб, фінансуються з державного бюджету)³⁴³. Вони стають форпостами «руського світу» за кордоном і під приводом здійснення культурної дипломатії просувають псевдоісторичні антиукраїнські міфи, виправдовують військове вторгнення Російської Федерації в Україну³⁴⁴, а також сприяють інтеграції окупованих українських територій у російський простір³⁴⁵.

На підтримку дій Росії в іноземних країнах здійснюються пропагандистські автопробіги³⁴⁶, організовуються публічні акції проти «неонацизму в Україні»³⁴⁷, щорічно проводиться хода «Безсмертний полк» і святкування Дня перемоги³⁴⁸, який з історичної дати перетворюється в додатковий привід продемонструвати підтримку сучасній політиці Москви. «Ми відчували вашу солідарність у період возз'єднання Криму з Росією», — дякує діаспорі Путін на V Світовому конгресі російських співвітчизників, який зібрав понад 400 учасників з 97 країн³⁴⁹.

На жаль, політики та уряди європейських країн не відразу усвідомили всі ризики та загрози стрімкої деформації світогляду російської діаспори й до лютого 2022 року майже не протидіяли інформаційним диверсіям Кремля. Невдовзі значна частина росіян за кордоном радо зустріне повномасштабне вторгнення в Україну та схвалить жорстокі методи ведення війни³⁵⁰.

У квітні 2022 року в Берліні «руська громада» Німеччини (найбільша в Європі — близько 4,5 мільйонів жителів країни говорять російською, у 230 тисяч з них є громадянство) проводить автопробіг на підтримку дій Путіна. Колона з кількох сотень автомобілів проїхала через усе місто, при цьому учасники заходу розмахували прапорами Росії та СРСР, включали на повну гучність російські пісні та вигукували образи на адресу українських біженців. Акція викликала обурення громадськості, а німецькі медіа назвали її «автопробігом ганьби»: буквально напередодні світ дізнався про трагедію в Бучі. Пізніше стало відомо про зв'язок організаторів автопробігу з дипмісією РФ³⁵¹.

«Володимире Володимировичу, їм [українцям] там у себе мало було. Ось тут у нас, у Дрездені, теж можна один разок вдарити як слід», — прокоментувала росіянка, яка проживає в Німеччині, мирну акцію біженців проти масованих обстрілів українських міст³⁵².

У травні 2023 року з'ясувалося, що «руський дім» у Данії, який офіційно вважається центром науки та культури, багато років служив прикриттям для російської розвідки³⁵³.

5.8. «КУЛЬТ ВДЯЧНОСТІ» ПУТІНУ

Одночасно з поширенням мілітаристичних й імперських настроїв російському суспільству інтенсивно нав'язується ідея авторитаризму як найбільш ефективного способу управління країною й запоруки воєнних перемог. Історичні успіхи Росії в минулому пропаганда пов'язує з образом її лідера, який символізує силу й могутність держави на тому чи іншому етапі її розвитку. За даними опитувань у 2012, 2017, 2021 роках, найбільш видатною особистістю всіх часів і народів росіяни визнали Сталіна. *«Верніть нам Сталіна на площі та на вулиці — він вів на бій країну і народ. Розправимо плечі, і досить нам сутулитись — зі Сталіним ми виграли війну! І буде треба знову — задавимо ми гадів, нам вистачає мужності на це»,* — співають росіяни у 2015 році. Пісня *«Верніть нам Сталіна»* набирає 3,2 мільйона переглядів лише на одному каналі YouTube³⁵⁴. Показово й те, що до двадцятки видатних світових постатей при кожному опитуванні респонденти включали лише трьох іноземців, у тому числі Наполеона I та Гітлера³⁵⁵.

Після анексії Криму в медійному полі розкручують образ Путіна як прозорливого й талановитого верховного головнокомандувача, *«геніального стратега»*³⁵⁶, *«майстра геополітичних шахів»*³⁵⁷ і *«багатоходівок»*³⁵⁸, політика, який *«знову всіх переграє»*³⁵⁹.

«Сталін виграв війну, Путін відвоював Крим» — подібні історичні порівняння сприймаються населенням як доказ ефективності влади «сильної руки». За аналогією з культом особистості Сталіна в соціумі формується «культ вдячності»³⁶⁰ Путіну: його іменем називають вулиці³⁶¹, видають

книги із цитатами та промовами лідера³⁶², йому встановлюють пам'ятники³⁶³, присвячують хвалебні пісні³⁶⁴, документальні фільми й художні виставки³⁶⁵. У продажу з'являються ікони³⁶⁶ й бюсти Путіна³⁶⁷, а також горілка «Путінка»³⁶⁸.

«З приводу дня народження президента Росії по всій країні відбуваються урочисті заходи: люди виходять на мітинги, влаштовують вернісажі, малюють гігантські вітальні листівки та вирушають у велопробіги. Наймасштабнішою акцією, присвяченою дню народження президента Володимира Путіна, стала масова хода в столиці Чечні. На чолі колони з понад 100 тисяч осіб пройшов глава республіки Рамзан Кадіров. На честь свята учасники одягнулися в кольори російського та чеченського прапорів та пройшли вулицями Грозного живим “прапором”», — звітує про святкування преса³⁶⁹. У лютому 2021 року по всій Росії відбувається флешмоб «Путін наш президент»: робітники, службовці, спортсмени, студенти шикуються у вигляді прізвища президента, скандують гасла на його підтримку, знімають цю акцію на відео та викладають його в інтернеті³⁷⁰.

Улесливі висловлювання чиновників усіх рангів про Путіна стають обов'язковим ритуалом³⁷¹. *«Путін — це дар божий. І як не поклонитися йому як людині? Ми повинні його просити, стати на коліна, щоб він правив державою», — каже очільник Чечні Кадіров³⁷², і іноді громадяни справді стають на коліна, звертаючись до Путіна по допомогу в розв'язанні своїх проблем³⁷³. «Більшої сили, ніж слова президента, у нас у країні немає», — пояснює в інтерв'ю російський сенатор Клішас, голова комітету Ради федерації з конституційного законодавства³⁷⁴. «Є Путін — є Росія, немає Путіна — немає Росії», — озвучує для суспільства ключову тезу перший заступник голови Адміністрації президента РФ Володін³⁷⁵. «Підхід може бути лише один: одна країна, один президент, одна перемога», — перефразовує відомому нацистську ідеологему депутат Держдуми Росії Слуцький³⁷⁶.*

Зовнішня політика Путіна відповідає очікуванням й устремлінням мас. Напередодні повномасштабного вторгнення в Україну його діяльність схвалює 71 % громадян РФ, і надалі рейтинг лише зростатиме³⁷⁷. Обтяжені постімперськими комплексами росіяни сліпо вірять обіцянкам свого президента повернути Росії статус наддержави, хоча й розуміють, що це можливо лише через військову агресію та відторгнення територій сусідніх країн. Порівняно з 2005 роком у серпні 2021 року рівень довіри росіян до своїх збройних сил зростає в три рази і досягає 61 %³⁷⁸. Населення Росії впевнене в непереможності своєї армії, яку гордо називає «другою армією світу». Згодом найбільший рівень підтримки дій російських військових в Україні (85 %) демонструють ті, хто схвалює діяльність президента³⁷⁹.

У липні 2021 року Путін оприлюднює на сайті Кремля статтю «Про історичну єдність росіян та українців»³⁸⁰, у грудні оголошує «ультиматум США та НАТО»³⁸¹. Стає зрозуміло: повномасштабна війна з Україною — це лише питання часу.

5.9. ПОВНОМАСШТАБНЕ ВТОРГНЕННЯ

Воєнна агресія продемонструвала дієвість багаторічної пропагандистської кампанії Москви і всю глибину зумовленої нею моральної кризи в російському суспільстві. Віроломне вторгнення в Україну під виглядом «спеціальної воєнної операції» переважна частина росіян сприйняла схвально або нейтрально: у лютому 2022 року напад на державу-сусіда не підтримало лише 23 % громадян Росії³⁸². У масовій свідомості азарт війни й спокуса швидкої воєнної перемоги здолали людяність і справедливість.

Дієвість пропаганди забезпечується ефективністю протидії контрпропаганді, і для подальшого маніпулювання своїм народом російська влада перетворює країну в «медійний анклав». Оприлюднення інформації, яка не

збігається з позицією офіційних державних джерел, заборонене³⁸³, і контрольовані урядом медіа отримують монополне право на формування інформаційного порядку денного про ситуацію в Україні. До Кримінального кодексу вносять поправки, які встановлюють покарання до 15 років позбавлення волі за поширення «недостовірних відомостей» про російську армію. З 24 лютого 2022 року Роскомнагляд заблокував доступ до 206 тисяч сайтів³⁸⁴, і лише за перші два тижні повномасштабної війни Росію покинуло щонайменше 150 журналістів³⁸⁵. У березні 2022 року компанію Meta Platforms визнають у Росії екстремістською організацією³⁸⁶, після чого Роскомнагляд оголошує про блокування доступу до Instagram і Facebook.

Москва розуміє важливість не тільки воєнного, а й інформаційного блицкригу. За січень — березень 2022 року на державні медіа федеральний бюджет виділяє 17,4 мільярда рублів, що у 3,2 раза більше, ніж за цей же період минулого року³⁸⁷.

За відсутності конкуренції та альтернативних висловлювань в інформаційному просторі прокремлівська пропаганда з виправдання агресії стає абсолютною й демонструє небачений з 2014 року рівень обману. Дозволену планку цинічної брехні встановлює особисто міністр закордонних справ Лавров, який на пресконференції в Анталії заявив: *«Ми на Україну не нападали»*³⁸⁸. Заперечення агресії всупереч очевидним подіям в Україні стає характерною рисою пропагандистських виступів, особливо популярні відсилання до псевдоісторичних фактів. *«Ми ні з ким не хочемо воювати. Росія ніколи ні на кого не нападала. Це навіть дивно, коли така велика і могутня країна ні на кого не нападала, вона лише захищала свої кордони»*, — вчить вірян патріарх Російської православної церкви Кирило під час проповіді в Архангельському соборі Кремля в травні 2022 року³⁸⁹. *«За що вони нас так ненавидять? Чому? Завойовницьких війн ми не вели, нікого не*

поневолили, нікому не загрозували. Якщо в нас є в історії епізоди якоїсь жорстокості, то це ми захищалися», — переконує аудиторію з федерального телеканалу «Росія-1» пропагандистка Симоньян після року повномасштабної війни в Україні³⁹⁰.

Орієнтирами для інтерпретації тих чи інших подій на окупованих територіях у медіа слугують пресрелізи Міністерства оборони та Міністерства закордонних справ РФ, а також офіційні заяви представників уряду, які запевняють у добрих намірах Росії щодо українців. Департамент комунікації збройних сил і медіа інформує росіян про неймовірні успіхи їхньої армії, наголошуючи на стрімкому просуванні військ Україною, перебільшуючи кількість узятих під контроль населених пунктів і заперечуючи наявність бойових втрат серед особового складу. У червні 2022 року російське незалежне видання «Проект» оприлюднює результати розслідування, яке викриває Міністерство оборони РФ у брехні про нібито досягнуті в Україні перемоги³⁹¹. Фраза військових спікерів «втрат немає»³⁹² стає інтернет-мемом і поширюється як позначення очевидного й безсоромного обману про хід війни в Україні.

З перших тижнів вторгнення пропагандистська машина штампує сентиментальні історії про «гуманітарну місію російського солдата»³⁹³. Найбільш популярними стають сюжети про роздавання цивільному населенню харчів, прояви турботи про дітей і пенсіонерів, а також бліцінтерв'ю за участю «звільнених від нацизму» жителів України, які плачуть на камеру, описують свої «страждання від київського режиму» та дякують військовослужбовцям РФ за визволення³⁹⁴. Російську аудиторію переконують: окупація України необхідна, вона морально виправдана і не є повноцінною війною та трагедією українського народу.

Державний Інститут виховання за підтримки Міністерства освіти проводить всеросійський відкритий відеоурок «Захисники світу». Школярам 6–11 класів

пояснюють, що «визвольна місія в Україні — це необхідність», «через два-три роки нам довелось би відбивати напад на нашу країну з території України», «ми не атакуємо житлових будинків, ми не б'ємо по мирних громадянах», «ми примушуємо Україну до миру». Відкритий урок переглянули понад п'ять мільйонів глядачів³⁹⁵.

До публічної підтримки війни влада залучає представників інтелектуальної еліти країни. Понад 150 діячів культури ставлять свій підпис під відкритим листом до президента Росії з виправданням воєнної агресії проти України³⁹⁶. Звернення до російського народу зі схваленням «спецоперації» публікують «Союз ректорів Росії» (підписали понад 300 керівників закладів вищої освіти)³⁹⁷ та «Літературна газета» (підписали 500 письменників і поетів)³⁹⁸. Звернення об'єднує один безглуздий, але заспокійливий провладний лейтмотив:

«Чи був у нас вибір? Спостерігати, як стягують зашморг на нашому горлі, розміщуючи бази навколо нашої землі, або сказати нарешті своє рішуче слово? Кровопролиття, убивство братом брата — це страшно, але зволікання було б подібне до смерті, до знищення нашої країни»
(зі звернення діячів культури).

«На наших очах відбуваються події, які хвилюють кожного. Це рішення Росії — домогтися демілітаризації та денацифікації України і тим самим захистити себе від зростаючих воєнних загроз. Дуже важливо в ці дні підтримати нашу армію, яка відстоює нашу безпеку, підтримати нашого президента, який ухвалив вистраждане, але необхідне рішення»
(зі звернення ректорів).

«Захід не полишав спроб так чи інакше вразити Росію, очорнити її і, зрештою, розчленувати. То хто ж насправді хоче жертв? Наші війська, які поки що не знищили навмисно жодного мирного жителя? Відповідь зрозуміла. Жертв хоче Захід, який обійнявся з нацистами. Жертв хочуть бандерлоги [образлива назва українців], які братаються з натівцями»
(зі звернення письменників).

Для популяризації війни повсюдно використовується літера Z, яка стає ідеологічним символом відданості владі і її рішенням про вторгнення в Україну. Росію охоплює Z-пандемія: літеру розміщують на своїх сторінках політики й чиновники всіх рівнів, нею прикрашають фасади будівель і публічні місця, її масово наносять на автотранспорт, вітрини магазинів, предмети одягу. По всій Росії проводяться флешмоби із «Z-шикування» людей³⁹⁹, на Великдень літеру Z викладають глазур'ю на пасках для освячення⁴⁰⁰, цей же знак радикальні патріоти малюють на дверях помешкань противників війни для залякування⁴⁰¹.

5.10. БУЧА

Навесні 2022 року на перших шпальтах світових медіа з'являється назва невеликого українського містечка Буча, яке стало уособленням жахів російської інтервенції. Після поспішного відступу армії Росії в Бучі та Бучанському районі виявили понад 1 400 тіл закатованих і вбитих місцевих жителів, у тому числі 37 дітей⁴⁰². Ті, хто вижив, розповіли про нелюдську жорстокість загарбників: окупація супроводжувалася стратами, зґвалтуваннями, тортурами,

позбавленням людей волі, грабежами та руйнуванням осель. Численні фото- та відеоматеріали, а також проведене з участю міжнародних фахівців розслідування підтвердили: злочини проти цивільного населення вчиняли російські військовослужбовці.

Проте сподівання на те, що оприлюднена інформація про різанину в Бучі запусить у російському суспільстві процес перегляду ставлення до війни, виявилися марними. Непередбачуваний відступ армії з раніше захоплених територій не протверезив росіян, а став принизливим лямпасом їхній імперській самооцінці й причиною зростання озлобленості. Якщо свого часу повідомлення про злочини військовослужбовців США у В'єтнамі викликали обурення в американського народу й призвели до хвилі антивоєнних протестів, кадри з безжально вбитими українцями не травмували російське суспільство й не змінили його агресивних настроїв. У квітні 2022 року дії своєї армії засудили лише 19 % громадян Росії — менше, ніж на початку вторгнення⁴⁰³. *«Буча не є обличчям війни в Україні. Буча — це обличчя Росії. Це справжнє їхнє обличчя. Їхнє справжнє ставлення до наших людей. Ставлення до України»,* — заявив Президент України Володимир Зеленський⁴⁰⁴.

Міністерство оборони та Міністерство закордонних справ РФ назвали очевидні й безперечні докази звірячої жорстокості російських солдатів у Бучі *«постановкою київського режиму для західних медіа»*⁴⁰⁵ і *«фейком, вигаданим з метою виправдання санкцій проти Росії»*⁴⁰⁶. *«Під час перебування цього населеного пункту під контролем російських збройних сил жоден місцевий житель не постраждав від будь-яких насильницьких дій»*, — стверджували керівники військового відомства⁴⁰⁷. *«Навмисних вбивств мирного населення України військовослужбовцями російської армії не вчинялось»*, — доповідає російський генеральний штаб Слідчому комітету РФ, і слідчі цілком задоволені таким поясненням. Проти тих, хто із цим не згоден, порушуються кримінальні справи за поширення фейків про російські збройні сили⁴⁰⁸. На зустрічі з Генеральним секретарем ООН Путін проголосив, що трагедія — це провокація, *«до якої наша армія не має жодного стосунку»*⁴⁰⁹.

З метою відволікання уваги суспільства від реальних фактів і створення навколо них атмосфери інформаційного хаосу пропаганда поширює кілька альтернативних версій подій у Бучі: *«цивільні були вбиті не російськими, а українськими військовослужбовцями»*, *«тіла були завезені в Бучу з інших місць»*, *«трупина на відео рухаються, а отже, це інсценування з використанням акторів»*⁴¹⁰, *«тіла вбитих — то манекени»*⁴¹¹. Незважаючи на алогічність таких пояснень, їх сприймають і широко обговорюють у російському суспільстві, яке в оцінюванні ситуації схильне довіряти не доказам, а відвертій брехні з телевізора. Пропаганда в черговий раз зосереджується на обмані, експлуатуючи міф про нібито притаманну «російському воїнству» гуманність. *«Вам кошмари сняться, чи що? Якби Росія поводитися, як нацисти, я б зараз тут не сиділа. Бо я вірю у Бога і я не можу бути на боці несправедливості та жорстокості»*, — запевняє росіян рупор кремлівської брехні Симоньян зі студії каналу «ТВЦ», який мовить на всю територію РФ⁴¹².

Більшість громадян Росії взагалі не обтяжує себе пошуками істини, повторюючи за пропагандою заспокійливу мантру: «Ми нащадки воїнів-визволителів Європи від нацизму. Наші хлопчики на таке не здатні». Майже половина українців має родичів чи друзів у Росії, і лише в 13 % випадків під час спілкування із жителями України вони засудили дії своєї влади⁴¹³. Росіяни отримують інформацію з перших

вуст, вони знають, що їхні солдати вбивали, гвалтували та катували мирних громадян, і, попри це, продовжують підтримувати Путіна. У серпні 2022 року 60 % громадян Росії заявили, що схвалили б рішення Путіна про початок нового наступу на Київ⁴¹⁴.

Стандартною відповіддю пропаганди на звинувачення російської армії в жорстокості проти українців стає кліше «де ви були, коли вісім років бомбили Донбас» як нагадування про жертви серед цивільного населення на територіях Донецької та Луганської областей у попередні роки війни. У 2022 році в Росії ця фраза займає третє місце за частотою вживання (номінація «Вислів року» російського конкурсу «Слово року»)⁴¹⁵. Росіян не бентежить ані очевидний цинізм такого твердження: саме їхня країна розпалила війну на Донбасі, ані непорівнянність людських втрат. За даними самих сепаратистів, у 2021 році на всій території так званої «ДНР» загинуло 7 цивільних осіб, у 2020 і 2019 роках — по 9⁴¹⁶. За рік повномасштабної війни ООН зафіксувала 22 904 жертв серед цивільного населення України: 8 534 убитих і 14 370 поранених (дані станом на 17 квітня 2023 року)⁴¹⁷. Офіс Генерального прокурора вважає, що реальна кількість жертв російської агресії може бути в десять разів вищою за офіційні дані⁴¹⁸.

У квітні 2022 року 64-та мотострілецька бригада, причетна до знищення українців у Бучі, окремим указом президента РФ нагороджується почесним званням «*гвардійська*»⁴¹⁹. Слідом за армією суспільство розуміє: табу на застосування насильства проти цивільного населення зняте, жорстокість прирівнюється до «*героїзму та відваги, стійкості та мужності*».

5.11. ВІЙНА СВІТІВ

Попри успіхи росіян у перші тижні вторгнення, Збройним Силам України вдається переломити ситуацію на фронті, зупинити агресора, перейти в контрнаступ та звільнити значну частину окупованих територій. Провал плану блискавичної війни, принизливі невдачі та величезні втрати на полі бою приховати вже неможливо. Перемоги українців завдають нищівного удару не тільки іміджу російської армії, а й геополітичним амбіціям Кремля. Величні наміри з побудови «багатополярного світу» розбиваються об непохитність України. Відчайдушний опір українського народу та його небажання жити під протекторатом Росії в межах окресленої Путіним «*руської цивілізації*» викликають у росіян лють. Емпатія до України й міркування про «*братній народ*» остаточно йдуть у минуле.

Реагуючи на зміни, Кремль розгортає інформаційну кампанію з адаптації громадян Росії до нових неочікуваних реалій. Пропаганда зосереджується на глобалізації цілей і характеру війни. «*Російська Федерація воює не з Україною, не з українським нацистським режимом. Наша країна воює з 3,6 мільйонами армії НАТО і з населенням 800 мільйонів осіб, яке постачає техніку, засоби ураження та гроші київському режиму*», — пояснює причини поразок російської армії заступник голови Ради безпеки РФ Медведєв⁴²⁰.

Медіа кардинально оновлюють публічний дискурс. «Хірургічно точна» спецоперація із «захисту людей в Донецькій та Луганській областях»⁴²¹ від «ватаги наркоманів і неонацистів»⁴²² перетворюється в «битву проти диктату США й колективного Заходу за велику Росію, за наших дітей, онуків та правнуків, за їх захист від поневолення»⁴²³. Пропагандистська машина починає конструювати міф про «нову вітчизняну» для захисту кордонів Росії та «руської цивілізації» загалом. Нападник трансформується в жертву, агресія подається як вимушена оборона, під гаслом «ми руські — з нами Бог»⁴²⁴ іде сакралізація війни. З подачі політтехнологів засоби масової інформації поширюють конспірологічні теорії, які виправдовують вторгнення та ведення загарбницької війни на чужій території: «Путін на добу випередив наступ України на Донбас»⁴²⁵, «Захід готував напад на Росію і Білорусь з території України»⁴²⁶, «Україна прагнула відновити свій ядерний потенціал»⁴²⁷, «під кураторством США в Україні розробляли біологічну зброю»⁴²⁸, «Україна — це плацдарм НАТО для агресії з використанням ядерного озброєння»⁴²⁹.

«Головною темою дезінформації та маніпуляції у світовому медіапросторі у 2022 році стало повномасштабне російське вторгнення в Україну, — стверджують експерти в дослідженні, проведеному зовнішньополітичною службою ЄС. — Україна та її представники в 33 випадках зі 100 ставали прямими об'єктами інформаційних атак, а у 60 випадках зі 100 головною метою дезінформації було виправдання російського вторгнення»⁴³⁰.

Кремль розуміє: суспільству простіше ненавидіти не абстрактного, а давно знайомого ворога, відразу до якого виховувалася десятиріччями. Таким ворогом є нацисти, і ними оголошуються вже не тільки військовослужбовці Збройних Сил України, а вся українська нація. «Значна частина українського народу охоплена безумством нацизму. До цього я думала, що в Україні їх небагато, і точно не могла припустити,

що їх там стільки. Це основна сила теперішньої України», — пояснює росіянам медіаменеджерка Кремля Симоньян⁴³¹.

У серпні 2022 року під Москвою в парку «Патріот» проводиться Перший антифашистський конгрес за участю міністра оборони РФ, депутатів Державної думи, священнослужителів Російської православної церкви та представників творчої інтелігенції. На відкритій для журналістів виставці трофейної зброї окрема увага приділяється створенню образу *«типового українського бандерівця»*. Солдатів Збройних Сил України зображують манекени, поцятковані татуюваннями зі свастиками, черепами, павутиною та орлами. Окремий експонат демонструє типовий побут «бандерівця»: фашистська література, гасла про те, що НАТО обов'язково допоможе Україні, та мюнхенські ковбаски, які, за задумом організаторів, повинні викликати у відвідувачів асоціації з гітлерівською Німеччиною⁴³².

Згідно з даними аналітичної компанії Semantic Visions, після вторгнення нацизм згадується в 10–20 % російських статей про Україну. *«Ключовою особливістю російської пропаганди є її повторюваність, — стверджує керівник відділу досліджень і аналізу компанії. — Ви просто спостерігаєте постійне перепакування одного й того ж знову й знову. У цьому випадку це означає повторення необґрунтованих звинувачень українців у нацизмі»*⁴³³. Звинувачення справді безпідставні: ще в лютому 2022 року понад 150 учених з різних інститутів, які вивчають геноцид і нацизм, засудили подібну риторику російської влади щодо України і заявили, що вона не підтверджується фактами⁴³⁴.

5.12. ХОРУГВИ ПІД ЧЕРВОНИМ ПРАПОРОМ

Наріжним каменем для вибудовування системи ідеологічного накачування мас стає Друга світова війна. Агресія проти України подається як її неминуче й логічне

продовження. Проводячи паралелі, влада закликає росіян бути гідними пам'яті дідів і завершити *«історичну місію руського народу, щоб нацизм ніколи більше не зміг підняти голову не тільки в Росії, а й ніде у світі»*⁴³⁵. Російські солдати-загарбники, які беруть участь у сучасній війні проти України, ототожнюються радянськими «воїнами-визволителями» 1945 року.

Пропаганда занурює суспільство в атмосферу «героїчного минулого», для чого вдається до повсюдного використання звичних для росіян за парадами перемоги фетишів. У захоплених населених пунктах окупаційна влада з помпою відновлює пам'ятники радянських часів⁴³⁶ і вивішує «червоні прапори перемоги» на адміністративних будівлях⁴³⁷. У притаманному для СРСР стилі створюються міфи про подвиги дітей⁴³⁸ й осіб похилого віку⁴³⁹. Медіа нав'язують суспільству мовні штампи Другої світової, що виправдовують жорстокість: *«полонених не брати»*, *«якщо ворог не здається, його знищують»*, *«карати за законами воєнного часу»*, *«розстріл на місці без суду й слідства»* тощо.

У День народної єдності колишній президент Росії Медведєв від імені Кремля закликав на полях битв *«зупинити верховного володаря пекла»*⁴⁴⁰, і на інформаційну війну мобілізується Російська православна церква, яка ретранслює пастві пропагандистські тези та всіляко потурає войовничим устремлінням вірян. *«Вісім років точаться спроби знищити те, що існує на Донбасі. Ми вступили в боротьбу, яка має не фізичне, а метафізичне значення»*, — заявляє російський патріарх Кирило⁴⁴¹.

Російська православна церква оголошує пацифізм ерессю, *«несумісною з вченням православної церкви»*, і закликає не тлумачити занадто буквально заповідь «не убий»⁴⁴². У своїх зверненнях до пастви Кирило звинувачує Захід у «запереченні Бога», руйнуванні християнських цінностей, передачі мусульманам і закритті церков. Очільник прокремлівської церкви наголошує на *«особливому*

історичному шляху Росії», закликає рятувати її «від наймогутніших сил, які сьогодні панують над більшістю країн світу» та молитися «про воїнство наше, про справжнього православного християнина Верховного головнокомандувача нашого Володимира Володимировича Путіна, а також про всіх воєначальників і тих, хто у владі»⁴⁴³.

Головним військовим священником духовенства, який опікується військовослужбовцями та силовиками в зоні проведення «спеціальної воєнної операції»⁴⁴⁴, призначається протоієрей і випускник Ленінградського вищого військово-політичного училища імені Андропова отець Дмитро (Дмитро Василенков)⁴⁴⁵. *«Це війна проти нашого святоруського народу! Переможемо з Божою допомогою!»* — проповідує він⁴⁴⁶. *«Ми останні захисники християнства»,* — наставляє в ефірі відомий у Росії телеведучий і топпропагандист Соловйов і закликає застосувати ядерну зброю, порівнюючи удар нею зі знищенням Содому та Гоморри⁴⁴⁷.

У регіонах перед відправленням на фронт впроваджується практика публічного благословення солдатів⁴⁴⁸ й освячення військової техніки⁴⁴⁹, мобілізованим роздають хрестики⁴⁵⁰, «свічки захисту»⁴⁵¹ й іконки, подекуди з ликом Путіна⁴⁵². Патріарх Кирило закликає росіян сміливо йти воювати й обіцяє їм за смерть в Україні прощення всіх гріхів⁴⁵³ і *«вічне життя разом з Богом у його царстві»*⁴⁵⁴.

На православному каналі «Спас» транслюється фільм *«Війна та Біблія»*, який розглядає війну в Україні як *«війну з бісами»* і намагається обґрунтувати її з позицій релігії. У 16 серіях фільму повторюються основні тези державної пропаганди про *«звірства українців», «український нацизм», «безбожні країни НАТО», «святую місію Росії», «богом даного президента», «російського воїна-захисника»*. Просякнутий духом мілітаризму відверто агресивний фільм спонукає віруючих їхати воювати в Україну. *«Ми будемо стріляти, ми будемо давити, ми будемо рубати, знищувати, судити і страчувати»,* — співає під гітару в третій серії *«Господь — прапор*

мій» ієромонах Російської православної церкви Діонісій, капелан одного з підрозділів російської армії⁴⁵⁵. Саме так і вчиняють солдати російської армії.

У березні 2022 року речник Православної церкви України повідомив про вбивство загарбниками священнослужителя поблизу селища Іванків на Київщині, де той правив службу. Його витягли з автомобіля й розстріляли. На момент убивства священник був у рясі⁴⁵⁶.

26 листопада 2022 року в лісі під окупованою Новою Каховкою на лівому березі Херсонщини російські військовослужбовці розстріляли диякона місцевої Церкви християн віри євангельської та його 19-річного сина⁴⁵⁷.

13 червня 2023 року внаслідок обстрілу російськими військами Іоанно-Предтеченського храму в селищі Білозерка Херсонської області загинув священник Української православної церкви, настоятель храму протоієрей Микола Палагнюк, який роздавав на території храму гуманітарну допомогу постраждалим від підриву Каховської ГЕС людям⁴⁵⁸.

«В результаті повномасштабного російського вторгнення в Україну щонайменше 494 культові споруди, духовні установи та святині були повністю знищені, пошкоджені чи пограбовані російськими військовослужбовцями», — підрахував Український інститут релігійної свободи⁴⁵⁹.

Духовний глава православних християн світу Вселенський патріарх Варфоломій закликав Кирила піти у відставку й не ганьбити російську церкву. *«Російська православна церква та державне керівництво Росії співпрацюють у злочинній агресії та повинні розділити відповідальність за скоєні злочини», — вважає Вселенський патріарх⁴⁶⁰.*

Теологи з різних країн світу дійшли висновку, що воєнничка позиція російської церкви суперечить канонам православ'я. У спеціальній декларації богослови засудили війну і визнали лжевченням і єрессю концепцію «руського світу», на яку вона спирається⁴⁶¹.

5.13. ВОЄНКОРИ ТА КУЛЬТУРНИЙ ФРОНТ

До 2022 року Росія вже має чималий досвід маніпулювання суспільною свідомістю з використанням ботоферм і фабрик тролів, найбільш відома з яких — «ольгінська фабрика Пригожина», що займається розпалюванням ворожечі проти України з квітня 2014 року. Після початку повномасштабного вторгнення активність антиукраїнської пропаганди в інтернеті зростає в рази, месенджери та соціальні мережі перетворюються в потужну інформаційну зброю. Поряд з російськими платформами ВКонтакте та Однокласники найбільш зручним майданчиком для пропаганди стає Telegram, аудиторія якого в Росії за час війни зростає вдвічі. Якщо в січні 2022 року вона становила 25,5 мільйонів користувачів на добу, то в травні 2023 року — 51,2 мільйона (42 % від усієї інтернет-аудиторії)⁴⁶². У ВКонтакте (генеральний директор — син першого заступника голови Адміністрації президента РФ) і Telegram створюють десятки каналів для проросійського висвітлення ходу проведення «спеціальної воєнної операції», окремі з них мають понад мільйон підписників і сотні тисяч переглядів. Свідомість росіян фарширують войовничими закликами влади, неправдивими повідомленнями про успіхи російських військ на фронті, фейками про нацистів в українській армії та їхні звірства.

«Українські солдати носять на своїх касках гасло “Кожному своє” на знак прихильності до неонацизму», — повідомив телеграм-канал «Новини з Росії» та опублікував як доказ фотографію українських військовослужбовців із цим написом на захисних шоломах. Дослідження фотографії встановило, що напис був нанесений за допомогою програми редагування зображень. Пізніше в інтернеті був знайдений і оригінал фото українських солдатів: звісно, жодних написів на їх касках не було⁴⁶³.

У прокремлівських телеграм-каналах розповсюдили фейкове відео, на якому нібито бійці Збройних Сил України зупиняють автомобіль із жінкою та її дитиною за те, що вона обігнала військову колону на трасі. Після цього солдати погрожують жінці та принижують її, вимагають не розмовляти з ними «свинячою російською мовою», пошкоджують транспорт, доводять до істерики дитину, а в кінці роблять кілька пострілів у бік машини. Відео розмістило на своєму каналі навіть Міністерство закордонних справ РФ як ілюстрацію існування нацизму в Україні. Проте завдяки геолокації швидко з'ясувалося, що сюжет був відзнятий на тимчасово окупованій Росією території⁴⁶⁴. Після викриття брехливість відео визнали й самі російські пропагандисти. *«Відео — фейк. Наші невдало тренуються. У проведенні подібних інформаційних операцій нашим ще вчитися і вчитися»*, — констатує один з них⁴⁶⁵.

За словами журналіста, який працював у створеному Пригожиним медіахолдингу «Патріот», більшість людей, які в сюжетах видавалися за «жертв ЗСУ», були підставними, найнятими людьми. *«Ці персонажі повторювали заздалегідь завчені репліки, “видавлювали сльозу”. Ними керував оператор за кадром, інструктував їх, як розповідати — “повільніше” або “ось цей момент ще раз проговорити”*», — пояснює журналіст⁴⁶⁶.

До пропаганди війни в інтернеті залучають російських чиновників. *«Офіційні акаунти диппредставництв РФ у соцмережах працюють як скоординована мережа поширення дезінформації»*, — зазначили експерти зовнішньополітичної служби Євросоюзу⁴⁶⁷.

Особливої популярності в Росії набувають канали так званих воєнкорів (воєнних кореспондентів), які використовують метод «пропаганди від зворотного» — поєднують звіти про «героїчні фронтові будні» з розповідями про «окопну правду», чим викликають довіру в аудиторії⁴⁶⁸. Матеріали воєнкорів насичені мовою ворожнечі та демонстрацією

кадрів жорстокості, що активує в масовій свідомості ненависть до українців як джерела страждань російського солдата. Підбурювання до помсти — типовий прийом таких каналів. *«Якщо ми так руйнуємо міста Донбасу, уявляєте, що буде з рідним містом Зеленського?»*, *«На завойованих територіях потрібно поводитись як завойовники, а не як гості. Народ любить хазяїв»*, — пише воєнкор Сладков⁴⁶⁹. Перебуваючи поблизу лінії фронту, воєнкори не гребують створенням постановочних відеосюжетів, продукуванням провокаційних фейків і вкидів⁴⁷⁰. Наприклад, автор каналу «WarGonzo» (понад 1,2 мільйона підписників у Telegram) зробив постановочний сюжет про знищення українських безпілотників⁴⁷¹, а воєнкор прокремлівського видання «Комсомольська правда» розповідав про нібито знайдену в підвалах Маріуполя біологічну зброю⁴⁷². Російська влада уважно відстежує й регулює діяльність воєнних кореспондентів, з деякими зустрічається особисто Путін і називає їх *«справжньою силою»*⁴⁷³.

***

Для впливу на масову свідомість Кремль використовує індустрію розваг і провладну творчу інтелігенцію. У Росії з'являється «Z-культура», яка романтизує криваву війну в Україні, спотворює її справжні цілі та поширює міфи про героїзм російської армії. Панегіристами війни стають відомі в народі естрадні виконавці, актори, поети й письменники різного віку, що дозволяє охопити пропагандою максимально широкий спектр її споживачів.

За участю популярних рок- і попгуртів, акторів і поетів у 31 місті Росії у квітні — травні 2022 року проводиться марафон патріотичних концертів «За Росію!», на який витрачають майже 100 мільйонів рублів — це найдорожчий у РФ державний контракт, укладений на оплату концертної програми⁴⁷⁴. Зі сцени лунають заклики *«перемога за нами»*,

«не дамо західному світу поставити нас на коліна», «помолимося разом за наших солдатів, що велику Русь чистять від бруду», «очистимо авгіві стайні нацизму, який поширився на весь світ». У червні 2023 року Президентський фонд культурних ініціатив виділив два гранти на загальну суму 205 мільйонів рублів на проведення «патріотичних» музичних турів на підтримку війни⁴⁷⁵. Народні артисти Росії співаки Басков і Лепс оголосили на пресконференції, що будуть сплачувати винагороду 1 мільйон рублів кожному військовослужбовцю, який знищить танк «Leopard», і закликали приєднатися до цієї ініціативи інших артистів. «Ми воюємо із західним світом, який нас ненавидить, який не вважає нас великою нацією і хоче повністю стерти руську культуру та взагалі всіх руських», — пояснив мотиви акції Басков⁴⁷⁶. На протипагу російським артистам, які такі набралися сміливості виступити проти війни в Україні, на російському федеральному каналі «НТВ» запускають шоу «Зірки проти Зеленського», яке перетворюється в майданчик для образ українського президента та пропаганди через популярні серед російського народу обличчя⁴⁷⁷.

У 2022 році в Росії вийшли друком збірники віршів *«Воскреслі на третій світовій», «Величний блокпост» та «Поезія руського літа»*. Тези про месіанство Росії, боротьбу з НАТО й українським фашизмом стають своєрідним рефреном збірок: *«Росія — це країна благодаті, росіяни — це воля Небес», «фашисти, що колись програли, в Україні святкують реванш», «вісім років панував тут натівський капрал — найкращих підлітків-дівчаток вибирав»⁴⁷⁸*. З-поезія поширюється за допомогою концертів, радіо та телебачення. У серпні 2022 року телеканал «Russia Today» присвячує Z-літераторам документальний фільм *«Культурний фронт»⁴⁷⁹*.

Під егідою Міністерства оборони Росії створено Фонд підтримки військово-патріотичного кіно. Метою фонду, за словами очільника відомства Шойгу, є надання

допомоги у виробництві кінокартин на військово-патріотичну тематику, у тому числі про подвиги солдат і завдання, які виконують збройні сили⁴⁸⁰. Міністерство культури РФ оприлюднює перелік пріоритетних тем для державної фінансової підтримки кіновиробництва у 2023 році, до яких, зокрема, віднесені такі: *«Неоколоніальна політика країн англосаксонського світу. Деградація Європи»; «Популяризація героїзму та самовідданості російських воїнів під час спеціальної воєнної операції»; «Популяризація служби у Збройних силах Росії. Єднання суспільства довкола підтримки армії. Зміцнення статусу професії військового на прикладах історичних подій та нової історії»; «Миротворча місія Росії. Історичні перемоги Росії. Визвольна місія радянського солдата»⁴⁸¹. У 2023 році на виробництво національних фільмів Міністерство культури передбачає витратити 11 мільярдів рублів.*

У серпні 2023 року в кінотеатрах Росії відбувається прем'єра повнометражного художнього фільму «Свідок», який можна вважати зразком брудної та примітивної антиукраїнської пропаганди. За сценарієм бельгійський скрипаль-віртуоз перебуває на гастролях у Києві, де стає свідком початку війни та злочинів, які за сюжетом постійно скоюють «українські нацисти». Протягом двох годин у страшній і відразливій формі автори фільму візуалізують на екрані всі заявлені інформаційні кліше Кремля: Україна готує підступний удар по Донбасу, і Росія випереджає її лише на добу; у Києві панує безлад, убивства й мародерства; людина в камуфляжі і з нацистським татуванням після вживання наркотиків ґвалтує та вбиває менеджerkу музиканта (наспівуючи при цьому українську пісню); у військовому штабі українців вивішений позолочений профіль Гітлера, на столі лежить Mein Kampf, а військовослужбовці ходять у футболках із зображенням фюрера; українські солдати жорстоко б'ють і заради задоволення катують цивільних водою та електрострумом; азовці під приводом евакуації заманюють мешканців містечка в будівлю

вокзалу, і туди потрапляє ракета. Зрештою, музиканта рятують російські солдати з георгіївськими стрічками на касках. Опинившись у Європі, він вирішує *«протистояти брехні західних медіа, які очорняють російську армію»*. Те, що події в Україні демонструються через «неупереджений погляд» іноземця, за задумом авторів, має переконати глядача в правдивості фільму.

Для поширення пропаганди Росія використовує відеоігри. Наприклад, у Minecraft відтворено битву за місто Соледар Донецької області, яке окупанти захопили в січні 2023 року. «Слава Росії» звучить у відеоуроці про те, як побудувати флагшток з російським прапором над зображенням міста з написом «Луганськ». Ігри та суміжні сайти, такі як Discord і Steam, стають онлайн-платформами для російського агітпропу, поширюючи серед переважно молодій аудиторії потоки пропаганди, якими Кремль намагається виправдати війну в Україні. Доцент Джозеф Браун, який п'ять років викладав розробку відеоігор у Росії, вказав, що на власному досвіді переконався в агресивності російської пропаганди. *«Ім потрібно повернути до війни всіх, — пояснює фахівець. — Це ще одна частина постійної пропаганди. У кожному окремому середовищі, за допомогою якого вони можуть до вас достукатися, вони до вас доберуться»*⁴⁸².

Пов'язаний з Адміністрацією президента Росії Інститут розвитку інтернету запланував розподілити рекордні 20,7 мільярда рублів грантів на створення «патріотичного» контенту, зокрема на виготовлення серіалів, підтримку блогосфери та мультимедійних проєктів, медійних спецпроєктів та розроблення ігор⁴⁸³.

5.14. ДИТИНСТВО В ПОГОНАХ

Кремль перепрограмує суспільство на підтримку виснажливої довготривалої війни, перемогти в якій можливо

лише завдяки винятковій жорстокості. *«Це війна за самозбереження. Або вони, або ми. Українська держава має бути знищена вщент. Точніше, щоб навіть попелу від неї не залишилося. Щоб ця гидота ніколи, за жодних умов не могла відродитися. Якщо на це знадобляться роки і навіть десятиліття — так тому і бути»,* — розповідає про наміри влади заступник голови Ради безпеки РФ Медведєв. Багаторічне протистояння потребує омолодження мобілізаційного ресурсу, Кремлю необхідна молодь, яка буде *«любити Вітчизну, президента і війну»*. Пропаганда мілітаризму проникає в систему освіти, виховання «патріотів» ставиться на конвеєр, кумедні дітлахи-солдатики згодом мають стати слухняними воїнами, готовими без вагань і заперечень виконати будь-який найжорстокіший наказ. Правляча верхівка розуміє: це питання особисто її безпеки та перебування при владі в майбутньому.

Від початку війни й до червня 2023 року навчальні заклади — дитячі садки, школи та коледжі — провели 1,5 мільйона різноманітних «військово-патріотичних» акцій, серед яких майже 200 тисяч присвячені війні в Україні. Робота проводиться з кожною віковою групою, у кожному шостому заході беруть участь діти дошкільного віку⁴⁸⁴.

У межах всеросійської акції *«Лист солдату»* діти шлють на фронт власноруч написані «листи перемоги» (до листопада 2022 року їх направлено понад 170 тисяч)⁴⁸⁵ і беруть участь у патріотичних зборах і концертах, на яких марширують, виконують пісні чи декламують вірші зі схваленням війни⁴⁸⁶.

*«Вітчизно, дай мені зброю, у стрій постав мене!
Клянуся власною руською кров'ю: моя рука не*

здригнеться», — декламує зі сцени школяр у військовій формі на тлі слайдів з портретами загиблих в Україні російських солдатів⁴⁸⁷.

Навесні 2023 року Міністерство освіти РФ організовує всеросійський захід «Талісман добра»: діти майструють і відправляють на фронт іграшки та обереги для військовослужбовців з вшитими всередину молитвами і записками: «Повернися непереможеним». У перший тиждень акції, як повідомило міністерство, «діти створили для учасників СВО понад 50 тисяч талісманів»⁴⁸⁸.

З початком повномасштабної війни в Чечні вихованців дитячих садків та учнів шкіл залучають до молитов за перемогу російської армії і чеченських військових. «Наші безстрашні бійці б'ються проти сил зла і захищають нашу релігію від посягань поплічників проклятого іблісу», — пояснює голова Чечні Кадиров і повідомляє, що до акції приєдналися всі профільні установи⁴⁸⁹.

З дошкільнятами та учнями молодших класів проводиться воєнно-спортивна гра «Зірничка», яка має розважальний характер і популяризує професію солдата. У ході гри діти співають стройові пісні, долають смугу перешкод, навчаються відрізняти військову техніку та розпалювати багаття, змагаються в метанні м'ячика в намальований танк тощо⁴⁹⁰. Дитяча свідомість отримує перший сигнал: «Війна — це цікаво і не страшно».

У 2023 році в російські школи надходить новий підручник історії для старшокласників, у якому історичні факти й події переписуються з позицій політики Кремля. Війна проти українців подається як результат провокативних дій США та їхніх «європейських васалів»: вони прагнуть використати Україну як «ударний кулак, націлений на Росію» та «плацдарм для нападу НАТО», через що Росія була «змушена вжити превентивних заходів». «Дестабілізація становища всередині Росії стала ідеєю фікс Заходу. Кінцева

мета не дуже приховується: це розчленування Росії та контроль над її ресурсами», — стверджують автори підручника. Написаний за канонами пропагандистської літератури, він переповнений цитатами, закликами та ідеологічними штампами на кшталт *«Україна — неонацистська держава»*, *«антинародний київський режим»*, *«США сповнені рішучості воювати до останнього українця»*, *«Збройні Сили України використовують своїх громадян як живий щит»*, *«Росія — країна героїв»* тощо. Розділ про так звану «спеціальну воєнну операцію» в Україні закінчується радянським лозунгом часів Другої світової війни: *«Наша справа справедлива! Ворог буде розбитий! Перемога буде за нами!»*. Підручник доповнює мапа, на якій захоплені території України подаються як частина Російської Федерації.

У серпні 2023 року Міністерство освіти та Міністерство оборони Росії ініціювали створення циклу відеороликів під загальною назвою *«За що ми боремося?»*, у яких учасники «спеціальної воєнної операції» відповідають на запитання дітей і розповідають про її цілі, подвиги солдатів та свої особисті мотиви участі в бойових діях. Відеоматеріали, створені з метою формування в школярів почуття патріотизму, планується використовувати в школах у межах вивчення навчального предмета «Історія». 79 % громадян Росії підтримали цю ініціативу⁴⁹¹.

З вересня 2023 року підготовка до армії офіційно входить до обов'язкової шкільної програми: предмет «Основи безпеки життя» змінюється на «Основи безпеки та захист Батьківщини», який містить курс початкової військової підготовки. Старшокласників навчають правилам поводження з вогнепальною зброєю, гранатами, надання первинної медичної допомоги. *«Дитина боїться автомата. Дитина не знає, що таке граната і як її кидати! Ну хіба це нормальне явище?!»* — обґрунтовує необхідність введення нових шкільних дисциплін голова комітету парламенту Росії з оборони та безпеки Бондарев. Школи зобов'язують

закупити моделі автоматів, макети гранат, стрілецькі тренажери, дозиметри, імітатори поранень й уражень⁴⁹². Навчати дітей військової справи та «справжнього, непоказного патріотизму» будуть непридатні для подальшої служби ветерани війни в Україні. Федеральне агентство у справах молоді РФ заявило, що така робота з малолітніми стане своєрідною «реабілітацією» для військових, які повернулися з війни. У межах проєкту «*Твій герой*» у березні 2023 року до наставництва молоді підготовлені перші 130 учасників «спеціальної воєнної операції»⁴⁹³.

У школах стають обов'язковими військові збори для 10-класників: підлітки мають п'ять повних днів провести на навчаннях у військовій частині. Під час зборів у школярів «*формуватимуть морально-психологічні та фізичні якості, необхідні для служби в лавах збройних сил*», а саме навчатимуть рити окопи, ходити строем, стріляти, кидати гранати, пересуватися полем бою, зупиняти кровотечу та освоювати «*дії солдата за сигналами оповіщення та у випадку ядерного вибуху*»⁴⁹⁴.

У навчальних закладах проводять «уроки мужності», де військовослужбовці, які повернулися з війни в Україні, розповідають школярам про «українацистів» і «підступний Захід»⁴⁹⁵.

Учням нижньогородського коледжу на уроці як «концептуальну фотографію» продемонстрували фото мертвої свині, накритої українським прапором⁴⁹⁶.

В одній зі шкіл Тюменської області учасники бойових дій виступили перед третьокласниками у формі із шевронами, на яких зображений Йосип Сталін та написані агресивні нецензурні висловлювання про українців⁴⁹⁷.

У московській школі заняття зі старшокласниками провів найманець групи «Вагнер», який прийшов до школи з пістолетом, приховував обличчя, рекламував службу за контрактом, а в кінці уроку запропонував школярам заповнити анкету та передати її класному керівнику⁴⁹⁸.

Ідеологічне накачування молоді та вишкіл майбутніх «солдатів Z» іде по всій Росії. З ініціативи Адміністрації президента РФ у дванадцяти регіонах відкриті центри військово-спортивної підготовки та патріотичного виховання молоді «Воїн», де військові навички отримують понад дев'ять тисяч дітей віком від 14 до 17 років. Організатори повідомили, що, окрім загальних дисциплін — стрільби та тактичної медицини, підлітків готують за найбільш потрібними на війні в Україні спеціальностями — снайпінг, керування безпілотниками, радіоелектронна боротьба⁴⁹⁹. Уряд РФ виділив на ці потреби 2,7 мільярда рублів⁵⁰⁰.

Улітку 2023 року по всій Росії працюють 68 дитячих військово-патріотичних таборів. У багатьох з них дітям не тільки прищеплюють «дух бойового братства», а й навчають користуватися вогнепальною зброєю⁵⁰¹. Окрім того, «науку війни» діти опановують на базі літніх дитячих оздоровчих таборів, у яких організують спеціальні військово-патріотичні зміни «Час героїв». Лише в першій такій зміні побувало 2,5 тисячі підлітків⁵⁰².

Російська влада не заощаджує на «громадських ініціативах», які передбачають підтримку війни та воєнну підготовку молоді.

На проєкт брянського клубу десантників «Служити Росії судилося тобі та мені» з проведення «максимально наближеної до бойових умов військово-тактичної гри на місцевості за участю не менш ніж 150 осіб допризовного та призовного віку» фонд президентських грантів направив 4,7 мільйона рублів⁵⁰³.

Цей же фонд підтримав проєкт просування Z-цінностей для дітей із синдромом Дауна. 1,9 мільйона рублів було виділено на постановку патріотичного мініспектаклю «Додому з Перемогою». «Це допоможе дітям відчувати причетність до боротьби за свою незалежність, яку зараз веде наша країна», — ідеться в описі проєкту⁵⁰⁴.

У місті Петербург учні спеціальної корекційної школи для дітей з дитячим церебральним паралічем за кілька місяців виготовили близько 200 окопних свічок для фронту. *«Саме так проявляється наша єдність»*, — заявили в місцевій примальній партії «Єдина Росія», яка організувала таку роботу⁵⁰⁵.

Через дітей батьків спонукають до підтримки армії: за час війни (станом на червень 2023 року) у закладах освіти проведено понад 14 тисяч акцій зі збору гуманітарної допомоги, а також понад 3 тисячі — з плетіння маскувальних сіток і виготовлення бліндажних свічок. Доросліші майструють окопні пічки для обігріву, шують для солдатів шкарпетки, рукавички, балаклави⁵⁰⁶. Дітям подобається причетність до важливої дорослої справи, вони гордяться своєю участю в наданні практичної допомоги *«нашим солдатам на війні»*, не задумуючись над тим, що ця війна йде в чужій країні.

У квітні 2023 року Державна дума РФ дозволяє укладення військового контракту з особою одразу після досягнення нею 18-річного віку⁵⁰⁷. У навчальних закладах запускають рекламу служби в армії, школи публікують заклики йти на війну після випускних іспитів. До літа вже налічується понад тисяча постів з текстом *«Приєднуйся до СВОїх!»* і *«Бути захисником Батьківщини — це почесно»*⁵⁰⁸.

У дитячому та підлітковому віці людина ще неповною мірою здатна критично аналізувати й оцінювати твердження дорослих. Путін керує Росією в авторитарному режимі понад 20 років, і ціле покоління росіян виховано на запропонованих ним ідеалах і вірить у них. У серпні 2023 року російський Центр розвитку гуманітарних технологій «Нова ера» опублікував результати дослідження *«Образ Росії в уявленні молоді»*. Найточнішим тегом, що, на думку молоді, характеризує обличчя сучасної Росії, є слово *«сила»*. Іншими тегами-лідерами стали *«війна»*, *«страх»*, *«міць»* і *«традиції»*. Трьома головними символами російського сьогодення учасники дослідження вважають автомат Калашнікова, матрьошку й міжконтинентальну балістичну ракету⁵⁰⁹.

5.15. ОБТЯЖЕНІ ЗЛОМ

Усупереч прогнозам, оголошена восени 2022 року в Росії часткова мобілізація не конвертувалася в протестні настрої суспільства, а лише посприяла додатковій «селекції патріотів». Значна кількість противників війни чи просто невпевнених у її доцільності покидає країну. Влада не чинить їм перепон: така міграція у її інтересах. Ті, хто залишився, або ще більше згуртовуються навколо ідеї «перемоги за будь-яку ціну», або вимушені приховувати свої антивоєнні вподобання та мімікрувати під загальні настрої. Російські спецслужби ретельно «прополюють» інформаційне поле, викорінюючи останні паростки незгоди з війною. За даними правозахисників, станом на 21 липня 2023 року 285 осіб переслідуються в кримінальному порядку за *«публічне поширення завідомо неправдивої інформації»* про російську армію та *«публічні дії, спрямовані на дискредитацію використання Збройних сил РФ»*. Окрім цього, за «дискредитацію» заведено 7 420 адміністративних справ⁵¹⁰.

За допомогою пропаганди Кремль працює над черговим перезавантаженням настроїв суспільства. З використанням максимально агресивної й істеричної риторики політики та пропагандисти подають ненависть до українства як загальнонаціональну ідею, а війну на чужій території — як запоруку виживання російського народу. *«Усі провідні країни НАТО бажають завдати нам стратегічної поразки, щоб наш народ страждав»*, — заявляє Путін і вказує, що мета дій Заходу полягає в розвалі Росії та встановленні контролю над її частинами⁵¹¹. Застосування насильства проти українців уже не заперечується, а виправдовується необхідністю самозахисту та величчю поставлених цілей. Російським громадянам пояснюють: страждання українського народу є заслуженим покаранням за «зраду руського світу» і методом перевиховання.

«Війна перетворює жорстокість на рутину, на щоденний моціон. Не буває війни без жорстокості. І немає в жорстокості ані меж, ані кордонів. Чи засуджую я наших з вами хлопців? Ні. І ніколи не буду. Підтримайте кожного нашого бійця, щоб він не почував себе сьогодні винним», — звертається до росіян телеведучий Красовський⁵¹², який у жовтні 2022 року в ефірі державного телеканалу закликав топити та спалювати українських дітей за нелюбов до Росії⁵¹³.

«Утворення під назвою держава Україна має бути стерте з мапи світу. І люди, які себе ідентифікують як його патріоти, — це виродки. Багато хто з них розмовляє російською мовою, але це нічого не змінює. Це звірі, вони не мають людського вигляду. Нікого їх не шкода, загалом нікого», — налаштовує росіян журналіст і радіоведучий Ключенков (Сергій Мардан)⁵¹⁴ і наголошує на необхідності «заборони української мови на звільнених територіях», «ліквідації українства» та «знищення його жерців без жалю, як скажених собак»⁵¹⁵.

«Ми не могли собі уявити, наскільки близько ворог біля наших воріт. Уся Росія має стати на війну і, стиснувши зуби, воювати з усією сатанинською машиною Заходу. Ми думали, там прищик, а це ракова пухлина. І жодною косметичною спецоперацією не обійтись. А інакше нас не буде — ані російської культури, ані російських людей», — залякує росіян пропагандист Соловйов⁵¹⁶ і вимагає застосувати в Україні тактичну ядерну зброю⁵¹⁷. Саме Соловйов очолює рейтинг найавторитетніших російських журналістів, за виступами яких найбільш уважно стежать громадяни РФ⁵¹⁸.

Пропаганда не гребує вже зовсім конспірологічними теоріями і навіть особливо не прагне завуалювати відверту брехню. Постійний представник Росії в ООН Небензя на засіданні Ради безпеки заявив, що на території Херсонської області росіяни виявили три безпілотники, які призначені для «розповсюджувати комарів, заражених

небезпечними вірусами». За його словами, в Україні нібито також реалізуються проєкти США з вивчення можливості поширення інфекцій через мігруючих птахів і кажанів⁵¹⁹. У випуску новин на федеральному кремлівському каналі «Росія-1» розповідають про «обстріли українськими бойовиками Донбасу» і для ілюстрування цього твердження демонструють відео зруйнованого дев'ятиповерхового жилого будинку. Цинізм ситуації полягає в тому, що ця багатоповерхівка постраждала від ракетного удару росіян по місту Умань Черкаської області, внаслідок чого загинуло 24 людини⁵²⁰.

Російській владі вже недостатньо мовчання чи пасивної підтримки суспільства, вона вимагає від нього активних дій і публічних проявів лояльності. Співробітників держустанов та членів партії «Єдиної Росії» змушують встановлювати на гаджети мобільний додаток «Агітатор ЄР», який розсилає завдання уподобати й написати схвальні коментарі під «патріотичним» контентом у соцмережах⁵²¹. У Росії шириться волонтерський рух допомоги військовослужбовцям. У грудні 2022 року на форумі «Ми разом» Путін повідомив, що кількість волонтерів у Росії перевищила 21 мільйон осіб, що становить приблизно 15% населення країни⁵²². Бюджетників спонукають переказувати в благодійні фонди на підтримку військовослужбовців частину своєї зарплатні⁵²³.

Як і раніше, Кремль не публікує конкретних даних про кількість убитих в Україні російських солдатів, але наявність численних втрат уже не приховує. У Росії розпочинається кампанія з глорифікації загиблих. Їм влаштовують урочисті поховання, на їх честь відкривають меморіальні дошки та випускають поштові марки⁵²⁴, їхніми іменами називають вулиці й школи⁵²⁵, створюють спеціальні сайти з пафосним описом «героїчних подвигів» померлих військовослужбовців⁵²⁶. У Росії шириться загальнодержавна акція зі встановлення в шкільних класах «*parti загиблого героя*»⁵²⁷, до червня 2023 року таких парт встановлено

понад 3,5 тисячі по всій країні⁵²⁸. На всеросійському форумі «Школа героя» очільник Міністерства освіти РФ Кравцов пояснює: молодь повинна рівнятися на тих, хто віддав своє життя заради боротьби з фашизмом в Україні⁵²⁹.

Кремлю потрібне людське паливо для продовження війни, і пропаганда привчає ставитися до людського життя як до чогось другорядного. «Життя надмірно переоцінене. Навіщо боятися того, що неминуче? Тим паче ми журай потрапимо», — налаштовує росіян пропагандист Соловйов⁵³⁰. Безглуздість загибелі на загарбницькій війні в чужій країні російська влада компенсує виплатою «гробових» рідним і наданням статусу «героя» незалежно від обставин смерті. «9 грудня 2022 року у селі Шилекша відбувся урочистий захід, присвячений відкриттю меморіальної дошки загиблого в Україні Сергію Обухову. Ім'я військовослужбовця увіchnили на фасаді будівлі його рідної школи. Його також нагородили орденом мужності посмертно», — повідомляє офіційна сторінка у ВКонтакте адміністрації Кінешемського муніципального району РФ⁵³¹. Проте журналісти встановили, що сержанта Обухова вбили не українці, а співробітники ФСБ Росії в п'яній перестрілці в кафе окупованого Херсона. Застреленого в цьому ж побутовому конфлікті представника іншої сторони — підполковника ФСБ Сергія Привалова також почесно поховали як загиблого під час виконання військового обов'язку, про що повідомив місцевий сайт у дописі «Герої нашого часу»⁵³².

Російсько-українська війна — перша в історії людства глобальна війна з детальною візуалізацією її жахів. Кожен охочий може отримати доступ до контенту з реальними сценами бойових дій, жорстокими вбивствами та іншими різновидами насильства, що обов'язково супроводжують будь-яку війну. Спостереження за стражданнями та смертю своїх солдатів викликає в росіян подвійний емоційний ефект: з одного боку, страх за себе та своїх близьких, яких можуть відправити на фронт, з іншого — ненависть до

країни-супротивника й жагу помсти за вбитих земляків. *«Ні ми, ні наші чоловіки не хотіли війни. Але весь Захід згуртувався, щоб знищити нас та наших дітей. Я попросила чоловіка помститися за сльози матерів, за невтішних вдів, за сиріт. Ми не пробачимо»,* — обіцяє дружина офіцера на урочистому мітингу пам'яті загиблих в Україні російських мобілізованих⁵³³. Той очевидний факт, що вони загинули в чужій країні, куди принесли смерть і спустошення, вона до уваги не бере. Матері та дружини ще живих військовослужбовців у своїх відеозверненнях вимагають не припинення війни і відкликання своїх чоловіків з України, а більш ретельної їх підготовки до здійснення вбивств⁵³⁴.

Пропаганда пояснює, що бойові втрати на фронті не в останню чергу зумовлені людяністю⁵³⁵ і гуманністю російських солдатів, які жертвують своїми інтересами заради цивільного населення. Це лише підживлює лють до «невдячних» українців.

З перехоплених телефонних розмов родичів російських військовослужбовців:

«Чого Путін з ними панькається — діти, діти. Ці діти, як виростуть, будуть такими ж нациками. Узяли б усіх там і повбивали. Я б їм наркотики вколола і дивилася: помирайте, страждайте. Я б їм геніталії відрізала і зірки на спинах. По вуху, по пальцю кожен день, аби їм боляче було. Я ненавиджу цих українців тепер. Узагалі ненавиджу. Я б і дітей розстріляла»⁵³⁶.

«Синку, не втрачайте бойового духу. Ти знаєш, ви робите там велику справу. Сам запам'ятай і передай усім. — Мамо, але ж ми вбиваємо цивільних та дітей... — Ні. Ви не вбиваєте цивільних та дітей. Ви фашистів вбиваєте»⁵³⁷.

«Ти там українських баб гвалтуй. Я дозволяю. Тільки мені нічого не кажи та контрацептиви використовуй»⁵³⁸.

Ще одним приводом для ненависті до ворога під час війни є страх поразки. 56 % опитаних росіян упевнені, що у випадку розгрому армії РФ українські солдати не зупиняться на рубежах лютого 2022 року й увійдуть на територію Росії⁵³⁹. Суспільство вже сповна усвідомлює руйнівні наслідки розпочатої за його згоди війни, люди знають про жорстокість російських солдатів до мирного населення і впевнені: щодо них військовослужбовці Збройних Сил України будуть діяти аналогічно. Пропаганда роздмухує ці страхи, розповідаючи про жахливе майбутнє росіян після поразки.

*«Ми всі будемо висіти на ліхтарях. Наші дружини та діти будуть розрізані на шматки. Наші домашні тварини будуть знищені, а будинки спалені»
(пропагандист Соловійов, канал «Соловійов Live»)»⁵⁴⁰.*

«Якщо ми примудримося програти, конкретна чи умовна Гаага чекає навіть на двірника, який за кремлівською стіною підмітає. Масштаб катастрофи для нашої країни, якщо ми примудримося це зробити, навіть уявити не можна»

(пропагандистка Симоньян, програма «Вечір з Володимиром Соловйовим», канал «Росія-1»)⁵⁴¹.

«Головне для нас з вами — допомога фронту. Ми повинні все робити для перемоги. Або ми переможемо, або нас усіх спочатку заженуть у гетто, а потім у газові камери»
(пропагандистка Вітяєва, канал «Соловйов Live»)⁵⁴².

У січні 2023 року лише 1 % громадян РФ допускає поразку, 71 % переконані, що у війні переможе Росія⁵⁴³. Перемога стає не лише пріоритетною справою військових, а й сенсом життя всього суспільства. І росіяни згодні, щоб ціною цієї перемоги стали життя мирних українців. Своє новорічне привітання військовослужбовців Росії жінки із Сахаліну супроводжують лозунгом *«Перемога буде за нами! Бий хохлів — рятуй Росію!»⁵⁴⁴.*

Не турбопатріоти чи неонацисти, а пересічні росіяни під запис на відео вимагають знищення цілої нації.

«Українців знищити всіх, аж до немовлят. Знищити все населення. Ніякі вони нам не брати»⁵⁴⁵.

«Цих хохлів треба давити, убивати та різати! Я ненавиджу цих мразей! Це фашисти! Треба знищувати їх! Усіх, хто проти Росії! Це тварі, усіх знищувати до попелу!»⁵⁴⁶

«Вони нелюди. Роздовбати їх усіх»⁵⁴⁷.

«Поки ми їх усіх не доб'ємо, закінчувати не можна. Україна — ворог. Польща — ворог. Прибалти — вороги. Це найперші наші вороги»⁵⁴⁸.

5.16. ЧИ СЛІД ДОВІРЯТИ ОПИТУВАННЯМ РОСІЯН?

Війна — це потужний об'єднувальний фактор. Люди інстинктивно намагаються консолідуватися навколо влади, її ідей і принципів, оскільки саме від влади сподіваються отримати захист й упевненість у майбутньому. У ставленні до війни владу й народ Росії об'єднує ленінський принцип *«Наша моральність виводиться з інтересів нашої боротьби»*. Усвідомлюючи всю міру зла, спричиненого війною, російське суспільство незмінне в її схваленні. Якщо на початку повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року окупацію України підтримало 68 % росіян, то через рік, у березні 2023 року, підтримка збільшилася до 72 %⁵⁴⁹.

В експертному середовищі популярна думка, що при авторитарному режимі Путіна до результатів опитувань населення в Росії слід ставитися скептично, оскільки респонденти не кажуть правду через загрозу переслідування. Проте на схвалення більшістю росіян агресії проти України опосередковано вказують й інші індикатори.

Якщо аудиторія ВКонтакте в Росії становить 100 мільйонів, то в хештега #нівійні — усього 150 тисяч⁵⁵⁰.

Станом на серпень 2023 року інтернет-платформа *«За нами правда»*, створена для поширення росіянами контенту з висловленням підтримки військовослужбовців РФ, отримала понад 7,3 мільйона матеріалів (фото, кліпи, малюнки, вірші тощо)⁵⁵¹.

Росію захлеснула хвиля доносів: у 2022 році Роскомнагляд зафіксував 283 789 звернень, у тому числі 133 601 скаргу на антивоєнні пости в соцмережах і медіа⁵⁵². Зі свого боку Генеральна прокуратура РФ розглянула понад 10 тисяч

скарг «з питань федеральної безпеки та міжнаціональних відносин», до яких входять і доноси про «дискредитацію армії», «фінансування ЗСУ» та «державну зраду». Роком раніше таких скарг було менше ніж 2,5 тисячі. Росіяни активно і з власної ініціативи допомагають владі виявляти своїх співвітчизників, які не підтримують війну⁵⁵³.

Значна частина російської діаспори в країнах Європи, де взагалі можна не боятися покарання за свою антивоєнну позицію, виправдовує введення російських військ в Україну, у тому числі багатолюдними публічними акціями⁵⁵⁴.

Окупація України не призвела до соціального вибуху в Росії і не викликала масштабних вуличних антивоєнних протестів на кшталт подій в Ірані, хоча іранська влада протести придушувала в ще більш жорстокий спосіб. Узагалі у 2022 році в Росії лише близько 43 % протестів від їх і так незначної загальної кількості мали антивоєнну спрямованість⁵⁵⁵.

Російські вчителі, вихователі, медики та держслужбовці охоче переїжджають на окуповані території для русифікації місцевого населення і без докорів сумління селяться в житлі вигнаних українців, мотивуючи свою злочинну поведінку доводами, що «ці землі завжди були наші», «завжди хотілося мати будинок біля моря», «тут гарна екологія»⁵⁵⁶. «До окупованого міста Маріуполь вже приїхало понад 40 тисяч росіян. Це цивільні окупанти. І їх кількість збільшується. За нашою оцінкою, якщо місто не буде деокуповане, через рік кількість громадян РФ, які вже проживають і прописані в Маріуполі, досягне 80–120 тисяч», — повідомив радник законного міського голови Маріуполя⁵⁵⁷.

У Росії та країнах Європи фіксуються непоодинокі прояви побутового ультрапатріотизму, коли українська мова⁵⁵⁸, пісня⁵⁵⁹ чи кольори державного прапора України викликають у росіян ненависть та агресію. «У Кіровській області однолітки назвали українцем та побили 9-річного

хлопчика за те, що він катався на надувних санчатах жовто-синього кольору»⁵⁶⁰. «Директорка школи написала донос на ученицю, яка мала в зачісці стрічки “у кольорах прапора України”». У виголеному на голові дівчинки знаку «інь-ян» директорка побачила символіку українського полку “Азов”. У Ленінградській області дачник поскаржився на нібито жовто-блакитну покрівлю будинку свого сусіда, хоча вона була пофарбована ще у два кольори — зелений і сірий. Мешканці будинку в місті Білгород написали донос через жовто-сині бордюри у дворі»⁵⁶¹.

Очевидно, що війна призвела до зниження якості життя в Росії, і це також стало приводом для ненависті до України значної кількості росіян, які покинули звичну зону матеріального та психологічного комфорту. Навіть ті, хто не розуміє цілей «спеціальної воєнної операції», виступають за її продовження, пояснюючи свою позицію за допомогою пропагандистських штампів: «своїх не кидаємо», «треба завжди бути зі своєю країною», «якщо почали, то не можна відступати»⁵⁶².

Багато росіян обґрунтовують свою ненависть ворожим ставленням до них з боку українців. Але прояви агресії до всього російського в українському суспільстві мають інше коріння та протилежний вектор. Ненависть росіян породила війну, тоді як саме війна і її жорстокість пробудила ненависть українців. Вони розуміють: якщо російські солдати підуть з окопів — закінчиться війна, якщо окопи покинуть українські воїни — закінчиться Україна.

***

Рік за роком пропаганда вирощувала в російському суспільстві переконання про власну велич, унікальність, могутність й особливу місію їхньої «обраної нації». Концепт Кремля «Росія — держава-цивілізація» вселяє в росіян гордість і водночас невдоволення місцем Росії в

сучасному світі. Цілеспрямовано роз'ятрені пропагандою історичні травми, комплекси та образи на Захід пластами відкладалися у свідомості соціуму й акумулювали ненависть до «багатовікового супротивника, який завжди заважає Росії».

Поряд із цим сумнівна ідеологія «руського світу», яка передбачає його перманентне розширення, для доведення права на існування вимагає отримання нових прихильників і територій. Повернення Росії статусу імперії неможливе без війни, адже імперії завжди воюють і підкорюють. Після десятиріч психологічної обробки більшість росіян погодилася та внутрішньо сприйняла цю тезу. За таких умов пропаганді вже не потрібно обманювати й перекопувати суспільство в необхідності війни, достатньо лише активувати його дрімаючу агресію й направити її на вказаного ворога. Таким ворогом Кремль призначив Україну.

Для військовослужбовця завжди важливо відчувати емоціональну підтримку своїх дій з боку співвітчизників. І коли суспільство підтримує війну та закликає до насильства, насильство стає неминучим. За кожним убивцею, гвалтівником, катом у російській військовій формі стоять мільйони цивільних росіян, які схвалили криваву війну в чужій країні, а отже, теж винуваті у воєнних злочинах. Поза всякими сумнівами винуваті й ті мільйони громадян Росії, які заплющують очі на очевидне та заявляють «*всієї правди ми не знаємо*»: сучасний світ достатньо прозорий і дає можливість отримати й проаналізувати альтернативну пропаганді інформацію. І, звісно, вину мають розділити мільйони тих байдужих, хто усвідомлює правду, але просто мовчить. Замовчування війни — це необтяжлива для совісті форма її підтримки.

6. ПІСЛЯМОВА

Історія сучасної Росії свідчить: застосування проти мирних громадян надмірного й невибіркового насильства є не побічним продуктом, а найбільш прийнятним для неї способом ведення війни. Російське політичне й військове керівництво не вміє перемагати, не вдаючись до жорстокості, і не бачить їй альтернативи, а отже, усе: принципи комплектування війська, агресивна спрямованість ідеологічно-виховної роботи з особовим складом, низький рівень дисципліни, специфіка неформальних взаємовідносин між військовослужбовцями — заохочує їх до насильства. Окрім того, російська армія — це армія народу, для якого жорстока війна стала своєрідним фетишем, для якого смертоносність війни лише додає їй значущості, для якого «перемога за будь-яку ціну» навіть у несправедливій війні є способом самоствердження. І той факт, що цей народ складається з нащадків жертв звірств нацистської окупації, лише підкреслює глибину занепаду моралі в російському соціумі.

Слід застерегти тих, хто наївно очікує, що успішна реалізація плану з відторгнення й присвоєння частини територій України заспокоїть й умиротворить Москву. Це не просто помилкові, а небезпечні ілюзії. Перемога Росії стане не тільки символом торжества несправедливої війни і підтвердженням ефективності насильства як методу її ведення, а й стимулюватиме кремлівську верхівку до подальших кроків. Переможена Україна стане передвісником ще більшого лиха. У грудні 2021 року в ультиматумі США та НАТО⁵⁶³ Кремль офіційно проінформував лише про свої першочергові наміри — поширити сферу впливу Росії на всю Східну Європу, Закавказзя, Центральну Азію. Досвід України вказує: під цим розуміється часткова або повна втрата суверенітету країнами цих регіонів. У

Москви немає мирних планів на майбутнє, і вона відверто про це попереджає. У липні 2023 року президент РФ публічно заявив: «Західні території Польщі — це подарунок Сталіна полякам. Наші “друзі” у Варшаві забули про це? Так ми нагадаємо»⁵⁶⁴.

Путінське «*кордони Росії ніде не закінчуються*»⁵⁶⁵ не просто популістський закид для російської аудиторії. Це публічний виклик світовій спільноті та недвозначний меседж: для Росії немає межі, після досягнення якої вона припинить воювати. Спостерігаючи за війною в Україні, світ має не лише жажнутися, а й урешті усвідомити цю загрозу й розв'язати проблему забезпечення глобальної безпеки. Інакше настане час, коли плани захисту країн НАТО будуть обговорюватися не на саміті в мирному Вільнюсі, а під обстрілом російськими «Іскандерами» в бліндажі під Варшавою.

«Вони [російські солдати] діють абсолютно безглуздо і максимально жорстоко. Продовжують воювати так, що часто думаєш, чи це люди взагалі? Я вам цього не бажаю. Вони зроблять те, що було в Бучі, у ваших містах. У містах будь-якої країни, про яку керівництво Російської Федерації вирішить, що це нібито частина їхньої імперії, а не земля іншого народу. І навіть якщо російські солдати не розумітимуть, для чого їм це потрібно, вони все одно будуть воювати. Бо це ненависть і презирство до інших людей, які виховуються зараз в Росії, причому на державному рівні», — попередив світ Президент України Володимир Зеленський у своїй промові в парламенті Фінляндії⁵⁶⁶.

Частина II
**Воєнні злочини російської
армії на окупованих
територіях**

У широкому діапазоні воєнних злочинів, скоєних армією Росії, особливе місце займають випадки позасудових страт і знущань із цивільних осіб, зокрема застосування тортур, фізичного й сексуального насильства, позбавлення волі з утриманням у нелюдських умовах. Винятковий цинізм учинення подібних звірств полягав не тільки в їхній нелюдській жорстокості, а й у тому, що на офіційному рівні російська влада наголошувала на «визвольній місії» проведення так званої «спеціальної воєнної операції» та позиціонувала український народ як «братній». Не останньою чергою саме завдяки жорстокості російських солдатів українці остаточно позбулися подібних ілюзій.

Продемонстроване російськими військовослужбовцями ставлення до мирних громадян, яке кардинально суперечить уявленню сучасної військової культури з імперативом неприпустимості скоєння воєнних злочинів проти цивільних осіб, дає підстави стверджувати: керівництво армії Росії свідомо відмовилося від щадних методів ведення війни, передбачених міжнародним правом.

Відповідно до положень IV Гаазької конвенції 1907 року, IV Женевської конвенції 1949 року, Додаткового протоколу I держава-окупант зобов'язана вжити всіх заходів для забезпечення порядку на захопленій території. Населення не можна примушувати до складання присяги на вірність державі-окупанту, участі у військових діях, спрямованих проти своєї країни, чи надання відомостей про свою армію. Окупаційні війська повинні шанобливо ставитися до життя й честі цивільних осіб, їхніх сімей, власності та релігійних переконань.

Неприпустимість катувань та інших видів жорстокого поводження є абсолютною й універсальною нормою права, яка діє як у мирний, так і воєнний час і не передбачає винятків. Стаття 2 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання наголошує на тому, що «жодні виключні

обставини, якими б вони не були, стан війни чи загроза війни», а також «наказ вищого начальника або державної влади» не можуть бути виправданням катувань.

Окрім положень, що втілюються в мирний час, додатковий захист від катувань під час воєнних дій громадянам гарантує Конвенція про захист цивільного населення під час війни, яка застосовується до всіх випадків оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, навіть якщо одна сторона не визнає перебування в стані війни. Так, стаття 3 Конвенції забороняє будь-коли та будь-де чинення *«насилля над життям й особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури»; «захоплення заручників»; «наругу над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження»; «застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом».*

Своєю чергою стаття 32 Конвенції акцентує на потребі гуманного ставлення до жителів окупованих територій і забороняє щодо них *«застосування будь-яких заходів, які можуть завдати фізичних страждань або призвести до знищення осіб»,* які перебувають під контролем однієї зі сторін. *«Ця заборона поширюється не лише на вбивства, тортури, тілесні покарання, а й на будь-яке інше brutальне поводження з боку як цивільної, так й військової влади».*

Проте дії російської армії ще раз наочно підтвердили: саме собою існування норм гуманітарного права не забезпечує мирне населення. Незважаючи на те, що Росія належить до держав-підписантів Женевських конвенцій, її військовослужбовці з перших днів повномасштабної війни вдалися до регулярної, відвертої та демонстративної жорстокості.

1. ПОЗАСУДОВІ СТРАТИ

Повномасштабне вторгнення й подальша окупація українських територій не виправдали очікувань росіян: запевнення рашистської пропаганди про доброзичливе ставлення до Росії в українському суспільстві виявилися міфом. Мешканці захоплених населених пунктів демонстрували відверто негативне ставлення до загарбників і, окрім порівняно незначної кількості колаборантів, чинили пасивний опір встановленню «нового порядку». Українці бойкотували створення місцевих проросійських органів влади, ігнорували заклики про поновлення підприємницької діяльності, відмовлялися від отримання російських документів і намагалися масово виїхати на підконтрольні Україні території.

Водночас Збройні Сили України регулярно завдавали чутливих ударів по місцях дислокації ворога, які призводили до великих втрат у живій силі й техніці та тримали загарбників у постійному страху. Знаючи про існування в Україні сил територіальної самооборони, окупанти панічно боялися організації та поширення в тилу партизанського руху, який створював би додаткові загрози для їхньої безпеки та систем фронтового постачання. У кожному мирному українцеві, незважаючи на його стать і вік, російські солдати бачили потенційного коригувальника вогню, диверсанта, інформатора, підпільника. Страх, ненависть і жага помсти за загиблих конвертувалися в жорстокість, так звана «*ВИЗВОЛЬНА МІСІЯ*» перетворилася в каральну операцію.

З метою упокорення українців російська армія вдалася до репресивних заходів, випробуваних під час Чеченських війн, — «зачисток» населених пунктів. У російському виконанні вони традиційно супроводжуються вчиненням

воєнних злочинів, масовим і невибірковим застосуванням насильства, коли об'єктом для переслідування стають не конкретні особи, а все цивільне населення загалом. Метою таких акцій є не стільки виявлення представників озброєного опору, скільки залякування місцевих мешканців показовою жорстокістю й нещадністю. На окупованих територіях України солдати армії Росії застосували саме цю нелюдську практику.

З перехоплених телефонних розмов російських військовослужбовців з рідними та знайомими:

«Хочеш я тобі скажу таємну інформацію? Нам треба було вбивати. Нам треба вбивати неповнолітніх, жінок, усіх. Уявляєш? Знищення повне і відразу. Узагалі просто: “Стріляйте всіх до біса”. Я готовий, але, якщо відверто, навіть я очманів. Нам усе пояснили: чотирнадцяти років, вісімнадцяти, дівчина — однаково. Стріляти просто наповал. Ідемо в “зачистку”. Тут війна інша, Свето. Ти навіть не уявляєш». Дружина відповідає: «Ну що ж робити. Ти сам розумієш, хто був мирний, усі поїхали»⁵⁶⁷.

«Знаєш, як ми зачищаємо підвали? Ми не питаємо, хто там є, а гранати одразу кидаємо. Нам на це плювати. Наш загін називають “загін головорізів”. А нам усе одно. Я тут таке витворяю. Убиваю всіх. Цивільні чи не цивільні — мені начхати. А ще можу взяти ножа і вуха відрізати». Дружина спокійно відповідає: *«Так, я знаю»*⁵⁶⁸.

У влаштованому російськими солдатами смертельному хаосі будь-які вчинки, що не подобалися загарбникам, могли стати приводом для страти. Проте серед них можна виокремити основні.

1.1. СТРАТИ ЧЕРЕЗ ПІДОЗРУ

Страти через підозру в наданні допомоги Збройним Силам України чи причетності до територіальної оборони

У більшості взятих під контроль населених пунктах окупанти проводили вуличні облави та вривалися до домоволодінь з метою затримання чоловіків і встановлення факту їх перебування в лавах територіальної оборони, проходження в минулому служби в Збройних Силах України чи органах правопорядку, а також участі в антитерористичній операції на сході України. Кожний, навіть не військовозобов'язаний чоловік, ризикував бути страченим, оскільки російські солдати не переймалися потребою підтвердження своїх підозр навіть мінімальними доказами⁵⁶⁹.

У лютому 2022 року росіяни провели «зачистку» в селі Старий Биків Чернігівської області. Вони обійшли домогосподарства місцевих мешканців і забрали із собою шістьох чоловіків з трьох різних сімей. Родичам затриманих сказали не хвилюватися, пояснивши, що солдати чоловіків лише *«трохи полякають»*, а потім відпускають. Наступного дня мати одного із затриманих знайшла їхні тіла на околиці села. *«Всі там лежали. Постріли в голову. Їхні руки були*

зв'язані за спиною. Я оглянула сина. Кишені його одягу були порожніми — ні телефону, ні ключів, ні документів», — розповіла вона⁵⁷⁰.

Позасудове покарання смертю часто застосовувалося за доносом, через виявлені під час обшуку фото у військовій формі, мисливську зброю або камуфляжний одяг, хоча його, окрім військовослужбовців, широко використовують і цивільні (лісники, мисливці, рибалки тощо). Особливо безжально окупанти ставилися до людей, у мобільних телефонах яких виявляли фото військової техніки, місцевості або спричинених війною руйнувань. Це автоматично прирівнювало їх до учасників опору. *«То були страшні дні. Коли ні твій двір, ні твоя хата, ні навіть твоє життя тобі не належать. Виходити заборонено, якщо вийдеш, розстрілюють. До нашого двору заїхала ворожа техніка. 5 березня вибили вікна, увірвалися та забрали телефони. Вони дивляться все — пости, телеграм-канали, і якщо ти там написав те, що їм не сподобається, тобі смерть»,* — згадує жителька міста Бучі⁵⁷¹.

«Солдати почали патрулювати вулиці, заходити до будинків, перевіряти телефони. В одного хлопця знайшли якусь фотографію, вона їм не сподобалася, і його застрелили. Наступного дня вони зайшли в останній будинок на вулиці, біля якого раніше були збудовані барикади. Росіяни наказали господарю вийти з дому і запитали: “У тебе тут барикади, ти допомагав їх будувати?” І, не чекаючи відповіді, застрелили», — розповів літній чоловік, який пережив окупацію⁵⁷².

19 березня 2022 року в одному із сіл Київської області російські військовослужбовці забрали із собою 45-річного чоловіка, у будинку якого під час обшуку знайшли стару військову куртку. Мати затриманого нічого не знала про долю сина, поки 31 березня, уже після відступу російських військ, не знайшла його тіло в сараї приблизно за 100 метрів від будинку. Двері сараю були відчинені, назовні стирчали ноги. Мати одразу впізнала кросівки сина. Йому вистрілили у вухо, на тіло була кинута куртка⁵⁷³.

43-річного залізничного інспектора, батька двох дітей, забрали з хутора на краю міста Бучі та стратили лише за те, що в його телефоні були фотографії кількох пожеж. *«Вони відвели Олександра за паркан. За кілька хвилин ми почули один постріл, а потім ще три. Ми зрозуміли: вони його вбили. Ми запитали, чи можна його поховати, і один із солдатів відповів, що ні»,* — згадує товариш розстріляного⁵⁷⁴.

1.2. СТРАТИ ЗА ПОРУШЕННЯ ВСТАНОВЛЕНОГО ЗАГАРБНИКАМИ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ

Після захоплення кожного населеного пункту росіяни запроваджували для місцевого населення низку суворих обмежень щодо використання засобів мобільного зв'язку, інтернету, гаджетів з відеокамерами. Забороняли перебування поблизу облаштованих ними військових позицій, вільне пересування автошляхами й вулицями, навіть якщо це було потрібно для реалізації життєвих потреб. Будь-які прояви незгоди з діями окупантів чи порушення встановлених ними правил часто карали смертю.

Неподалік села Раківка Київської області було знайдено тіло розстріляного місцевого жителя, пенсіонера органів внутрішніх справ. У період окупації чоловік вийшов за дровами, і його затримали російські солдати. Окупанти його роздягнули, розстріляли та закопали на полі поряд зі своїми бойовими позиціями. *«На тілі загиблого виявили сліди катування. Зафіксували також наявність вогнепальних поранень в ділянці тулуба»,* — поінформував про результати експертизи начальник поліції Київщини⁵⁷⁵.

У вересні 2022 року, під час окупації села Правдине на Херсонщині, військовослужбовці РФ заїхали важкою технікою на подвір'я 56-річної місцевої жительки. Вона

висловила своє невдоволення їхніми діями. Через це її розстріляли біля власного дому з автоматичної зброї⁵⁷⁶.

У березні 2022 року в селищі Михайло-Коцюбинське Чернігівської області солдати затримали 38-річного чоловіка. Його запідозрили в тому, що він знімав на телефон переміщення російських військ. Спочатку чоловіка примусили рити окопи для російських військових (такі дії є порушенням законів війни), після чого застрелили й закопали в лісі неподалік села⁵⁷⁷.

У телефонній розмові зі своєю дівчиною російський солдат буденно розповідає про вбивство трьох мирних жителів. *«Ми їх затримали, розділили догола, оглянули весь одяг. Потім вирішували, що з ними робити. Якщо їх відпустити, то вони можуть здати наші позиції. Ну й вирішили просто в лісі їх застрелити. І застрелили. Адже якщо просто полонити, то тоді їх треба утримувати, годувати, а в нас їжі й так мало»,* — пояснив причину страти людей російський військовослужбовець⁵⁷⁸.

1.3. СТРАТИ ЗА ПРОУКРАЇНСЬКУ ПОЗИЦІЮ АБО ВІДМОВУ СПІВПРАЦЮВАТИ З ОКУПАЦІЙНИМ РЕЖИМОМ

Проголошена Путіним основною метою війни *«денацифікація України»* за своєю суттю й намірами є спробою знищення національно-державницької свідомості українського суспільства та насильницьким вдавлуванням України в рамки *«руського світу»*. Безапеляційно прирівнюючи все українське до нацистського, окупанти часто позбавляли життя людей, яких на власний розсуд ідентифікували як *«націоналістів»* і прибічників *«київської хунти»*.

31 липня 2022 року російські військовослужбовці приїхали до фермерського господарства у селі Безмятежне Харківської області, власником якого був чоловік з активною проукраїнською позицією родом із Закарпатської області. Односельці називали його Вуйком. Один із солдатів наказав фермеру підійти до них і допомогти в ремонті автомобіля. Коли чоловік виконав наказ і підійшов ближче, солдат вистрелив йому в голову. «У подальшому військовослужбовці розчленували тіло та викинули його залишки по дорозі до іншого села», — поінформувала Харківська обласна прокуратура, яка розслідує це вбивство⁵⁷⁹.

У Київській області окупанти затримали двох волонтерів, які намагалися привезти гуманітарну допомогу в село Мотижин. Їх допитували та катували, потім вивезли до лісосмуги, наказали тікати, і коли люди побігли, по них відкрили вогонь. Одного з волонтерів убили кулею в голову, іншого — тяжко поранили. Автомобілі та гуманітарну допомогу російські військовослужбовці привласнили⁵⁸⁰.

7 травня 2022 року в окупованому Ізюмі російський солдат зайшов до патологоанатомічного відділення місцевої лікарні, де перебували троє медиків. Коли один з них сказав, що вважає перебування російської армії в Україні незаконним, військовослужбовець кілька разів ударив чоловіка в обличчя, а потім застрелив⁵⁸¹.

На захоплених територіях окупанти намагалися легітимізувати «нову владу» внаслідок схиляння до колабораціонізму українських чиновників і політиків, а також залучаючи до співпраці підприємців, представників медіа та просто відомих людей. Небажання співпрацювати з окупаційним режимом, а подекуди й просто відмова виконати разове доручення російських військових призводили до трагічних наслідків.

На Київщині окупанти затримали та забрали із собою 50-річну старосту села Мотижин разом з чоловіком і

сином. Надалі їхні тіла зі слідами тортур і зв'язаними руками були знайдені закопаними в лісі неподалік села. *«Вся родина загинула від множинних вогнепальних поранень. До злочину причетні п'ять солдатів армії РФ та три найманці ПВК «Вагнер». Їх особи ідентифіковані»,* — розповіли в прокуратурі⁵⁸².

В окупованому Херсоні у власній оселі російські військовослужбовці застрелили головного диригента Херсонської філармонії⁵⁸³. Про причини страти поінформувало Міністерство культури та інформаційної політики України: *«До 1 жовтня, міжнародного дня музики, росіяни планували провести у Херсоні святковий концерт за участю відомого камерного оркестру “Гілея”. За їх задумом, цей захід мав продемонструвати так зване “налагодження мирного життя” у місті. Проте диригент категорично відмовився співпрацювати з окупантами»*⁵⁸⁴.

У березні 2022 року на території Гостомельського притулку для тварин росіяни облаштували тимчасовий військовий пункт. Для розвантаження та переміщення боєприпасів вони намагалися залучити місцеве цивільне населення. *«Коли один з чоловіків відмовився допомагати загарбникам, командир віддав підлеглому наказ його розстріляти»,* — повідомив Офіс Генерального прокурора⁵⁸⁵.

1.4. СТРАТИ ДЛЯ ПРИХОВУВАННЯ ФАКТІВ ВЧИНЕННЯ ІНШИХ ЗЛОЧИНІВ

Окупація України стала наочним індикатором глибини моральної кризи, яка охопила російське суспільство. Російські солдати в мирному житті звикли до існування в неблагополучному, а подекуди напівкримінальному соціальному середовищі, де правовий нігілізм громадян і свавілля силовиків вважаються нормою. Опинившись на війні в чужій країні, вони остаточно втратили потребу

дотримуватися загальнолюдських цінностей. Зброя в руках, відчуття безмежної влади над безпорадними людьми та повна безкарність за будь-які вчинки активували у військовослужбовцях найгірші та найогидніші людські якості. Воєнне насильство на передовій швидко трансформувалося у вседозволеність у тилу — крадіжки, грабежі, зґвалтування, знущання із цивільного населення. Для приховування факту вчинення таких злочинів часто застосовувалося вбивство потерпілих чи свідків.

«Загін один є. Там солдати бабу зловили, язика відрізали, щоб нічого не розповіла, і зґвалтували її. А потім убили», — розповів жахливі подробиці про страждання українки на окупованій Харківщині російський солдат, телефонну розмову якого з дружиною перехопила Служба безпеки України⁵⁸⁶.

У підвалі сараю біля будинку в місті Буча на початку квітня 2022 року знайшли тіло жінки. Вона була оголена й закутана в шубу. Тіло не мало фрагменту голови, а на передній частині стегон, живота і верхній частині грудей були відкриті рани. Пізніше жінку впізнали⁵⁸⁷.

«Вони [російські військові] тут забирали у людей все, — згадує окупацію жителя села Андріївка, що на Київщині. — У Вовки-сусіда була пилка, щоб дрова різати, — імпортна, невелика, акуратненька. Я бачила, як один з солдатів потім ходив з цією пилкою, розмахував нею. А самого Вовку розстріляли».

«Ми провели обшуки в трьох жителів села. У них була пачка грошей: гривні, долари та інше. Підполковник, який був з нами, забрав ці гроші собі, а решту і телефони віддав нам. Потім сказав: “Цих цивільних розстріляти”. Я вивів одного з дому і сказав: “Іди вперед”. Він пішов. Я йому кажу: “На коліна”. І просто кулю в потилицю. Мене потім трясло дуже довго», — зізнався в убивстві журналістам під час інтерв'ю військовослужбовець РФ⁵⁸⁸.

***

Громадяни, які витримали терор російської окупації, повідомляли, що часто солдати страчували людей спонтанно, без жодного очевидного приводу, керуючись емоціями чи реалізуючи свої садистські схильності.

«Вони заштовхали мене, мого чоловіка та 10-річну дочку у бойлерну. Далі запитали у чоловіка, чи є в нього сигарети. Він відповів, що немає і він не куриє вже кілька тижнів. Один з солдатів сказав: “Кінчайте з ним”, і вони вистрілили моєму чоловіку у голову. Він стікав кров’ю з 21:30 до 04:00. Потім я повернулася до дочки та сказала: “Здається, тато помер”», — згадує жителька села Богданівка Київської області⁵⁸⁹.

«На вулиці Івана Франка жили два брати, і у їх будинок російські солдати заселилися. Солдати змусили братів на себе працювати: вони їх годували, топили їм лазню. А після того, як їм треба було вже йти звідси, солдати “віддячили” цим братам — просто їх пристрелили», — розповів чоловік, якому вдалося вирватися з окупованої Бучі⁵⁹⁰.

З метою залякування й упокорення місцевих жителів військовослужбовці РФ вдавалися до публічних страт або вбивали людей особливо жорстоко.

4 березня 2022 року окупанти зібрали близько 40 людей на площі в місті Буча. Пізніше туди привели ще п’ятьох чоловіків. *«Солдати змусили їх стати на коліна вздовж узбіччя дороги. Всім завернули футболки на голову. Потім одному вистрілили в потилицю. Він впав. Жінки закричали. Командир сказав решті людей на площі: “Не хвилюйтеся. Ви всі нормальні, а це бруд. Ми тут, щоб очистити вас від бруду”. 9 березня тіло чоловіка все ще лежало там, де його застрелили», — згадує місцева вчителька, яка була присутня при страті⁵⁹¹.*

Українські правоохоронці ексгумували тіла шістьох убитих людей у селі Старий Биків Чернігівської області. В одного експертиза показала множинні переломи ребер, *ножове поранення в серце*. В іншого було перерізане горло⁵⁹².

«Ми тут “укра” спіймали вчора. Багато чого цікавого з ним зробили. Зараз він уже в іншому світі. Я йому свого ножа прямо в серце встромив. Він кричав: “Ні! Ні!”, а я його вдарив, і все. Я ж хотів спробувати людині сухожилля перерізати», — описує вбивство українця російський солдат у телефонній розмові з дружиною. «Та й біс з ним», — байдуже відповідає вона⁵⁹³.

Буде помилкою вважати, що вбивства цивільних є лише наслідком нестриманості та жорстокості рядових бійців. Численні свідки вказують, що командири російської армії не тільки не припиняли такі воєнні злочини, а й заохочували до них підлеглих і безпосередньо віддавали накази про проведення страт беззбройних громадян. *«Нам сказали, що на тому місці, куди ми приїдемо, багато цивільних ходить. І нам наказали вбивати кожного, кого побачимо, вони можуть здати нашу позицію. Убивати та до лісу відтягувати»,* — розповів російський солдат телефоном своїй родичці про злочинний наказ керівництва⁵⁹⁴.

Житель села Новий Биків Чернігівської області повідомив, що його та ще двадцять місцевих мешканців утримували в сільській котельні. 30 березня 2022 року до приміщення зайшли кілька військовослужбовців, які повідомили, що мають наказ розстріляти вісім осіб, і запитали, чи є серед них «добровольці». Добровільно ніхто не вийшов, і тоді солдати самі обрали вісім ув'язнених і вивели їх. Після звільнення села тіла двох з восьми чоловіків знайшли приблизно за 50 метрів від котельні. Їм розбили голови. Тіло ще одного чоловіка знайшли трохи далі, долю інших п'ятьох з'ясувати не вдалося⁵⁹⁵.

Прокуратура Київської області встановила, що в лютому 2022 року під час окупації села Перемога Київської області військовослужбовці Збройних сил РФ забрали із собою вісім мирних мешканців. Спочатку окупанти допитали чоловіків з метою отримання інформації про представників органів правопорядку та територіальної оборони, а після за наказом командира батальйону розстріляли п'ятьох затриманих⁵⁹⁶.

Ігнорування командирами законів і звичаїв війни, проявлена ними особиста жорстокість чи просто байдужість до життя цивільних осіб надали імпульсу масовим звірствам російської армії, яка залишила за собою страшні сліди. *«Там є ліс, де розташований штаб дивізії. Я у цей ліс просто так зайшов і побачив море трупів у цивільному одязі. Море. Я ніколи не бачив стільки трупів у своєму довбаному житті. Це просто пекло. Там кінця цим трупам немає. Не бачиш, де вони закінчуються»*, — ділиться своїми враженнями в телефонній розмові окупант⁵⁹⁷. На звільнених територіях знаходять місця стихійних одиничних і масових поховань замордованих людей, стрічки новин сайтів органів правопорядку стають жахливою хронікою з підрахуванням жертв російської агресії.

7 квітня 2022 року в підвалі одного з будинків села Гусарівка Харківської області знайдено спалені частини тіл трьох людей. За даними слідства, їх закатували та вбили під час окупації солдати РФ. З метою знищення слідів своїх злочинів карателі накрили тіла шинами від автомобіля й підпалили⁵⁹⁸.

У лісосмузі поблизу села Нове Залісся на Київщині поряд з колишніми позиціями росіян виявлено тіло чоловіка. Руки загиблого були зв'язані мотузкою, на шиї був буксирувальний трос⁵⁹⁹.

У смт Велика Олександрівка Херсонської області військовослужбовці РФ розстріляли з пістолета двох місцевих жителів віком 57 та 71 рік, які були на підвір'ї

домоволодіння одного із чоловіків. Обох загиблих односельці поховали в одній могилі⁶⁰⁰.

Російські солдати під час окупації міста Тростянець Сумської області жорстоко знущалися та вбили чоловіка. Його тіло з множинними тілесними ушкодженнями правоохоронці виявили в гаражі вже після звільнення міста від окупантів. Особа загиблого встановлюється⁶⁰¹.

Радник президента США з нацбезпеки Джейк Салліван заявив, що Кремль заздалегідь планував убивства мирних жителів України. За його словами, інформація про страти українців російськими військовими, зокрема в Бучі, була *«жахливою, але не здивувала»*. Високопосадовець повідомив, що, за даними американської розвідки, Росія готувала такі дії ще до початку повномасштабної війни⁶⁰².

У лютому 2022 року, напередодні вторгнення, уряд Сполучених Штатів надіслав головному представнику Організації Об'єднаних Націй з прав людини в Женеві листа, у якому повідомляв про наявність *«достовірної інформації»* про підготовку Кремлем списку громадян України, які мають бути вбиті або відправлені до таборів після російського вторгнення⁶⁰³.

«Ми знали про те, що плани Путіна з вторгнення включали позасудові страти», — повідомив глава британської розвідки Мік Річард Мур⁶⁰⁴.

«Масові вбивства українців не були ні випадковими діями, ні низовою ініціативою окремих військових. Матеріали німецької розвідки з високою ймовірністю вказують на те, що вбивства мирних жителів могли бути частиною “чіткої стратегії” щодо “залякування мирного населення та придушення опору”», — пише німецьке видання *Der Spiegel*⁶⁰⁵.

«Неможливо розвернути такий масштаб жорсткості проти громадян, не ставлячи своєю метою знищення українців як нації. І саме це незвично для збройного конфлікту. Рівень розрахунку приголомшує», — вважає один з

керівників міжнародної правозахисної фірми Global Rights Compliance Вейн Джордаш, який очолює Мобільну групу справедливості — консультативний підрозділ, що тісно співпрацює з українськими прокурорами⁶⁰⁶.

«Це не поодинокі звірства. У регіонах, які перебували у російській окупації, ми ще виявимо значну кількість подібних дій. Мета цих вбивств одна і та ж — помститися населенню за те, що воно посміло чинити опір. Те саме вони робили в Афганістані. Те саме вони робили в Чечні. Це доктрина антипартизанської війни, яка полягає в колективному покаранні», — прогнозує Джек Уотлінг з британського аналітичного центру з питань оборони та безпеки⁶⁰⁷.

2.

СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО

Цивілізований світ розглядає сексуальне насильство проти мешканців окупованих територій як один з найтяжчих і найогидніших воєнних злочинів. Стаття 75 Конвенції про захист цивільного населення під час війни наголошує: *«Заборонені й будуть залишатися забороненими у будь-який час і у будь-якому місці знущання з людської гідності, принизливе й образливе поводження, примус до проституції чи непристойне посягання у будь-якій його формі»*. При цьому міжнародне гуманітарне право окремо акцентує на потребі забезпечення статевої недоторканості жінок, наділяючи їх під час війни особливим статусом. Так, стаття 27 Конвенції підкреслює: *«Жінки потребують особливого захисту від будь-якого зазіхання на їхню честь, і, зокрема, захисту від згвалтування, примушування до проституції чи будь-якої іншої форми посягання на їхню моральність»*. Своєю чергою стаття 76 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій вказує:

«Жінки користуються особливою повагою, їм забезпечується захист від зґвалтування, примусу до проституції та інших форм непристойних посягань».

В армійських традиціях багатьох країн як норма етичної поведінки культивується підвищена повага до жінки, а посягання на її статеву свободу розцінюється як ганебне й несумісне з поняттям військової гідності явище. *«Військовослужбовці мають бути ввічливими щодо цивільного населення, проявляти особливу увагу до інвалідів, людей похилого віку, жінок і дітей, сприяти захисту їх честі та гідності. Військовослужбовці повинні постійно служити прикладом високої культури, скромності та витриманості, свято дотримуватися військової честі та поважати гідність інших»,* — повчає солдатів російської армії Статут внутрішньої служби Збройних сил РФ⁶⁰⁸. Попри такі настанови, кількість злочинів проти статевої недоторканності, учинених російськими військовослужбовцями на території Російської Федерації, за останні десять років зросла в 4,5 рази. У 2022 році в російські суди надійшло щонайменше 110 кримінальних справ цієї категорії⁶⁰⁹. Увірвавшись зі зброєю в чужу країну і зануривши її у кривавий хаос, солдати не збиралися змінювати своїх звичок: на окупованих територіях щодо жінок панували жорстокість й насильство, у тому числі сексуальне.

Перші повідомлення про ґвалтування почали з'являтися одразу після повномасштабного вторгнення росіян в Україну. Проте весь жах пережитих українцями страждань суспільство почало усвідомлювати в міру того, як армія Росії полишала захоплені міста та села. За даними Офісу Генерального прокурора (станом на 11 серпня 2023 року), від початку повномасштабної військової агресії зафіксовано 225 фактів сексуального насильства з боку окупантів. Постраждали 146 жінок і 79 чоловіків, у тому числі 13 неповнолітніх (12 дівчат і 1 хлопець). Найбільшу кількість випадків сексуального насильства задокументовано в

Херсонській області — 68, у Донецькій — 55, у Київській — 52, у Харківській — 20, у Запорізькій — 15, у Чернігівській і Миколаївській — по 5, у Луганській — 3, у Сумській — 2⁶¹⁰. Найдорослішій постраждалій виповнилося 82 роки, наймолодшій — лише 4⁶¹¹.

Звісно, наведені цифри не дають можливості досягнути справжній масштаб трагедії, яка спіткала українську націю, під контролем окупаційних військ ще перебуває значна частина території України. Окрім того, офіційна статистика сексуальних злочинів, як правило, не відтворює реальну ситуацію, оскільки велика кількість потерпілих через стигматизацію цієї теми в суспільстві відчуває сором, боїться осуду, прагне уникнути розголошення або внаслідок отриманої психологічної травми просто не готова взаємодіяти з правоохоронцями. За оцінкою експертів ООН, на кожне зґвалтування, зареєстроване у зв'язку з військовим конфліктом, припадає від 10 до 20 незадокументованих і нерозслідуваних випадків. *«Наявні дані — це лише верхівка айсберга. Ми маємо справу зі злочинами, кількість яких хронічно занижується»*, — оцінила ситуацію в Україні спеціальна представниця Генерального секретаря ООН з питань сексуального насильства в умовах конфліктів Праміла Паттен⁶¹². Кількість злочинів проти статевої недоторканості та свободи людини на окупованих територіях була настільки значною, що це стало справжнім викликом для системи правопорядку України. У серпні 2022 року Генеральний прокурор ухвалив рішення про створення спеціального управління з їх розслідування⁶¹³.

Злочинна поведінка солдатів армії РФ проти українських жінок не в останню чергу сформована загальним зовнішньополітичним курсом Кремля, який активно поширював у російському суспільстві зверхнє та упереджене ставлення до українства загалом. Окрім того, пропаганда старанно формувала образ Європи як *«ракової пухлини розпусти»*, і обраний Україною проєвропейський напрям

розвитку подавався як індикатор статевої розбещеності українців, передусім жінок. З року в рік просочені зневагою матеріали медіа насаджували росіянам стереотипи щодо легковажності й аморальності українок, їх доступності для чоловіків і готовності до комерційного сексу.

«У них менталітет повії чи коханки багатой людини. Вони для розваги, але не для життя. Символ України — яскрава, вульгарна, сексуальна, кровожерна красуня» (стаття «Руйнування України почалося з жінок»)⁶¹⁴.

«Повії — бренд України. Вони потіснили навіть циганок та відбивають у них клієнтів. У Європі останнім часом постійно обговорюють українських повій, мовляв, їх стало дуже багато» (стаття «Сідниці з Зеленським коштують дорожче. Європу заповнили українські повії»)⁶¹⁵.

«Українські дівчата одна за одною активно і дорого продають свою цноту. Що зараз відбувається із сексуальними послугами українок і чому цей відомий у світі феномен так розквітнув саме в цій країні» (стаття «Українки досягли інтимного злиття з Європою»)⁶¹⁶.

«Українські баби свої б “гробові” [відкладені на поховання гроші — ред.] витратили для того, щоб їх гвалтували російські солдати», — заявив 20 жовтня 2022 року в ефірі своєї програми «Антоніми» на телеканалі «Russia Today» популярний у Росії пропагандист Красовський⁶¹⁷.

Політики й ідеологи «руського світу» нав'язливо популяризували серед росіян тезу про можливість і навіть бажаність застосування насильства як одного із засобів «виховання» українського народу. *«Примус силою до*

братніх стосунків — єдиний метод, який історично довів свою ефективність на українському напрямі. Не думаю, що буде винайдено якийсь інший», — заявив експерт президентства РФ, натхненник проекту «Новоросія» Сурков⁶¹⁸. «Нравится, не нравится — терпи, моя красавица», — з відсиланням до непристойного вірша публічно задекларував необхідність «політичного згвалтування» України Путін 7 лютого 2022 року⁶¹⁹. Через два тижні світ здригнувся від новин про масове гвалтування українок російськими солдатами.

Ставлення армії Росії до мирного населення остаточно проявило варварську сутність розв'язаної Кремлем агресії — нарівні із захопленими територіями росіяни вважали українок своєю воєнною здобиччю. Проте згвалтування не були лише побічним продуктом війни, проявами похоті солдат або наслідком ігнорування ними військової дисципліни. Низка факторів, передусім системність у вчиненні таких злочинів, рівень їх розповсюженості на всіх окупованих територіях і те, у який саме спосіб вони були скоєні, дають підстави стверджувати: сексуальне насильство використовувалося росіянами як засіб залякування цивільного населення та його упокорення. Для досягнення цієї мети росіяни вдалися до найбільш огидного методу знецінення самоповаги та пригнічення нації — сексуального збещення її жінок. Окупанти зробили згвалтування символом свого домінування й наочною демонстрацією мирному населенню його незахищеності й позбавлення будь-яких прав.

Командири російської армії не тільки заплющували очі на злочини проти статевої недоторканості, а й заохочували своїх підлеглих до згвалтувань та особисто брали в них участь. Британський юрист Вейн Джордаш, який консультує українську прокуратуру, заявив, що ознаки мовчазної згоди командирів на сексуальне насильство були в 30 справах, які він розглянув⁶²⁰.

Російський військовослужбовець в інтерв'ю CNN розповів, що під час окупації Київщини командири його підрозділу були добре обізнані про зґвалтування та вбивства, але їх не цікавило відновлення законності. *«Вони реагували так: “Це відбулося. Ну і що?” Більше ніякої реакції не було, — розповів він. — Я бачив, як солдати кудись бігли, а потім дізнався, що вони зґвалтували матір й доньку».* За його словами, командири лише знизували плечима, коли дізналися про зґвалтування⁶²¹.

Офіцер дозволив солдатам зайти до будинку, де перебували жінки. Свідки чули, як він сказав своїм людям: *«Добре, ідіть»*, а сам залишився чекати їх надворі. Прямуючи до оселі, один з військовослужбовців міркував уголос: *«Цю ми просто поб'ємо, а цю зґвалтуємо»*⁶²².

У місті Ізюм Харківської області двоє російських окупантів забрали з приватного будинку жінку та на бронетранспортері відвезли її до командира свого полку. Дорогою жінці наділи на голову капюшон і, піднявши кофту й бюстгальтер, непристойно мацали її оголені груди. У домі, де квартирували росіяни, потерпілу змусив до сексу один із солдатів, проте інший припинив його дії, заявивши, що першим жінку повинен ґвалтувати їхній начальник. Останній справді неодноразово зґвалтував потерпілу, погрожуючи їй автоматом. Надалі жінку зґвалтували також і його підлеглі. Українській прокуратурі вдалося встановити особи цих воєнних злочинців⁶²³.

Прищеплена пропагандою ненависть до України в поєднанні з жагою помсти за бойові втрати зумовили надзвичайну жорстокість російських солдатів, які прагнули вимістити свою злобу на мирних громадянах, завдавши їм максимальних фізичних і моральних травм. Відсутність дисципліни, відчуття повної безкарності, нерідко вжитий алкоголь остаточно розгальмували тваринні інстинкти військовослужбовців — сексуальне насильство набуло моторошних і нелюдських форм.

2.1. ЗГВАЛТУВАННЯ В ПОЄДНАННІ З УБИВСТВОМ БЛИЗЬКИХ

«Під дулом автомата солдат відвів мене до будинку неподалік і наказав: “Роздягайся, а то застрелю”. Потім він почав мене гвалтувати, — згадує 50-річна жителька Київської області. — Чоловік намагався бігти за мною, щоб врятувати, але у нього розстріляли — кулі влучили у живіт». Через два дні після поранення чоловік помер⁶²⁴.

9 березня 2022 року кілька російських загарбників увійшли до будинку, де проживало подружжя із 4-річною дитиною. Чоловіка окупанти розстріляли у дворі, після чого двоє військових згвалтували його дружину. Цього дня солдати ще двічі поверталися і знову гвалтували жінку, погрожуючи, що в разі опору з її боку вони скривдять її маленького сина. *«Ти краще замовкни, а то я приведу сюди твою дитину і покажу їй мамині мізки, розкидані по підлозі», — пригадала жінка слова одного з окупантів⁶²⁵.*

42-річна жінка з Київської області розповіла, як на початку березня 2022 року російські солдати застрелили її сусіда, після чого згвалтували її та дружину вбитого. За словами жінки, 15-річний син сусідки наклав на себе руки через кілька тижнів після знущання з матері⁶²⁶.

2.2. ЗГВАЛТУВАННЯ В ПОЄДНАННІ З ПОБИТТЯМ І ТОРТУРАМИ

На Київщині двоє озброєних окупантів зупинили на вулиці вагітну місцеву мешканку та, погрожуючи зброєю, примусили її зайти до будинку. Жінка розповіла, що вона благала не кривдити її, але один із солдатів вдарив потерпілу автоматом в обличчя, вибивши зуби, і почав гвалтувати. Жінка знепритомніла, а тому другий військово-вслужбовець облив її водою, щоб вона отямилася, після

чого також зґвалтував. Унаслідок таких дій вона втратила дитину. Поліції вдалося встановити особи злочинців⁶²⁷.

У селі Мала Рогань Харківської області жінка разом з 5-річною дочкою, матір'ю та 13-річною сестрою ховалися в підвалі місцевої школи. До підвалу зайшов солдат російської армії, який примусив потерпілу піднятися з ним до класної кімнати. Для її залякування росіянин двічі вистрілив у стелю, заявивши, що це має дати жінці «*додаткову мотивацію*». Після цього окупант, приставивши ножа до горла і, розрізавши шкіру на шиї потерпілої, зґвалтував її. Він також порізав жінці щоку, відрізав частину волосся та побив⁶²⁸.

У селі Богданівка Київської області троє солдатів увірвалися в дім 55-річної жінки. Двоє з них по черзі ґвалтували її, третій спостерігав за цим. *«Вони мене душили. Пальцями обхопили горло повністю — і я навіть не пам'ятаю, втрачала свідомість чи ні. Я тоді хотіла повіситися. Уже зробила зашморг у гаражі. Мене зупинила дочка, яка 2 квітня народила. Але я тепер втрачена, я вбита. У мене онука не вистачає сил на руки взяти»,* — розповіла потерпіла⁶²⁹.

2.3. Зґвалтування дітей та осіб похилого віку

13 березня 2022 року у смт Баришівка Київської області двоє російських військовослужбовців увірвалися до будинку, де проживало подружжя з малолітньою донькою. Один із солдатів учинив сексуальне насильство проти дитини — оголення і непристойні дотики, оральне проникнення в її тіло, а також імітацію статевого акту. Другий у цей час за допомогою зброї утримував батьків на кухні⁶³⁰.

Головне управління розвідки Міністерства оборони України оприлюднило перехоплення телефонної розмови солдатів так званої «ДНР», у якій вони обговорювали стан

дисципліни в окупаційних військах. *«Вони взагалі тут таке творять, аж до того, що зґвалтували восьмирічну дівчинку»,* — ділиться враженнями один з окупантів⁶³¹.

У селі Миролобівка Херсонської області солдат зґвалтував 75-річну вчительку. *«Йому було близько 60 років і від нього тхнуло спиртним. Він одразу вдарив мене кулаком в обличчя і вибив два зуби та зламав ніс. Далі бив прикладом автомата у груди і по голові. Я не розуміла, що зробила не так. Він захопив мене за волосся, кинув на диван і почав душити. Після цього я два тижні не могла ковтнути води. Потім солдат зняв з мене одяг і зґвалтував. А ще порізав живіт, у мене досі залишилися шрами»,* — розповідає потерпіла. Завершивши знущання, садист попередив жінку, що коли вона розповість про зґвалтування, він повернеться і вб'є її⁶³².

2.4. Зґвалтування в присутності близьких

У Київській області, з метою заподіяння додаткових моральних страждань подружній парі російські солдати, погрожуючи зброєю, примусили чоловіка 30 хвилин дивитися на те, як вони гвалтують його дружину. Щоб не допустити спроб завадити насильству, чоловіка перед цим кілька разів вдарили металевою каструлею по голові, а потім побили ногами й руками⁶³³.

В одному із сіл Херсонської області військовослужбовець-загарбник викрав неповнолітню з будинку в присутності матері та бабусі й зґвалтував її. Про це під час звернення до Комітету із закордонних справ Палати представників Конгресу США розповів український Генеральний прокурор Андрій Костін⁶³⁴.

2.5. ГРУПОВІ ТА СИСТЕМАТИЧНІ ЗГВАЛТУВАННЯ

На Київщині троє військовослужбовців армії РФ неодноразово приходили до приватного будинку, де проживали дві жінки та малолітня дівчинка. Демонструючи зброю, вони по черзі водили одну із жінок до гаражного приміщення, де її гвалтували. Інші солдати в цей час залишалися на вулиці для подолання можливого опору з боку родичів і сусідів потерпілої. Один із солдатів за час окупації вчинив згвалтування раз, другий — двічі, а третій — протягом тижня кожного дня⁶³⁵.

На Харківщині троє військовослужбовців армії РФ увірвалися до будинку, де проживала жінка разом із сім'єю. Погрожуючи розстрілом родини, вони змусили її поїхати разом з ними. При цьому окупанти зав'язали потерпілій очі, щоб вона не могла впізнати місцевість. Користуючись тим, що жінка боялася чинити опір, вони по черзі згвалтували її. Внаслідок сексуального насильства потерпіла отримала травми, що засвідчив висновок судово-медичної експертизи⁶³⁶.

Під час «зачистки» одного із сіл Херсонщини 48-річний військовослужбовець російської армії проводив обшук у жінки, яка жила сама з малолітнім сином. Skorиставшись цим, він почав примушувати її до статевих стосунків, погрожуючи вбити дитину в разі незгоди. Окрім цього, окупант залякував потерпілу тим, що приведе із собою інших солдатів, які познущаються з неї. Після згвалтування жінки військовослужбовець оселився в її будинку та продовжував статеві знущання з неї протягом чотирьох місяців — із середини квітня й до кінця серпня 2022 року⁶³⁷.

2.6. ІНШІ ВИДИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

Необхідно зауважити, що поняття «сексуалізоване насильство» набагато ширше, ніж поняття «зґвалтування», і, окрім останнього, охоплює будь-які насильницькі дії проти сексуальності людини: катування статевих органів, примусове оголення, отримання сексуальних послуг в обмін на їжу чи захист, примус до прилюдного статевого акту, погрози вчинити сексуальну наругу тощо. На окупованих територіях російські військовослужбовці вдавалися до найбільш дикунських методів сексуалізованого знуцання й приниження українців.

У катівнях міста Херсон окупанти систематично застосовували до затриманих катування статевих органів електричним струмом. При цьому до геніталій людини підключали дроти від військового польового телефону, після чого по них подавався електричний струм. *«Біль від цього відрізняється від болю при побитті гумовою дубинкою. У камерах за криками людини ми одразу відрізняли, коли її катують струмом»,* — з жахом згадує один з колишніх в'язнів катівні. *«Якщо іншим дроти на статеві органи чіпляли кати, то мене змушували це робити самому собі»,* — розповів другий⁶³⁸.

«Серед найстрашніших травм були опіки на статевих органах в одного з пацієнтів. Він повідомив, що йому до паху прикріпили два дроти від автомобільного акумулятора й сказали стати на мокру ганчірку», — розповів лікар, який працював у місті Херсон⁶³⁹. За даними Офісу Генерального прокурора, станом на 13 грудня 2022 року на деокупованих територіях задокументовано понад 30 фактів катування цивільних громадян електрострумом, який пропускали через статеві органи⁶⁴⁰.

На Київщині двоє солдатів проникли в будинок, кілька разів зґвалтували 22-річну жінку, вчинили сексуальні дії

щодо її чоловіка та примусили подружжя до статевого акту в їхній присутності⁶⁴¹.

У місті Херсон окупанти вимагали від 26-річної жінки, яка була волонтеркою, узяти участь у зніманні пропагандистського відео з прославлянням Росії. Їй погрозували зґвалтуванням, а потім прив'язали до столу голою по пояс. Протягом 15 хвилин слідчий нецензурно ображав жінку, після чого впустив до кімнати ще сімох чоловіків. *«Я не знала, що станеться далі, та була вкрай налякана»*, — розповіла потерпіла⁶⁴².

Незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування порушень в Україні серед воєнних злочинів Збройних сил Росії виявила й задокументувала численні випадки зґвалтування та вчинення іншого сексуального насильства на окупованих територіях⁶⁴³. *«Сексуальне насильство було скоєно проти жертв різного віку. Іноді членів сім'ї, у тому числі дітей, змушували бути свідками цих злочинів. Сексуальне насильство є аспектом тортур, які використовують росіяни»*, — вказано у звіті, поданому комісією до Генеральної Асамблеї ООН⁶⁴⁴.

Постійна представниця США в ООН Лінда Томас-Грінфілд під час виступу в Радбезі закликала членів Організації ознайомитися зі звітом української прокуратури про випадки сексуального насильства, застосованого російськими військовими проти жінок України. *«Я закликаю всіх за цими столами сьогодні: послухайте й прочитайте цей звіт. Деталі надто моторошні й справді жахають мене, я не буду їх повторювати»*, — сказала вона⁶⁴⁵.

«Військовослужбовці РФ гвалтують цивільних не лише тому, що відчують безкарність, але й тому, що зґвалтування — це частина їхньої військової стратегії. Зґвалтування — це знаряддя війни», — вважає посол Великої Британії в Україні Мелінда Сіммонс⁶⁴⁶.

«Кількість і неприхованість зґвалтувань мирних українців дає можливість впевнено стверджувати: це свідомо політика російської армії, це їхня свідомо психологічна й фізична зброя проти українців», — заявила дружина Президента України Олена Зеленська під час міжнародної конференції «Об'єднані заради справедливості»⁶⁴⁷. «Світ має знати правду, навіть таку, що шокує. Має бачити, що загарбник чинить з українцями. Наша боротьба не тільки за територію і квадратні кілометри. Ми маємо звільнити ці землі, бо там, на окупованих територіях, досі панують гвалтівники й мародери. І поки вони там — продовжується насильство»⁶⁴⁸.

Офіційний Кремль не визнає численних фактів скоєння російськими військовослужбовцями злочинів проти ставової недоторканості й свободи українців на окупованих територіях. Традиційно звинувачуючи міжнародні інституції в упередженому ставленні до Росії, Міністерство закордонних справ РФ цинічно називає зібрані українськими й міжнародними слідчими свідчення *«компіляцією чуток та пліток»*, спрямованою на дискредитацію армії РФ⁶⁴⁹. Проте перехоплені та оприлюднені спецслужбами України записи телефонних розмов між російськими солдатами та їхніми родичами або знайомими не залишають місця для сумнівів: окупанти переступили межу зла.

Витяги з телефонних розмов військовослужбовців РФ:

«А знаєш, чому зараз у місто солдатів не випускають? Зґвалтували 12-річну дівчинку. Десять чоловіків. І їх знайти не можуть»⁶⁵⁰.

«А я тут одну дівчину зустрів. Не знаю, як на побачення “на двох” запросити [сміється]. Вона сидить у нас зв'язана»⁶⁵¹.

«Люди дичавіють. У сусідньому селі наші хлопці дорослу жінку згвалтували і 16-річну дівчину»⁶⁵².

«Нас усі тут ненавидять. Наші солдати гвалтують жінок, сволота. Я вже не витримую, хочу поїхати звідси. Але мені сказали: або розстріл, або воюй»⁶⁵³.

«Тут три танкісти наші взяли і 16-річну дівчинку згвалтували»⁶⁵⁴.

«Вони згвалтували жінку 55 років і чоловіка її побили. А потім їх застрелили та закопали. А ще казали російська армія на це не здатна. Та на все вона здатна»⁶⁵⁵.

«Тут у нас жінку згвалтували. Не зрозуміло: або дезертири, або добровольці»⁶⁵⁶.

«У нас біда: рязанські приїхали, одну згвалтували вп'ятьох, потім убили»⁶⁵⁷.

«Тут страшне, що робиться. Вони лізуть у хату і гвалтують! Ми їм ковбаси, ми їм пиріжки, а вони... Ти мені пояснював за "бандерів", я тобі повірила і зненавиділа їх! А тепер кого мені ненавидіти? Вони [російські солдати] гвалтують дітей! І стріляють у ноги! Ось що я побачила, ось що! Як би я знала, чим все це закінчиться! Чого вони такі, Серьожа? Для чого вони гвалтують дітей? Вони під'їжджають і питають, де тут молоді дівчата. Ти мені скажи, що мені робити?! Соні, мої онучці 14 год. Куди мені Соню сховати?! Для чого це все?!» — звертається жителька окупованого села Тарасівка Запорізької області до свого родича, який воює за Росію під Херсоном у так званій «міліції «ДНР». «Якщо є можливість — їдь звідти», — порадив він їй⁶⁵⁸.

3. КАТУВАННЯ

Закріплення в міжнародному праві відмови від застосування катувань, у тому числі й під час війни, є одним з найвагоміших моральних здобутків нашої цивілізації. Стаття 75 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, забороняє тілесні покарання і катування всіх видів *«у будь-який час і в будь-якому місці, незалежно від того, чиняться вони представниками цивільних чи воєнних органів»*. Утім, ідеалістичні сподівання людства на швидку й всеосяжну гуманізацію звичаїв війни не виправдалися. Досвід вивчення численних воєнних конфліктів у всьому світі показав, що в ході бойових дій військовослужбовці часто нехтують законами й нормами гуманності заради мінімізації ризиків для свого життя або швидкого виконання поставленого завдання, у тому числі застосовують тортури до полонених з метою отримання інформації про дії та наміри супротивника. Проте донедавна навіть у найбільш песимістичних прогнозах не можна було уявити, що мирне населення країни в центрі сучасної Європи зіткнеться з жорстокістю, порівнянною лише із жахіттями нацистської окупації під час Другої світової війни. *«Комісія виявила повсюдне і систематичне застосування тортур та жорстокого поводження з боку російської влади щодо людей у Чернігівській, Донецькій, Харківській, Херсонській, Київській, Сумській та Запорізькій областях. Комісія також встановила, що застосування тортур російською владою може становити злочини проти людяності»*, — стриманою канцелярською мовою в березні 2023 року поінформувала світ міжнародна комісія ООН про результати розслідування злочинів російської армії в Україні⁶⁵⁹. *«Скрізь, де російські війська ступали на українську територію, з ними прийшли професійні російські*

кати. Людей б'ють струмом, гвалтують, прострілюють кінцівки, утримують без їжі, води та сну... Поховання закатованих людей на окупованій території — у дворах будинків, у лісах, на узбіччях доріг — це неодмінний супутник державного прапора Росії», — заявив під час виставки *Russian War Crimes* у Давосі Президент України Володимир Зеленський⁶⁶⁰.

Жорстокість російської армії щодо цивільного населення — явище не нове. У своїх попередніх військових кампаніях у Чечні, Грузії та Сирії російські військовослужбовці без вагань використовували насильство як інструмент примушування до лояльності населення на взятих під контроль територіях. Тактика, за допомогою якої Путін хотів окупувати й підпорядкувати своїй волі Україну, передбачала аналогічні методи. Росія та пов'язані з нею сили сепаратистів регулярно вдавалися до звірств ще з 2014 року: сумнозвісна в'язниця «Ізоляція»⁶⁶¹ в Донецьку була де-факто табором тортур проукраїнськи налаштованих громадян.

Повномасштабне вторгнення у 2022 році одразу показало помилковість прогнозів російської влади щодо підтримки ідей «руського світу» більшістю українців, які насправді категорично не бажали жити під російським

протекторатом. Значна частина громадян була готова до активного опору загарбникам, інші відмовлялися від співпраці, демонстрували неприязнь або просто намагалися покинути захоплені Росією регіони. Зіткнення з реальністю швидко змінило настрої окупантів — з дружнього народу, який потребує «звільнення», українці перетворилися в націю, яка підлягає поневоленню. На тимчасово підконтрольних загарбникам територіях запрацював каральний апарат авторитарної Росії, для якого масове застосування насильства та катувань завжди було найбільш ефективним способом упокорення незгодних.

З метою придушення найменших паростків опору окупанти вдалися до проведення так званої фільтрації населення, спрямованої на виявлення та затримання українців, які могли б протидіяти процесам становлення нової проросійської влади або просто були невдоволені її діями. На захоплених територіях створювали спеціальні фільтраційні табори та пункти утримання затриманих, які українці з жахом прозвали «катівнями». За даними дослідників Єльського університету, станом на вересень 2022 року Росія та її проксі-сили використовували на території України для фільтраційних заходів 21 локацію⁶⁶². Достеменною кількістю «катівень» наразі визначити неможливо, але ще в червні 2023 року Національна поліція України заявила про виявлення на деокупованих територіях 53 місць незаконного утримання та катування громадян (Харківська область — 28 місць, Херсонська — 16, Київська — 3, Миколаївська — 2, Сумська — 2, Донецька — 1, Чернігівська — 1)⁶⁶³.

Попри безпрецедентні масштаби розгорнутих проти українців репресій, можна виділити певні групи людей, пошук і нейтралізацію яких росіяни вважали пріоритетним і невідкладним завданням.

3.1. КОЛИШНІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ, СПІВРОБІТНИКИ ТА ПЕНСІОНЕРИ ПРАВООХОРОННИХ І СИЛОВИХ ВІДОМСТВ

Успішні дії Збройних Сил України, зокрема ракетно-артилерійські удари по складах, базах та місцях дислокації особового складу російської армії, а також робота диверсійних груп і підпілля в тилу загарбників стали приводом для жорстокого переслідування цивільних громадян, причетних у минулому до військової або іншої служби, пов'язаної із захистом України. До ветеранів бойових дій на Донбасі — учасників антитерористичної операції (АТО) у 2014–2021 роках — катування застосовувалося як помста колишньому фронтовому ворогу. Своєю чергою співробітників українських органів правопорядку та спецслужб окупанти розглядали як джерела отримання важливої інформації та перспективні об'єкти для вербування з метою ведення розвідувальної роботи серед їхніх колег, які продовжували нести службу на підконтрольних Україні територіях.

«В один день виловили усіх АТОшників і привезли у катівню. Усіх ламали моментально. Одразу привозили, одразу ламали. Коли вони мене сюди привезли і почали бити, то кричали: “Привіт АТОшнику від Донбасу!”. Руки у мене зв'язані за спиною, капюшон на голові. Один підійшов і почав з мене знімати штани, труси — повністю. Потім якусь прищіпку причепив на геніталії. Струмом мене десь годину били», — згадує ветеран АТО із села Козача Лопань Харківської області⁶⁶⁴.

У селі Липці Харківської області окупанти затримали колишнього українського військовослужбовця — ветерана АТО. Щодня чоловіка били кийками по п'ятах і прикладами автоматів, у результаті чого зламали ребра. Після цього потерпілого передали співробітникам ФСБ РФ, яких цікавили відомості про інших військовослужбовців, місцевих поліцейських, патріотично налаштованих громадян.

«Мене спочатку били електрошокером, а потім почали крутити “тапiк” [польовий вiйськовий телефонний апарат з iндукцiйною котушкою, який росiяни використовують для катування струмом]. Я не мав бiльше сил чинити опiр, боявся. Щосекунди нагадували про себе поламани ребра, гнiйнi рани на випалених до колiн ногах, якi не було чим лiкувати», — розповiв потерпiлий⁶⁶⁵.

«Окупанти били людей електрошокером, палицями та утримували в пiдвальних примiщеннях без їжi та води. Двом колишнiм учасникам АТО вони поставили на тiлi клейма розпеченим залiзом», — повідомила прокуратура про результати розслiдування злочинiв росiян пiд час окупацiї села Пiски-Радькiвськi Харкiвськoї облaстi⁶⁶⁶.

Чоловiку, який служив в українськiй полiцiї i не встиг покинути мiсто Херсон через вагiтну дружину, спiвробiтники ФСБ запропонували спiвпрацю — очолити мiсцеву полiцiю. Коли вiн вiдмовився, його почали бити — ногами, прикладами автоматiв, металевою трубою i молотком. Потiм пiддали катуванню електричним струмом. *«Побиття — то квіточки, якось можна ще терпiти, але ось цей струм... Я так за все своє життя не кричав, як тодi. Я їх благав: “Хлопцi, не треба”, але нiхто не чув», — згадує чоловiк⁶⁶⁷.*

3.2. ОСОБИ, ЗАПИСАНІ ДО ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ САМОБОРОНИ ТА ПІДОЗРЮВАНІ У СПІВПРАЦІ ЗІ ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ УКРАЇНИ

Розглядаючи таких осiб як потенцiйних шпигунiв, коригувальникiв вогню або учасникiв партизанського руху, окупанти вдавалися до найжорстокiших тортур для отримання вiд них зiзнання у спiвпрацi з українською армiєю та видачi соратникiв.

Жителю мiста Буча Киiвськoї облaстi, якого росiяни запiдозрили в участi в мiсцевому загонi територiальної

оборони, вибили зуби, зв'язали руки за спиною скотчем, одягли на голову відро й поставили навколішки до стіни. Спочатку йому клали на спину цеглу, доки він не впав під її вагою. Потім почали бити по відру на голові, після чого чоловік знепритомнів. Надалі російські солдати вивели його та інших затриманих у двір і розстріляли. Але чоловіку вдалося вижити: куля попала йому в живіт, він упав і прикинувся мертвим. З настанням темряви чоловік переповз через трупи й сховався в покинутому будинку⁶⁶⁸.

24 березня 2022 року двоє російських солдатів затримали чоловіка, який у лісосмузі поблизу села Богданівка Київської області копав бліндаж для Збройних Сил України. Йому прострелили стегно, а потім три дні допитували, вимагаючи надати інформацію про позиції української армії. Бранець одразу повідомив, що він мирний житель і на викопуванні оборонних споруд опинився випадково. Незважаючи на це, чоловіка піддали жорстоким тортурам: били прикладом автомата по руці, різали ножем руку, душили, стаючи ногою на ший, вистрелили в середній палець лівої руки. Протягом усього часу йому не давали води і їжі та утримували зі зв'язаними за спиною руками. Росіяни не обробили затриманому кульове поранення ноги, заявивши, що роблять це умисно, щоб сталося заpalення. Відступаючи, окупанти залишили чоловіка помирати в камері зі зв'язаними руками. Прокуратурі вдалося встановити особи цих воєнних злочинців⁶⁶⁹.

Мешканця міста Ізюм Харківської області загарбники звинуватили в тому, що він нібито інформував українську армію про російські позиції: неподалік його будинку під обстріл потрапила школа, у якій розташовувався штаб російської армії. За це він провів у катівні дванадцять днів. *«Я потрапив до пекла, — розповів чоловік. — Мене катували електричним струмом годинами. Вони закріплювали затискачі на пальцях та щиколотках і пускали струм. Моє тіло здригалось з голови до ніг, я не міг дихати. Щоразу*

думав, що серце не витримає. Потім вони припиняли на кілька годин, кидали мене в камеру й брали когось іншого. А затим знову поверталися за мною... Останні кілька днів вони встромляли мені у спину довгі голки. Після цього нічого не пам'ятаю»⁶⁷⁰.

3.3. РОДИЧІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Для жителів окупованих територій наявність родинних зв'язків з українським військовослужбовцем у рази збільшувало ризик постраждати від тортур. Керуючись принципом «ворогом є кожний українець, який підтримує армію своєї країни», росіяни застосовували катування до цієї категорії мирних громадян як превентивний захід залякування і примушування відмовитися від намірів будь-яким чином допомагати Збройним Силам України.

Під час окупації міста Херсон росіяни затримали жінку, чоловік якої був військовослужбовцем Збройних Сил України і загинув, захищаючи рідне місто. «Коли у тебе на голові мішок і тебе б'ють, виходить такий вакуум: ти не можеш дихати, не можеш себе захистити, ти взагалі нічого не можеш. Коли почали виривати нігті, то вже змішався один біль з іншим. Що я такого зробила, щоб мені виривати нігті, якщо в мене і так чоловік загинув? Вони нагріли окріп і сказали, що якщо я не працюю, то й руки мені не потрібні. Одну руку мені вдалося вивільнити, але на ліву окріп мені вилили. У мене було лише одне бажання, щоб чоловік скоріше мене забрав до себе», — шокувала журналістів розповіддю про знущання потерпіла⁶⁷¹.

Житель міста Балаклія Харківської області провів у місцевій катівні 45 днів. Його затримали після того, як виявили під час обшуку фото брата у формі Збройних Сил України. «Мене завели у камеру, сунули у руки два

дроти, під'єднаних до польового телефону — він більше 100 вольтів дає, і чим швидше крутиш ручку, тим сильніша напруга. Сказали: не відпускай, відпустиш — тобі кінець, і почали давати струм. Ставили запитання. Якщо їм здавалося, що я брешу, генератор крутили швидше, і напруга зростала», — розповів чоловік⁶⁷².

«Солдат повалив мене на землю та став розпитувати про родичів, які служать в українській армії, і на кого я працюю. Росіянин бив мене по обличчю після кожного питання, не чекаючи відповіді. Після ударів я відчув, як кришаться зуби. Він перевернув мене на спину і почав бити ногами. Було відчуття, що зараз голова вибухне. Потім кат узяв мої зв'язані руки і почав бити молотком по пальцях», — згадує пережите мешканець села Козаровичі Київської області⁶⁷³.

3.4. ВОЛОНТЕРИ ТА ПРОУКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ АКТИВІСТИ

Попри те, що стаття 70 Конвенції про захист цивільного населення під час війни забороняє державі-окупанту здійснювати переслідування за «вчинки та переконання, скоєні або виражені ними до початку окупації», на захоплених територіях загарбники вдалися до системних репресій проти громадян, яких вони вважали поширювачами проукраїнських настроїв. Ті, хто пережив окупацію, розповідають про масові затримання та катування громадських активістів, волонтерів і просто патріотично налаштованих людей, які часто проходили за завчасно підготовленими списками.

35-річного активіста з міста Херсон окупанти звинуватили в допомозі підпільникам і вимагали повідомити їхні установчі дані. Чоловік з жахом згадує допити: «Тебе б'ють струмом, і від електричних розрядів через мочки вух ти втрачаєш свідомість. Тобі дають відпочити, а потім б'ють кийками або

кулаками». За його словами, били так, щоб синці на спині утворювали літеру Z — російський символ війни в Україні⁶⁷⁴.

75-річного громадянина Іспанії, який займався волонтерською діяльністю в Україні, окупанти помістили до слідчого ізолятора в місті Сімферополь. Вимагаючи надати доступ до банківської картки, наглядачі нещадно били чоловіка (він втратив шість зубів), травили службовою собакою та катували електричним струмом, під'єднуючи проводи до ніг і геніталій. *«У нього на тілі залишилися шрами, а вага тіла зменшилася на 15 кілограмів»*, — розповів співкамерник іспанця, якому пощастило вирватися на свободу⁶⁷⁵. Російська військова прокуратура визнала факт ув'язнення іноземного громадянина, пояснивши це необхідністю *«перевірки відомостей про його причетність до скоєння дій, націлених на завдання шкоди безпеці Російської Федерації»*⁶⁷⁶.

У селі Макіївка Луганської області окупанти привезли до місцевої гімназії жінку, відому своїми проукраїнськими поглядами. Її завели в кабінет директора, де били електричним струмом та металопластиковою трубою по руках, ногах і спині. У потерпілої вимагали сказати, куди вона заховала українські прапори, які забрала з гімназії. Потім жінку прикували наручниками до батареї опалення і так тримали весь день. Згідно з висновком судово-медичної експертизи, навіть через два місяці на її спині залишилися сліди саден і крововиливів⁶⁷⁷.

3.5. ПРАЦІВНИКИ ОРГАНІВ ВЛАДИ, МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ, БЮДЖЕТНОЇ СФЕРИ ТА ОБ'ЄКТІВ ІНФРАСТРУКТУРИ

Російський план окупації України передбачав «перезавантаження» всіх гілок влади на захоплених територіях.

За задумом загарбників, оновлений державний апарат й органи самоврядування мали не тільки підтримувати життєдіяльність місцевих громад в умовах окупації, а й розв'язувати проблеми забезпечення Збройних сил Росії, сприяти спецслужбам у встановленні тотального контролю за населенням і реалізовувати політику Кремля з русифікації українців. Не менш важливим для становлення й зміцнення окупаційного режиму було налагодження стабільного функціонування об'єктів інфраструктури, медичних і навчальних закладів. Проте, несподівано для себе, росіяни зіткнулися із серйозними кадровими труднощами: значна кількість управлінців і виконавців виїхала на підконтрольну Україні територію, інші відмовлялися або всіляко уникали співпраці. Стаття 54 Конвенції про захист цивільного населення під час війни забороняє окупаційній державі вживати стосовно посадових осіб *«будь-яких заходів примусу, якщо вони утримуються від виконання своїх обов'язків з міркувань совісті»*. Попри таку заборону, проблему нестачі персоналу росіяни розв'язували традиційним для себе способом — за допомогою насильства та жорстокості.

У березні 2022 року російські солдати викрали старосту села Верхня Криниця Запорізької області і з ним ще трьох місцевих жителів. Протягом кількох днів до чоловіків застосовували тортури, зокрема під'єднували дроти до кінчиків пальців і пускали електрострум, виливали на шкіру хімічні реактиви, встромляли гострі металеві предмети під нігті. Таким чином загарбники примушували людей до співпраці і вимагали надати списки місцевих патріотів. Службі безпеки України вдалося встановити особи катів⁶⁷⁸.

Директорка ліцею в селі Іванівка Харківської області у свої 62 роки пережила кілька днів карцеру без світла та їжі. До того були побиття й погрози вбивством. Усе за те, що 1 вересня вона не схотіла починати навчальний рік під російським прапором. Жінку затримали під час спроби

виїхати на підконтрольну Україні територію. *«Росіяни поставили мене на коліна і почали обшукувати речі. З валізи все викинули і знайшли документи. Вони вимагали: “Де трудові книжки? Де печатки? Де ключі від школи?”»,* — згадує педагогиня⁶⁷⁹.

З метою примушення до співпраці російські спецслужби вдалися до масових катувань співробітників захопленої Запорізької атомної електростанції. Наприклад, 49-річний співробітник АЕС провів у переповненій камері 53 дні. Зі слів чоловіка, ув'язнених було так багато, що приміщення прозвали *«тетрисом»*: доводилося довго вибирати позу, щоб влаштуватися на підлозі та подрімати. У ході допиту окупанти його били, вирвали ніготь, обливали водою і прикріплювали до вух електроди, вимагаючи видати *«інформаторів СБУ та ЗСУ»*, які нібито були серед персоналу станції⁶⁸⁰.

Слід зазначити, що існування вищевказаних «груп ризику» не означало того, що всі інші жителі окупованих територій могли почувати себе в безпеці. Жорстокість росіян мала не тільки прикладний характер (отримання інформації, примус до співпраці тощо), а й була спрямована на досягнення глобальної цілі війни — знищення української ідентичності. Насильницьке насадження «нового геополітичного порядку» було можливим лише за умов тотального залякування всього цивільного населення, яке в стислий термін мало змиритися із запропонованими Кремлем реаліями та відкинути національну ідею самостійності й незалежності. Тортури поряд з позасудовими стратами, депортацією та примусовою паспортизацією стали засобом спотворення національної самосвідомості громадян і їх примусу до відмови від українства. *«Відповідно до окремих затриманих, яких російська влада називала “нацистами” і “фашистами”, застосовувалися так звані “сеанси денацифікації”, які полягали в побоях»,* — вказано у звіті Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування порушень в Україні. Наявність у житлі державної символіки,

проукраїнські пости в соціальних мережах, татування з гербом України чи просто наклеп були для окупантів приводом вважати людину «нацистом» і піддавати її жорсткому покаранню у вигляді катувань. Потерпілі розповідають, що фізичні тортури часто супроводжувалися вимогами відректися від України, поглумитися над її символами, публічно вихвалювати збройні сили та керівництво країни-загарбника, виконувати її гімн тощо.

«Коли наглядачі відкривають камеру — когось заводять або їжу приносять, то ти повинен підхопитися і кричати: “Слава Росії! Слава Путіну! Слава Шойгу!”. Не будеш кричати, одразу поб'ють. Повинен вивчити і знати гімн Росії. Не будеш знати, будуть бити прямо у камері», — розповів житель міста Херсон про встановлений окупантами порядок у слідчому ізоляторі⁶⁸¹.

У селищі Піски-Радьківські Харківської області для утримування людей російські солдати використовували льох у дворі одного з приватних будинків. До туалету водили один-два рази на добу. У туалеті лежала українська військова форма, і росіяни наказували справляти на неї природні потреби⁶⁸².

70-річного жителя міста Балаклія Харківської області військовослужбовці армії РФ одразу попередили, що на допиті він повинен розмовляти лише російською мовою. *«Я їм пояснив, що вчив російську мову давно, а спілкуюсь українською. А вони мені: “Значить, зараз будемо вчити”.* За кожне слово українською мовою били електрошокером. Я сиджу, а один перебуває поряд зі мною та одразу тикає шокером, коли я щось не так сказав. Ото так і вчив російську мову», — згадує чоловік⁶⁸³.

«Людину змусили стояти голою та кричати “слава Росії” у той час, коли її били. Жертві пояснили, що це “покарання за розмови українською мовою” і за те, що вона “не пам'ятає слова гімну Російської Федерації”», — наводить

приклад жорстокості росіян Незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування порушень в Україні⁶⁸⁴.

Ще одним поширеним видом приниження українців було їх примушування до участі в зніманні відеосюжетів з публічним зреченням від своїх переконань, висловленнями подяки російській армії за «звільнення», пропагуванням цінностей «руського світу» та закликами до українців припинити опір.

«Шість днів мене катували: били кабелем, дротом від зарядного пристрою, надягали протигаз і душили, били електрострумом, — згадує житель міста Херсон. — Потім одного разу зайшли до мене у камеру, відстебнули від батареї опалення і сказали: “Зараз відведемо тебе в душ, помиєшся, потім скажеш кілька слів на відеокамеру”. Вони знімали відео для їхньої пропаганди. Змушували нас сказати, щоб хлопці з ЗСУ та територіальної оборони здавалися, бо “опір неможливий і безглуздий”»⁶⁸⁵.

Іншого чоловіка з Херсону окупанти катували дев'ять днів поспіль. Коли тортури стали нестерпними, йому запропонували альтернативу: він дає «інтерв'ю» російському телеканалу, і його відпускають. «Вони поклали переді мною аркуш паперу і кажуть: “Ми тобі диктуємо, ти записуєш, а потім даємо день, щоб вивчив”. Я дав таке “інтерв'ю”. Там було все з аркуша», — розповів чоловік. Проте навіть після цього його так і не відпустили: потерпілий перебував у катівні 73 дні⁶⁸⁶.

У місті Балаклія Харківської області російський слідчий запропонував місцевому блогеру зняти та викласти на своєму каналі відео про те, як жителі міста скаржаться на «злочини ЗСУ» та як вони вдячні Путіну і російській армії за «звільнення від українських нацистів». Чоловік відмовився, за що його сильно побили. Він згадує: «Потім один з них поклав мою руку на стіл, ніж поставив над пальцем і сказав: “Або ти погоджуєшся, або я тобі палець відрізаю”»⁶⁸⁷.

У міру того, як Збройні Сили України поступово звільняли українські землі від загарбників, увесь світ із жахом дізнавався про неймовірну, нелюдську жорстокість російських солдатів, які продемонстрували моторошну винахідливість у способах катування мирних громадян. Проведені українськими правоохоронцями слідчі дії та зібрані міжнародними правозахисними інституціями факти вказують: на окупованих територіях цивільне населення піддавалося немислимим з позицій здорового глузду тортурам і знущанням.

«Найчастіше застосовувалися жорстоке побиття та катування електричним струмом. Також активно використовувалися протигази, за допомогою яких людей душили. Крім того, були випадки виривання нігтів і спилювання напилком зубів. Експертизи тіл, які знайшли на деокупованих територіях, показали, що мали місце тортури, пов'язані з завданням шкоди статевим органам. Як правило, у чоловіків», — повідомив начальник Головного управління Національної поліції в Харківській області Володимир Тимошко⁶⁸⁸. «Удари струмом та обливання водою були найпоширенішими видами тортур у російських військових. Вони також били цивільних палицями та душили протигазами. І це робилося системно, виснажливо», — розповів прокурор з воєнних злочинів у Херсонській області Андрій Коваленко⁶⁸⁹. «Катували по-різному. Душили автомобільним тросом, били струмом, просто били. Були окремі кати, які за допомогою дерев'яних палиць ламали людям суглоби. У нас є свідчення. На жаль, це все було масово», — зазначив керівник поліції Київської області Андрій Небитов⁶⁹⁰. «Побиття прикладами автоматів чи кийками, тортури електрошокером, тривале залишення на холоді. Одним з видів тортур були удари струмом за допомогою польового телефону “тапiк”, під'єднаного до пальців або чоловічих статевих органів. Росіяни назвали

це “дзвінком Путіну”. Інші методи передбачали підвішування затриманих до стелі зі зв’язаними руками, у так звану позу папуги, удушення кабелями, удушення поліетиленовими пакетами чи протигазами, згвалтування та інші форми сексуального насильства. Є свідки смерті людей після жорстоких тортур», — описує у своєму звіті звірства російської армії Незалежна міжнародна комісія з розслідування порушень в Україні⁶⁹¹.

Розповіді потерпілих свідчать: для окупантів тортури часто були не просто засобом покарання чи отримання інформації, а способом самоствердження та реалізації своїх садистських схильностей. Ненависть, помножена на безкарність, породила середньовічні форми катування, які змушують сумніватися в існуванні меж людської жорстокості.

Житель міста Куп’янськ Харківської області згадує про допити, які проводили співробітники ФСБ: «Мене били битками чи залізними трубами — не знаю, у мене на голві мішок був. Ще в мене стріляли з травматичного пістолета. Одному з затриманих паяльником випалили на тілі німецький хрест»⁶⁹².

Проукраїнському блогеру й активісту з міста Херсон росіяни стискували пальці плоскогубцями та кололи невідомий препарат. «Мені погрожували, що якщо не вколоти протиотруту, то я помру за 4–6 годин. А з пальців, думав, все — нігті злізуть. Самі пальці стали на якийсь час наче дерев’яними», — розповів чоловік⁶⁹³.

Мешканця села Нова Басань Чернігівської області підвісили за стягнуті наручниками руки до троса, що звисав зі стелі. Чоловікові довелося стояти на пальцях ніг, які ледве торкалися підлоги — це був єдиний спосіб зменшити біль. Він простояв у такому положенні дві години⁶⁹⁴.

«Вилили на руки одеколон і підпалили. Закинули голову, поклали на обличчя полотенець і почали лити з баклажки воду, щоб не міг вдихнути. П’ятку

прострелили», — згадує пережите чоловік із села Снігурівка Миколаївської області⁶⁹⁵.

Українські слідчі встановили, що в селі Піски-Радьківські Харківської області російські військовослужбовці катували громадян із застосуванням протигаза з тліючою ганчіркою⁶⁹⁶.

«Після току вони перейшли до “водних процедур”, як їх тут називали. Накинули на обличчя якусь ганчірку і почали заливати водою. Два рази мене відкачували, не давали померти», — розповів поліцейський з міста Херсон, якого окупанти катували разом з дружиною за відмову від співпраці⁶⁹⁷.

Жителя села Чкаловське Харківської області затримали за те, що він вирішив подивитися на знищений танк. За це російські військовослужбовці примусили чоловіка ходити по замінованому полю та тримали його в ямі дві доби без води та їжі⁶⁹⁸.

«Били мене, усі, хто хотів. Один облив розпалювачем для багаття і підпалив. Мене почали тушити лише тоді, коли зрозуміли, що разом зі мною сплять і гараж», — розповів мешканець села Гребельки Київської області⁶⁹⁹.

«Струм був настільки потужний, що людину трусило та скручувало бубликом. І ти не міг цьому завадити жодним чином. Було таке, що в одного з ув'язнених зупинилося серце, у іншого з рота пішла піна і повипадали зуби. Оскільки людям не було, чого розповісти, вони починали брехати», — згадує чоловік своє перебування в слідчому ізоляторі на території Запорізької області⁷⁰⁰.

Жителя села Мотижин Київської області російські солдати прив'язали за руки до квадроцикла та змусили бігати за ним тривалий час. Далі були допити, погрози вбивством та побиття. Після цього впродовж кількох днів чоловіка утримували в каналізаційній ямі⁷⁰¹.

Фізичні тортури окупанти поєднували з психологічними знущаннями, серед яких найбільш поширеними були

імітування страти, розправа або погроза розправи над близькими, примушування до викопування могил.

У місті Буча Київської області російський військовослужбовець проводив допит мирного мешканця, вимагаючи зізнатися в *«підривній діяльності проти армії Росії»*. Після допиту й жорстокого побиття окупант примусив його нюхати мертве тіло та, імітуючи страту, стріляв поруч з вухом⁷⁰².

На Херсонщині російські солдати забрали до місцевої катівні 18-річного сина вчителя місцевої школи. Через певний час батьку повідомили, що його син живий і вернеться додому, тільки якщо він погодиться вийти на роботу. Учителю був вимушений підкоритися. Син повернувся і розповів, що після затримання його допитували, катували струмом та погрожували розстріляти⁷⁰³.

Окупанти зателефонували та змусили 25-річного жителя міста Одеса слухати по телефону крики від болю його батька, якого вони в цей час катували в місті Гола Пристань Херсонської області. Таким чином росіяни намагалися завербувати хлопця та вимагали від нього *«надавати допомогу Збройним силам Російської Федерації»*⁷⁰⁴.

На Чернігівщині під час окупації села Велика Вісь росіяни катували чоловіка через знайдену в будинку мапу автомобільних шляхів. Після побиття його змусили копати собі могилу. І поки чоловік це робив, російський командир стріляв біля його обличчя⁷⁰⁵.

Те, що вчиняли російські солдати в Україні, не є випадковістю. Жорстокість військових не аномалія і не прикрий приклад втрати контролю керівництва над озброєним натовпом у формі. Російська армія — це уособлення безжального путінського режиму та інструмент виконання його політичної волі. Низка факторів, зокрема систематичність, масштабність і повсюдність застосування тортур; їх цілеспрямованість і зосередженість на певних соціальних і професійних групах; створення спеціально обладнаних

для катувань місць несвободи; схожість методів катувань і використання однакових знарядь для завдання болю; переконаність катів у своїй безкарності і відсутність реагування на їх очевидно злочинні дії з боку командирів у своїй сукупності вказують, що катування мирного населення на окупованих територіях є складовою загальної стратегії ведення війни проти України.

«Масові тортури — це частина ретельно продуманого та профінансованого плану з чіткою метою: знищити українську національну та культурну ідентичність», — вважають юристи з міжнародної групи Mobile Justice Team, які допомагають українській владі розслідувати воєнні злочини Російської Федерації⁷⁰⁶. До аналогічного висновку дійшли й експерти ООН, які також допускають, що катування українців схвалені Російською державою. «Послідовність і методи тортур свідчать про їх координацію, планування та організацію, а також про прямий дозвіл, цілеспрямовану політику або офіційну толерантність до них з боку вищої влади Росії», — повідомила спеціальна доповідь ООН з питань катувань Еліс Джил Едвардс⁷⁰⁷.

4.

УТРИМАННЯ В НЕЛЮДСЬКИХ УМОВАХ

Російська концепція війни передбачала не тільки стрімке просування військ углиб України, а і швидку стабілізацію ситуації на взятих під контроль територіях. При цьому суттєвих проблем з місцевими жителями під час проведення так званої «денацифікації» українців не прогнозувалося. На думку кремлівської верхівки, військові успіхи росіян мали змусити цивільне населення змиритися з нав'язаними реаліями, адаптуватися до нових обставин і перейти до звичного мирного життя, відмовившись від будь-яких форм

підтримки української влади. Проте події перших тижнів повномасштабного вторгнення показали ілюзорність цих сподівань. Влада в Україні контролювала ситуацію й демонструвала впевненість у своїх силах, а українська армія не тільки не зазнала вирішальної поразки, а і вела активні бойові дії та постійно нарощувала свій людський і технічний потенціал. Жителі окупованих регіонів розуміли: *«Україна не скорена» і все більш скептично ставилися до запевнень російської пропаганди «Росія тут назавжди».*

Слід зазначити, що характер окупації в різних областях України мав певні відмінності. Усупереч амбітним планам із захоплення Києва, на півночі російські війська змогли взяти під тимчасовий контроль порівняно невеликі території, їхні подальші наступальні дії розвитку не мали, а утримання досягнутих рубежів вимагало надзусиль і призводило до величезних втрат. Зайняті населені пункти, які росіяни використовували для базування особового складу й техніки, розташовувалися поблизу лінії бойового зіткнення і не стали безпечним тилом. За таких умов нелояльність цивільного населення загарбники розглядали як загрозу власній безпеці, у кожному місцевому вони бачили потенційного коригувальника вогню чи пособника диверсантів. Для нейтралізації ризиків окупанти вдалися до «зачисток», які поряд з фізичним знищенням за найменшої підозри в наданні допомоги українській армії зводилися до поголовних затримань чоловіків і їх подальшої ізоляції в спеціально відкритих ямах, гаражах, підвалах чи підсобних приміщеннях. Низька температура повітря, відсутність води та їжі, перебування із зав'язаними очима та зі зв'язаними руками в незручних для тіла позах завдавали затриманим страждань, порівнянних з муками від тортур.

73-річного чоловіка окупанти помістили в яму, викопану в лісі поблизу села Катюжанка Київської області. У ямі площею 9 квадратних метрів і близько 2,5 метрів завглибшки в різний час утримували від 8 до 13 мирних жителів.

Руки в затриманих були зв'язані, очі зав'язані, воду та їжу нікому не давали. *«У ямі було холодно, ми сиділи на мокрому піску. Угорі були нетверезі солдати. Через два дні у мене та інших з'явилися пролежні через те, що постійно сиділи на одному місці»*, — розповів чоловік⁷⁰⁸.

У містечку Борова Харківської області на території бази відпочинку під час окупації розміщувався штаб російських військовослужбовців. У лісі неподалік нього загарбники викопали яму, накрили її зверху ґратами та утримували в ній затриманих місцевих жителів. Після звільнення населеного пункту в ямі були знайдені тіла двох чоловіків у цивільному одязі. Вони були прикуті один до одного наручниками — лівою рукою до правої ноги. Обидва вбиті пострілами в голову⁷⁰⁹.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини задокументувало п'ять випадків, коли затриманих утримували протягом кількох днів на відкритому просторі або в лісовій місцевості поблизу місць дислокації російських збройних сил. Людей зв'язували, закривали очі, тримали в ямах і траншеях чи просто змушували лежати на землі. Російські військовослужбовці відбирали в затриманих взуття, щоб не дати їм утекти, що в окремих випадках призводило до обмороження ніг. У двох випадках солдати РФ прив'язували затриманих до дерев і тримали їх у такий спосіб кілька днів. Як розповів один з потерпілих, солдат засунув гранату між його спиною та стовбуром дерева, щоб не дати йому втекти⁷¹⁰.

Керуючись принципом воєнної доцільності, російські військовослужбовці вдавалися до практики тотального виселення місцевих жителів з домівок і примусового їх розміщення в непристосованих приміщеннях, покидати які забороняли під страхом страти. *«Збройні сили Росії часто використовували неофіційні самостійно облаштовані місця несвободи. Управління Верховного комісара ООН з прав людини задокументувало 72 таких місця, серед яких*

були будинки, підвали, сараї, гаражі, склади та інші будівлі», — вказано в доповіді Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні від 27 червня 2023 року⁷¹¹. При цьому російські солдати не обтяжували себе хоча б мінімальною турботою про людей, поміщених у непридатні для проживання умови.

У селищі Димер Київської області людей тримали в компресорній місцевого підприємства. У різний час у приміщенні перебувало від 22 до 43 осіб. На одного ув'язненого припадало менше ніж квадратний метр. Замість туалету затримані користувалися бочками. У кімнаті не було вікон, людей тримали зі зв'язаними руками та зав'язаними очима. Доступ до повітря та світла здійснювався через щілини у дверях. Затримані спали на тонких брудних матрацах на підлозі, притискаючись один до одного, щоб грітися ввісні. Матраців на всіх не вистачало, тому багато хто лежав на бетонній підлозі. Через постійний холод (іноді температура в кімнаті падала до мінусових позначок) спати так було можливо лише кілька годин. Пили брудну воду з бочки. З їжі іноді приносили суп у відрі або кашу, від якої у полонених одного разу сталося масове отруєння, але жодних ліків їм не надали. Було лише кілька ложок на всіх, багатьом доводилося їсти руками⁷¹².

У селі Козацьке Донецької області загарбники утримували в місцевій школі понад 190 осіб. Затримані спали на партах, не мали їжі, води та медичної допомоги. Один з потерпілих після звільнення повідомив, що був свідком смерті ув'язненого від хвороби. Сам чоловік через умови утримання втратив 12 кілограмів ваги і перебував у стані крайнього виснаження⁷¹³.

Понад місяць у підвалі дошкільного дитячого закладу в місті Буча Київської області провели 60 місцевих жителів, здебільшого старі люди, які не змогли евакуюватися. Увесь час вони жили, як у тюрмі, — під дулами автоматів російських солдатів та за встановленим ними розпорядком.

Люди бачили надворі трупи вбитих і боялися, що їх теж розстріляють, адже в будинку поруч росіяни влаштували свій штаб⁷¹⁴.

Уособленням безглуздої жорстокості російської армії в ставленні до мирних громадян стали злочинні дії окупантів у селі Ягідне Чернігівської області, відомі як «концтабір Ягідне», або «підвал смерті».

За даними української прокуратури, військовослужбовці РФ, погрожуючи застосуванням вогнепальної зброї, насильно зігнали в підвал місцевої школи та утримували в ньому з 3 по 30 березня 2022 року близько 350 мешканців села, у тому числі 77 дітей, зокрема 5 немовлят. При цьому солдати усвідомлювали, що приміщення підвалу непридатне для довготривалого перебування в ньому людей через антисанітарію, відсутність вентиляції й доступу свіжого повітря, штучного або природного освітлення, водопостачання та водовідведення, туалету, засобів приготування їжі, а також місць для сидіння і відпочинку. Через нелюдські умови утримання та заборону виходити з підвалу померло 10 цивільних громадян похилого віку (6 жінок і 4 чоловіків)⁷¹⁵. Одночасно росіяни розмістили в

будівлі школи свій військовий штаб, використовуючи мирних громадян як живий щит⁷¹⁶.

Ось як описує своє ув'язнення жінка, яку помістили до підвалу разом з літніми батьками та малолітніми дітьми — 9-річним сином і 11-річною донькою.

«Ми там всі були, як оселедці у банці. Ноги набрякали, бо не було можливості зручно всістися. Мучила вогкість і дуже висока температура, дихати неможливо. Дітям постелили на підлозі картонки та ковдри. Вони всі обливалися потом, їм не вистачало кисню, деякі непритомніли. Повітря було дуже важке: подекуди люди похилого віку не могли стриматися і випорожнювалися під себе. Вже на другий день у підвалі старі почали божеволіти: роздягалися і кричали. Вони не витримували, втрачали розум і вмирали. Якщо люди вмирали вночі, то лежали з нами до ранку, їх не давали поховати. У школі була кочегарка, і потім ми трупи до неї виносили. Вже не пам'ятаю, на який день померла наша бабуся, яку ми притягли у підвал на візку. Їй було 92 роки. У туалет надворі, якщо солдати були у доброму гуморі, випускали у певну годину. Якщо у них був поганий настрій, могли добу взагалі нікого не випускати. Потреби справляли у відра, а потім просили: "Дайте хоча б їх винести". Через раз дозволяли. Солдати іноді нам свої сухпайки кидали. З посмішкою, як собачкам. А маленькі діти підбігають, забирають. Вони ж діти: що їм дадуть, вони те і візьмуть. А військові все це записують на відео. Іноді дозволяли під конвоєм сходити додому — взяти одяг та продукти. Хто міг, консерви приносив з дому, крупи — у кого що залишилося. Готували порожні супи, щоб хоч дітям та мамам, які годують, дати»⁷¹⁷.

На відміну від північних регіонів України, де загарбники відразу проявили виняткову жорстокість у ставленні до українців, окупація окремих районів Запорізької, Херсонської, а також Харківської, Донецької та Луганської областей розвивалася за іншим сценарієм. Півдню і сходу України, які завжди подавалися російськими ідеологами як «частина руського світу», відводили важливу політичну роль: вони мали стати вітриною «визвольної місії Росії». Кремлівській верхівці було вкрай важливо продемонструвати світу схвалення й підтримку окупації місцевим населенням, оскільки це підтверджувало пропагандистські наративи про «захист людей від свавілля київського режиму» і виправдовувало розв'язану Путіним війну.

Однак сподівання на те, що більшість жителів південних і східних областей не сприйматимуть російську владу як ворожу і будуть масово ставати на її бік, виявилися помилковими. *«Військовослужбовці були впевнені, що на них чекають як на визволителів і зустрінуть з квітами. Вони привезли на центральну площу кілька фур з гуманітаркою, але її ніхто не брав. Лавров ще з великим здивуванням розповідав, що вони тут усім пропонують гроші, медикаменти та продукти, а їх у відповідь ігнорують»,* — згадує перші дні окупації житель міста Херсон⁷¹⁸. Несподівано для росіян цивільне населення півдня України відповіло на окупацію мирними акціями протесту, і всі подальші спроби загарбників заручитися масовою підтримкою жителів значних успіхів не мали: українці не надавали допомоги військовослужбовцям країни-агресора, ухилялися від співпраці зі створеними колабораційними адміністраціями, бойкотували запроваджувані ними ініціативи та нововведення. Замість очікуваного процесу інтеграції місцевих громад у проросійське політичне й культурне середовище на окупованих землях ширився рух активного спротиву — від патріотичних графіті та листівок до диверсій на транспортних шляхах і замахів на представників «нової влади». Окуповані регіони не стали для

російської армії надійним і безпечним тилом. *«Цивільне населення у захоплених містах продовжує протестувати проти російського контролю. Спроби підкорити громадян через маніпулювання у ЗМІ, поширення пропаганди та встановлення маріонеткових лідерів поки що провалилися. Росія, ймовірно, відповість на ці невдачі, вдаючись до насильницьких і примусових заходів»*, — повідомило Міністерство оборони Великої Британії з посиланням на дані розвідки через місяць після початку повномасштабного вторгнення⁷¹⁹.

Для придушення невдоволення українців Кремль був вимушений відмовитися від концепції м'якої сили й застосував типові для авторитарних режимів репресивні технології, раніше випробувані в Росії та Білорусі, — масштабні затримання людей і їх ізоляцію в місцях несвободи за найменші прояви незгоди й соціальної активності. Показові арешти повинні були кардинально вплинути на настрої громадян і їх поведінку в окупації, примусивши відмовитися від протестів заради виживання. Суттєве зменшення чисельності проукраїнськи орієнтованого населення мало знизити спроможність місцевих громад до опору, що сприяло встановленню беззастережного панування Росії на окупованих землях.

Водночас утримання під жорстким контролем густонаселених регіонів вимагало наявності значної кількості спеціальних підрозділів, здатних ефективно виконувати не воєнні, а суто жандармські функції. Проблема відсутності необхідних сил і засобів для встановлення «нового порядку» була розв'язана росіянами з урахуванням досвіду нацистів у Другій світовій війні. *«Військ, призначених для забезпечення безпеки у завойованих областях, вистачить лише у тому випадку, коли будь-який опір буде зломлений не шляхом юридичного покарання винуватців, а тим, що окупаційна влада вселятиме такий страх, який відіб'є у населення будь-яке бажання чинити опір. Командувачі*

військами повинні підтримувати безпеку і спокій не за рахунок залучення додаткових охоронних підрозділів, а через запровадження відповідних драконівських заходів», — вказується в директиві верховного командування вермахту щодо поведінки з населенням на окупованих територіях (23 липня 1941 року)⁷²⁰. До аналогічної тактики «умиротворення» через страх вдалося й російське командування. Нестача підрозділів контррозвідки, дізнання і забезпечення режиму окупації компенсувалася масовістю затримань, їх проведенням за відсутності законодавчих підстав і за спрощеною процедурою. Ізоляції підлягали не лише проукраїнські активісти, а й кожний, хто був запідозрений у нелояльному ставленні до Росії. Необхідністю дотримання процесуальних норм і доведення вини затриманих окупанти не переймалися: контроль за законністю їхніх дій був відсутній, а зізнання завжди можна було отримати за допомогою тортур. Арешти за доносами та складеними зрадниками списками, затримання під час вуличних облав, побудинкових обходів або при спробі виїхати на підконтрольну Україні територію стали повсякденним і повсюдним явищем. «Ви знаєте, я навчилася контролювати свої емоції, щоби на обличчі нічого не було видно. Не можна ні плакати, ні сміятися. Коли плачеш, російські солдати починають питати: “Ти що, нам не рада? Чому не рада, якщо ми тебе звільнили?”. А якщо посмієшся, то: “Чого це тобі смішно? Може, ти з нас смієшся чи щось знаєш?”. В обох випадках можуть відправити кудись “на підвал” для з’ясування причин. Отже, треба ходити, буквально опустивши очі вниз. І страх... Страх постійно з тобою», — згадує життя в окупації жителька міста Херсон⁷²¹.

Кількість затриманих у рази перевищувала ліміт максимальної наповнюваності ізоляторів тимчасового тримання, слідчих ізоляторів та інших спеціалізованих закладів позбавлення волі. Поміщені до них громадяни були позбавлені можливості задовольнити елементарні людські потреби — отримувати медичну допомогу й повноцінне

харчування, мати вільний доступ до питної води, користуватися постільними речами та одягом за сезоном, ходити в туалет, митися й дотримуватися гігієнічних норм, перебувати на свіжому повітрі тощо. Страждання людей від жорстокості на допитах посилювалися через нестерпні умови перебування, створені росіянами в місцях несвободи.

«Було четверо нар без матраців на вісім осіб, решта спали на голій підлозі. Під голову клали пусту пластмасову пляшку. У мене була картонка, яку дали хлопці. Спочатку годували раз на день, увечері — чай без цукру. На вулицю не виводили за весь час утримання. Туалет був усередині», — розповів чоловік, який провів 54 дні в херсонському слідчому ізоляторі. Його затримали за малювання проукраїнських графіті⁷²².

Жителя Запорізької області взяли під варту за доносом його знайомого й тримали в місцевому слідчому ізоляторі пів року. Камера, до якої його помістили, була зовсім маленькою, але в ній перебувало 10 чоловіків. Нари були одні, а рукомийник не працював. З меблів були лише полиці на стіні та невеличкий столик. Використовувалися матраци, ковдри, постільна білизна та подушки, які залишилися від тих, хто перебував тут раніше. З розповіді колишнього ув'язненого: *«На одних нарах вмощувалось двоє людей валетом. Інші лягали на підлозі на матрацах. У деяких камерах нічого не було, і люди спали просто на бетоні. Це тривало доти, доки їх рідні не принесуть їм необхідні речі. У деяких камерах туалет був відсутній, там використовували пляшки».*

Одним з місць, де окупанти тримали та катували мирних жителів, був відділ поліції в місті Балаклія Харківської області. *«Коли мене завели у камеру, там уже шість чоловіків сиділи. Сморід, замість туалету стоїть баклажка на п'ять літрів. Місця немає, і всього два тапчани. На них лежало по дві людини, всі інші на підлозі. Я провів там 76 днів, — згадує один з ув'язнених. — Червень і липень дуже*

спекотно було, людям постійно погано ставало. Годували кашами. Одна тарілка у спадок передавалася новоприбулим. У туалет виводили з мішком на голові двічі на день — ось і вся прогулянка»⁷²³.

Масштабність репресій призвела до переповненості офіційних установ тримання під вартою, і частиною російської каральної системи на окупованих територіях стали незаконні місця ув'язнення. Для ізоляції та «перевиховання» затриманих загарбники «перепрофілювали» службові приміщення в цивільних будівлях, переважно підвали, де були облаштовані камери й кімнати для допитів. Вираз «потрапити на підвал» став для українців в окупації страшним фразеологізмом, який утілює знущання, біль і муки.

«У кімнаті були тільки голий бетон, обшарпані стіни, вогкість, холод і два стільці. Замість туалету дали відро. Душу у нас ніякого не було. Годували щодня, але найчастіше простроченими продуктами. Коли я відкривала контейнер із чимось на зразок каші, смерділо страшно. Я схудла на 12 кілограмів. Всі, хто перебуває у неволі, скидають вагу миттєво. З водою ситуація була не краща. Спочатку мені давали пів літра на три дні, а потім стали носити іржаву воду з туалету. Нас усіх годували з однієї ложки, а пляшки з-під води були брудні. На десятий день у мене з'явилась ротова інфекція. Дуже сильно набрякло горло, через що я стала задихатися. Після цього мене відпустили», — розповіла про своє ув'язнення в підвалі місцевого інституту жителя міста Херсон, яку затримали за проукраїнські публікації в TikTok⁷²⁴.

14-річного юнака, який зробив фото розбитої військової техніки, десять днів тримали в підвальному приміщенні Херсонського апеляційного суду. Кімната була схожа на душеву розміром 10 на 5 метрів. У ній постійно перебувало 12–13 людей. Приміщення було обладнане двома ліжками, двома столами та двома стільцями. За весь час ув'язнення хлопця лише раз вивели на свіже повітря. Перші чотири

дні його майже не годували — росіяни приносили їжу лише для двох чоловіків, які сиділи найдовше. Ті ділилися з підлітком, хоча порції були мізерні. *«На п'ятий день мені дали дві ложки гречки і дві ложки макаронів. Годували один раз на день»,* — згадує юнак⁷²⁵.

У селі Біляївка Херсонської області окупанти влаштували «темницю» для цивільних у складському приміщенні місцевої школи. Ось як описує умови тримання 69-річний чоловік, який провів в ув'язненні майже місяць: *«Нас було 11 чоловіків. Під стіною стояли дерев'яні нари на три яруси. Ні ковдр, ні подушок не було — люди лягали на підстелений картон. Я спав на підлозі, бо провалювався з нар у проміжок між ними та стіною. Саме приміщення вікон не мало, а світло було постійно вимкнене. Від темряви у мене погіршився зір. Раз на добу, ввечері, нам давали чотири-п'ять ковтків супу. Воду теж давали раз на день або одразу на три дні п'ять літрів на всіх. Але що це для такої кількості людей. Випорожнюватися ходили тут же у відро»*⁷²⁶.

Нестерпні побутові умови окупанти поєднували зі встановленням для затриманих надзвичайно жорсткого розпорядку дня та правил поведінки. З розповідей колишніх ув'язнених:

«Спати було заборонено, ми могли лише трохи подрімати, коли солдати уходили приблизно після другої години ночі».

«На приймання їжі нам відводили 30–40 секунд».

«Якщо у камеру заходив хтось із військовослужбовців, треба було відразу надягати на голову пакет і не знімати його»⁷²⁷.

«Ставили “на кортани” — це така поза очікування, коли руки необхідно зчепити в замок на потилиці та сидіти навпочіпки, не відриваючи п’яток від підлоги. Сидіти так ми мали годинами. Багато хто не витримував, починав ворушитися чи вставати. За це їх били дубинками чи ногами»⁷²⁸.

«Мене і ще 18 чоловіків протягом двох місяців використовували як рабів: змушували з ранку до вечора рити окопи, робити землянки та облаштовувати позиції для кулеметників. Російські солдати самі не хотіли працювати, вони могли затримувати всіх, хто їм не сподобався, та тримати у себе як безоплатну робочу силу. Все робилося за принципом: хочеш жити — працюй»⁷²⁹.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини повідомило про виявлення 161 місця несвободи для розміщення затриманих у зв’язку з війною осіб, 124 з них розташовувалися на окупованій території України. «У багатьох місцях тримання під вартою умови були настільки жахливими, що можуть бути прирівняні до тортур або жорстокого поводження», — вказано в доповіді Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні⁷³⁰.

«Створені росіянами пункти ізоляції схожі між собою. У них дотримуються однотипного, якщо не ідентичного ставлення до затриманих, — стверджує Вейн Джордаш, голова колективу міжнародних слідчих, які співпрацюють з Офісом Генерального прокурора. — Те, що ми спостерігаємо на звільнених від окупації територіях, — це мікрокосм загального злочинного плану того, що чекало на решту України. Що жахає так само, як торттури, — це думка про те, що могло статися, якби Росії вдалося захопити ще більші території України»⁷³¹.

Частина III
«Чорний реєстр» випадків
страт, катувань і жорстокого
поводження із цивільним
населенням на тимчасово
окупованих територіях України

1.

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

м. Саки (орієнтовно)

12 квітня 2022 року українські правоохоронці оголосили про підозру колишньому співробітнику розформованого спецпідрозділу міліції «Беркут» Валерію Астахову, який причетний, зокрема, до знущання з українських дітей. Депортовані діти, яких вдалося повернути в Україну, упізнали Астахова як свого ката. Діти розповідали про різні види катувань, утримання в підвалах, побиття та каральну психіатрію. *«Нас змушували робити те, що ми не хотіли: співати гімн Росії, піднімати російський прапор. Для цього нам текст скидали в групу. Вони тримали нас у підвалі, казали: ви за Україну, ви не потрібні...»* — розповів журналістам український хлопчик. За словами дітей, окупанти били всіх, хто мав проукраїнські погляди. *«Били палицею залізною. Астахов. Він за безпеку відповідає, але вдає з себе царя... По спині дівчинку вдарили, у неї синець смужкою був...»* — розповів хлопчик⁷³².

м. Сімферополь

Про звірства росіян, які вони застосовували до українських полонених, розповіла представниця Президента в Криму Таміла Ташева. *«У сімферопольському СІЗО відвели окремий блок під ув'язнення військовополонених та цивільних заручників, яких примусово вивезли з материкової частини України до тимчасово окупованого Криму...»* «... Маю свідчення від людей, які є перевіреними джерелами, що з перших днів повномасштабного вторгнення один з блоків сімферопольського СІЗО віддали під ув'язнення військовополонених чи цивільних заручників, які були

насилено вивезені з материкової частини України в Крим». За словами Ташевої, через кілька днів після початку воєнних дій в Україні сімферопольським СІЗО пройшла чутка, що третій поверх «монастиря» (окремого жіночого корпусу в СІЗО, у якому, однак, ізолюють і чоловіків) звільняють для українських військовополонених. Незабаром почали надходити повідомлення, що ув'язнені бачили, як у СІЗО доставляли групи людей у наручниках і з мішками на голові в супроводі озброєних людей у балаклавах. «Кажуть, що возять та поводяться з українськими полоненими з грубістю та особливою жорстокістю. По СІЗО вони переміщуються з мішком або шапкою, натягнутою на обличчя, зігнувшись, із заведеними вгору руками в кайданках. Не бачачи дороги, вони натикаються на стіни, відкоси дверей, б'ються головою і тілом. Водночас за затримки отримують стусани та удари від супроводжуючих, разом із лайкою». Окупанти вивозили українців під будь-яким приводом, навіть за фото з автоматом чи за фейкову причетність до українських добровольчих батальйонів. Полонених охороняли російські спецпризначенці, а не охорона СІЗО. Вони скаржилися на побої. «Український ув'язнений із Херсонської області каже, що у СІЗО, коли їх стригли поганою (тупою) машинкою, спеціально видирали клаптями волосся на голові чи бороді з “м'ясом”. Будь-яке зволікання з виконанням вимог “спецназу” “нагороджується” ударами палицями по передпліччях або стегнах або ударом електрошокера». Також у СІЗО чули, як одного з українських в'язнів катували в сусідній адміністративній будівлі. «Розповідають, що він дуже кричав. Потім від нього вимагали щось підписати, говорячи, що інші вже підписали. Але чоловік відмовлявся, і його, мабуть, знову катували, бо він дуже кричав». Вона також повідомила, що ув'язнені перебували в нервовому стані і на них було видно синці⁷³³.

75-річного громадянина Іспанії, який займався волонтерською діяльністю в Україні, окупанти помістили до слідчого ізолятора в місті Сімферополь. Вимагаючи надати доступ

до банківської картки, наглядачі нещадно били чоловіка (він втратив шість зубів), травили службовою собакою й катували електричним струмом, під'єднуючи проводи до ніг і геніталій. *«У нього на тілі залишились шрами, а вага тіла зменшилась на 15 кілограмів»*, — розповів співкамерник іспанця, якому пощастило вирватися на свободу. Російська військова прокуратура визнала факт ув'язнення іноземного громадянина, пояснивши це потребою *«перевірки відомостей про його причетність до скоєння дій, націлених на завдання шкоди безпеці Російської Федерації»*⁷³⁴.

м. Севастополь (катування — м. Старий Оскол, Росія)

Одеський священник Василь перебував 70 днів у російському полоні. Він один з тих, хто 25 лютого 2022 року вирушив на острів Зміїний на рятувальному судні «Сапфір», щоб забрати тіла прикордонників, яких вважали загиблими. Команда судна потрапила в полон російської армії, де пройшла через фільтраційний табір, катування та допити. 26 лютого 2022 року він з іншими священнослужителями та членами рятувальної команди на судні підійшли до Зміїного. Як підійшли та піднялися на борт росіяни, капелан не бачив — у цей час він та інші були в каютах. Їх попросили прийти на палубу, де всіх поставили на коліна й почали обшук судна, який тривав близько трьох годин. *«Зранку 26 числа, коли обшук був завершений, ми практично були захоплені Російською Федерацією: нам не дозволяли рухатися, чекали команду від керівництва цих військових, що з нами робити»*. Російські військові запитували евакуаційну команду «Сапфіра», хто вони такі, для чого вони прийшли та особливо — навіщо забирати тіла. Вони не вірили, що перед ними капелани, які виконують свою місію під час бойових дій. *«Вони думали, що ми якийсь спецпідрозділ для захоплення Зміїного. Коли вони все ж таки вияснили, що ми в дійсності капелани, бо ми були одягнуті відповідно»*. Василя окупанти перевезли в

Крим, де 11 дів тримали на військово-морській гауптвахті. Увесь цей час капеланів допитували, але силу не застосовували. *«Були ті самі питання, що задавали на кораблі: чи ви працівники СБУ, чи ви співпрацюєте з СБУ»*. Опісля капелана перевели в навчальний заклад Військово-Морських сил, де він побачив і хлопців зі Зміїного, і екіпаж «Сапфіру», і капелана 35-ї окремої бригади морської піхоти Олександра. *«Потім всіх нас, близько 200 чоловік, відвезли в Сімферополь з Севастополя і на літаку відправили вже в Росію»*. Катувати почали в СІЗО в місті Старий Оскол, куди Василя й решту відправили після фільтраційного табору.

«Дубинами гумовими били, і на шпагати розтягували, руки заламували, і електрошокерами били. Коли почали вони над нами знущатися, на допитах додали ще одне питання, з якого було дуже дивно: “Чи знаєш ти або володієш інформацією про місцезнаходження Бандери?” Я засміявся, кажу: в смислі? Весь світ знає, де Бандера, тільки ви не знаєте». Ставлення до військовополонених, за словами священника, у СІЗО в Старому Осколі було нелюдське. Людей змушували стояти на колінах у снігу по кілька годин за температури -22, могли просто вдарити на прогулянці або нацькувати собаку. Ставлення було до всіх однакове: *«Ти українець, ти поганий»*. Отець Василь припускає, що його так довго тримали в полоні через контакти військових у телефоні і фотографії з парадів й інших заходів⁷³⁵.

2. ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ДОНЕЦЬКИЙ РАЙОН

м. Донецьк

Прокурори Офісу Генерального прокурора спільно зі слідчими головного слідчого управління Служби безпеки України та Національною поліцією завершили досудове розслідування стосовно колишнього керівника незаконної в'язниці «Ізоляція» в Донецьку Дениса Куликовського на прізвище «Палич», який постане перед судом за катування громадян України: організацію допитів, згвалтування неприродним способом, катування електричним струмом, імітацію розстрілів, поміщення на кілька годин у дерев'яну труну, забиту цвяхами. Також повідомлено про підозру ще дванадцятьом учасникам терористичної організації «ДНР» з-поміж «оперативних та слідчих працівників» так званого «Міністерства державної безпеки», які на території заводу «Ізоляція» та Донецького апеляційного адміністративного суду, щоб примусити потерпілих надавати неправдиві свідчення, застосовували до них фізичний вплив і катування струмом. Окрім того, повідомлено про підозру п'ятьом учасникам терористичної організації «ДНР», які систематично застосовували катування та фізичне насильство до утримуваних у Горлівській виправній колонії № 27⁷³⁶.

КАЛЬМІУСЬКИЙ РАЙОН

с. Безіменне, с. Старобешеве

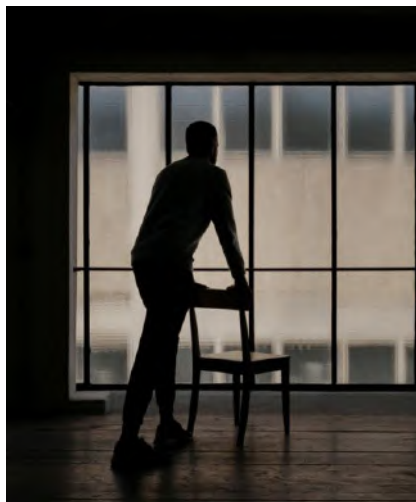
Російські військові затримали на блокпості Дмитра, 34-річного вчителя історії, жителя Маріуполя, коли він намагався виїхати з міста. Під час обшуку окупанти виявили в нього в телефоні повідомлення до товариша, де було слово «рашисти», після чого побили його. Били ногами, *«лише тому, що я вжив це слово»*. Після цього його разом із чотирма іншими людьми відвезли до місцевого відділку міліції в селищі Нікольське, де окупанти розмістили ще один фільтраційний пункт. Там найстарший офіцер вдарив його чотири рази кулаком по обличчю. Слідчі заявили, що такі вчителі, як він, поширюють проукраїнську пропаганду. Також окупанти ставили питання про його позицію стосовно анексії Криму та підтримки Росією проросійських сепаратистів у Донецьку та Луганську. Наступного ранку Дмитра з двома жінками окупанти перевели до в'язниці в Старобешевому (підконтрольному бойовикам селі в Донецькій області) і протягом чотирьох днів тримали в маленькій камері, де було ще 24 людей⁷³⁷.

28-річного маркетолога Андрія окупанти затримали на блокпості в селі Безіменне при спробі виїхати з Маріуполя. Під час обшуку в його телефоні російські військові виявили проукраїнські листівки та листівки про підтримку керівництва України. Його вдарили в горло та помістили до намету, де проводили фільтрацію. *«Мене почали бити сильніше, скрізь...»* — згадує чоловік. Окупанти його допитували дві з половиною години, змусили зняти відео зі словами *«Слава російській армії»*. Наприкінці його запитали, чи «зрозумів він свої помилки», після чого відпустили⁷³⁸.

48-річного Максима окупанти затримали на блокпості в селі Безіменне. Його змусили роздягнутися догола, поки російські військові перевіряли навіть шви його

одягу. Чоловіка запитували про приналежність до полку «Азов», чи не симпатизує нацистам і чому хоче виїхати з Маріуполя. *«Я сказав: насправді це ви на українській землі».* Один з окупантів вдарив його прикладом у груди, і він упав. *«Я сперся головою об землю, тримаючись за ребра. Я не міг встати. Дихати було дуже боляче».* Максима відвели до камери, де тримали інших. Чоловік помітив, що один чоловік у камері, важкоатлет, мав татуювання Посейдона з тризубом. Росіяни вирішили, що це український герб: *«Він пояснив їм, але вони не зрозуміли».* Затриманим не давали ані води, ані їжі, вони мочилися в кутку в усіх на виду. Коли вони пробували заснути на землі, входили російські військові й били ногою в спину, змушуючи встати⁷³⁹.

У березні 2022 року окупанти катували 43-річного Вадима, працівника державної компанії в Маріуполі. Також російські солдати допитували його дружину після того, як дізналися, що вона поставила лайк на сторінці української армії у Facebook, і відновили на її телефоні квитанцію про пожертву, яку вона зробила українським бійцям. *«Я намагався заступитися за неї, але мене збили з ніг».*

Після того, як Вадим підвівся, окупанти його знову побили. Коли російські солдати зрозуміли, де він працює, вони відвели чоловіка до іншого будинку, де, за словами Вадима, його піддали тортурам. *«Вони били електричним струмом. Я мало не помер. Впав і ледь не вдавився плomboю, яка випала із зуба».* Після цих катувань Вадима вирвало, і він знепритомнів. *«Вони розлютились. Коли я прийшов до тями, наказали все прибрати і продовжували бити електричним струмом».* Після

чергового «раунду» допитів окупанти його відпустили й поставили умову: він має виїхати до Росії. Вадиму вдалося переїхати з Росії до Європи, однак внаслідок катувань він частково втратив зір. За словами лікарів, це сталося через травми голови внаслідок побиття. Коли Вадима після катувань відпускали з місця утримання, він бачив, як окупанти виносять молоду жінку, секретарку місцевого суду. *«Їй на голову одягли поліетиленовий пакет, а руки зв'язали, її мати стояла на колінах і благала, щоб дочку не забирали»*⁷⁴⁰.

с. Козацьке

Окупанти утримували в місцевій школі понад 190 мирних мешканців. Люди були вимушені спати на партах, не мали їжі, води та медичної допомоги. Один з потерпілих після звільнення повідомив, що був свідком смерті чоловіка від хвороби. Сам чоловік через умови утримання втратив 12 кілограмів ваги й перебував у стані крайнього виснаження⁷⁴¹.

сmt Оленівка

Ганна, 45-річна українська підприємниця, провела майже 100 днів в Оленівці після того, як її затримали в середині березня 2022 року на блокпості: Ганна намагалася доставити гуманітарні вантажі до Маріуполя. Сепаратисти заарештували її і відвезли в переповненому поліцейському фургоні до в'язниці, де її утримували до початку липня 2022 року за звинуваченням у «тероризмі». Її як особливо небезпечну злочинницю помістили в дисциплінарний ізолятор — систему камер з подвійною, потрійною системою сигналізації, з маленькими віконцями з ґратами. Підлога — це наварені прутки. У крихітній камері не вистачало місця, деколи доводилося спати сидячи. Дефіцит їжі і води, а

замість туалету — вигрібна яма. Перший душ з льодяної води був через місяць після ув'язнення. Тип камери дозволяв чути все, що відбувається в бараці. Жінка засвідчила, що всіх українських чоловіків піддавали тортурам і катуванням. Це підтвердив і Ігор, волонтер з Маріуполя, який також після фільтраційних заходів потрапив до колонії в Оленівці. Він засвідчив, що зазнав побоїв: *«Вони не просто зі всієї дурі лупили, вони робили систематичні рухи, які призводили до відбиття якоїсь частини. Можливо, я в чомусь зізнаюсь, дивилися, погляд міняється, не міняється — психологічні атаки робили... На бараках взагалі не було нічого, ніяких комунікацій, буржуйку зварили, і палет не вистачало. Чоловіки просто кілька днів сиділи навпочіпки або з кимось мінялися, щоб полежати трохи»*. Ігоря, як і Ганну, тримали в неволі майже 100 днів⁷⁴².

У квітні 2022 року російські військові захопили та перевезли на тимчасово захоплену територію Донеччини українського волонтера, який здійснював евакуацію мирного населення на територію Запорізької області, підконтрольну Україні. У липні окупаційна адміністрація РФ розповсюдила інформацію про начебто загибель волонтера внаслідок хвороби й стресу. Лише після більше ніж півтора місяця вдалося повернути його тіло на підконтрольну Україні територію. На тілі виявлені ознаки тілесних ушкоджень, які можуть свідчити про жорстоке поводження з ним. За даними українських правоохоронців, є причини вважати, що цьому волонтеру не надавали необхідну медичну допомогу, і, можливо, це й було причиною смерті⁷⁴³.

КРАМАТОРСЬКИЙ РАЙОН

м. Лиман

Служба безпеки України опублікувала перехоплення розмови окупанта, який розповідав про те, що під час відступу з Лиману військові РФ гвалтували жінок і вбивали цивільних: *«Ми, коли Лиман здавали, там всіх повірізували геть, хохлів довбаних. Гвалтували, різали їх там, розстрілювали». «Усіх мужиків, хто молодший був, забирали до себе туди, а цих, коротше, баб молодих, усіх гвалтували»⁷⁴⁴.*

м. Святогірськ

Співробітники Служби безпеки України виявили місце незаконного утримання людей у звільненому Святогірську Донецької області. Катівня була облаштована в пансіонаті відпочинку неподалік Святогірської лаври. Російські військові насильно тримали там місцевих мешканців, які підтримували територіальну цілісність України. Під час огляду слідчі виявили предмети, які на пряму вказують на ознаки їх застосування для тортур⁷⁴⁵.

3. ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

БЕРДЯНСЬКИЙ РАЙОН

м. Бердянськ

18 березня 2022 року російські загарбники викрали мешканця Бердянська, коли він розвозив допомогу місцевим мешканцям. Від нього вимагали зізнання в організації протестів. Окупанти побили чоловіка, а згодом почали катувати струмом. Погрожуючи розправою над сином й онуком, його змусили зачитати на камеру зізнання в організації протестів. 5 квітня постраждалому вдалося виїхати з окупованих територій, де його госпіталізували з травмами після катувань⁷⁴⁶.

Волонтер Азат пережив тортури, катування та нелюдські умови, коли потрапив до російської катівні, розташованої в окупованому Бердянську. Його затримали на блокпості під час чергової евакуації людей. *«Били і дубинкою, і трубою, обмотаною ізоляційною стрічкою. Але найстрашніше — це був електричний струм до стану, коли всередині все стискається, і ти кричиш, сам себе чуєш, кричиш, задихаєшся, серце вискакує з грудей, а ти*

нічого не можеш зробити», — згадує потерпілий. Азат був зв'язаний, руки в кайданках позаду, на голові — мішок, іноді на нього виливали воду, щоб посилити муки. Він також засвідчив, що так катували й інших українських громадян. Чоловік перебував у полоні 43 доби. Після сильного побиття останні 12 днів лежав у камері: з перебитою ногою він просто не міг рухатися⁷⁴⁷.

18 березня 2022 року в окупованому Бердянську російські силовики затримали на транспортній розв'язці Антона, коли він розвозив допомогу жителям громади. Чоловіка відвезли із зав'язаними очима та в наручниках до місцевого відділку поліції, де допитували, чи він є організатором протесту, і били протягом кількох хвилин. Російські військові змусили його зняти джинси, склеїли ноги скотчем і продовжували бити. Далі застосовували електричний струм через кліпси, які прикріплювали до мочок вух, спочатку на кілька секунд, потім на 20 секунд, ставлячи запитання про участь у протестах і його волонтерську роботу. *«Все потемніло, і я побачив помаранчеві плями... ..Вони взяли автоматичну зброю, направили її в мій пах і сказали готуватися до смерті».* Через кілька годин чоловіка привели в камеру, де, за його словами, він три години кашляв кров'ю. На третій день під вартою росіяни зав'язали йому очі та відвели на другий поверх закладу, де змусили прочитати на камеру заяву, яку вони написали, про те, що він раніше організовував протести, а тепер закликає людей цього не робити та вірити новій владі. Попередили, що якщо він не зробить запис, то затримують його рідних. *«Один чоловік тримав текст, один знімав, а третій стояв за камерою з автоматом, спрямованим на мене. Вони змусили мене прочитати його двічі, бо перший раз їм не сподобалось».* Російські окупанти звільнили чоловіка після трьох днів ув'язнення. *«М'які тканини були розтриті. У мене було приблизно 20 сантиметрів набряку під шкірою, і був ризик гангрени»⁷⁴⁸.*

6 червня 2022 року в місті Бердянськ оскаженілий рашист під загрозою застосування фізичного насильства змусив вступити у статевий зв'язок місцеву жінку 1993 року народження без її згоди⁷⁴⁹.

с. Чернігівка

У травні 2022 року командира батальйону 96-го полку оперативного призначення 46-ї окремої бригади військ Росгвардії підполковника Аюба Ельдарова призначили так званим «комендантом селища Чернігівка» в тимчасово окупованому Бердянському районі. На цій «посаді» окупант забезпечував виконання наказів РФ щодо придушення руху опору та проведення масових репресій проти мирних жителів на захоплених територіях України. Для цього він сформував каральні загони, до складу яких входили російські військові, представники спецслужб Росії та місцеві колаборанти. За наказом Ельдарова окупанти розшукували українських патріотів, викрадали їх, а потім звозили до катівні, облаштованої на території місцевої окупаційної комендатури. Там до людей застосовували жорстокі тортури за допомогою отруйних хімічних речовин та електроструму. Задokumentовано факт застосування ворогом задушливих газів у спеціально обладнаних камерах, де тримали українських бранців. Окупант Ельдаров особисто брав участь у незаконних затриманнях і катуваннях, а також покривав убивства викрадених українців своїми підлеглими⁷⁵⁰.

ВАСИЛІВСЬКИЙ РАЙОН

м. Василівка

31-річний військовослужбовець армії РФ Азамат Хасбулатов, якого призначили заступником військового коменданта окупаційної адміністрації, організував «полювання» на місцевих патріотів, журналістів, посадовців, яких катували особливо жорстоко. 26 березня окупанти, серед яких був Саїд Гусейнов, заступник Хасбулатова, викрали старосту села Верхня Криниця і ще трьох чоловіків. Людей привезли в захоплене приміщення Васильківського райуправління поліції й тримали там кілька днів. Російські військові вставляли цивільним під нігті голки, виливали на шкіру різні хімічні реактиви, а також підключали дроти до кінчиків пальців і пускали електрострум. Під час таких допитів окупанти погрожували полоненим убити їхніх рідних, якщо ті не погодяться співпрацювати з окупаційною владою та не розкажуть про місцевих патріотів⁷⁵¹.

Відомо, що російські військові протягом 12 днів тримали в камері, катували, били струмом, відрізали пальці та ламали ребра чоловіку, учаснику АТО⁷⁵².

На одному з облаштованих окупантами блокпості військовослужбовці РФ убили беззбройних молодих хлопців на очах їхньої матері. Коли у Василівці 48-річна жінка проходила так звану фільтрацію задля виїзду на підконтрольну Україні територію, її завели до спеціального кабінету для зняття відбитків пальців. Там була жінка, яка дуже плакала. За кілька метрів від неї на колінах із зав'язаними очима стояли двоє молодих хлопців, поруч — окупанти зі зброєю в руках. Окупанти наказали жінці (очевидиці) вийти й забиратися геть (навіть не брали відбитки). Коли вона вийшла, почула постріли. На її думку, російські окупанти розправилися з тими хлопцями на очах у їхньої матері⁷⁵³.

с. Верхня Криниця

У березні 2022 року російські солдати викрали старосту села Верхня Криниця Запорізької області і з ним ще трьох місцевих жителів. Протягом кількох днів до чоловіків застосовували тортури, зокрема під'єднували дроти до кінчиків пальців і пускали електрострум, виливали на шкіру хімічні реактиви, встромляли гострі металеві предмети під нігті. Таким чином загарбники примушували людей до співпраці і вимагали надати списки місцевих патріотів⁷⁵⁴.

м. Енергодар

За повідомленням очільника Енергодара Дмитра Орлова, більше ніж тисяча мешканців міста зазнали тортур⁷⁵⁵. Людей забирали просто на вулиці. Одному чоловіку вже чотири рази ламали пальці⁷⁵⁶.

Щонайменше дванадцять місцевих патріотів протягом двох днів піддавали катуванням. Ці люди вели активну боротьбу з окупантами в соціальних мережах. *«Так, росіяни силоміць вивозили людей до лісу, знущалися з них, “наполегливо переконували” перейти на бік ворога»*⁷⁵⁷.

Російські військові постійно чинили психологічний і фізичний тиск на працівників Запорізької АЕС. *«Окупанти викрадають і катують працівників Запорізької АЕС. Загрозливим елементом для них є проукраїнськи налаштовані громадяни та люди, які не йдуть на співпрацю. Росіяни катують працівників Запорізької АЕС, щоб змусити їх осушити охолоджувальні*

басейни. Мешканці міста та працівники ЗАЕС становлять загрозу будівництву “руського світу” в Енергодарі. За неофіційною інформацією, зараз у підвалах перебувають близько 100 проукраїнськи налаштованих людей». Очільник Енергодару підкреслив, що на той час це була одна з найголовніших проблем міста, окрім гуманітарних і соціальних. «Людей масово викрадають, місце перебування частини з них — не відоме. Решта перебуває в дуже важких умовах: їх катують струмом та знущаються як фізично, так і морально», — сказав Дмитро Орлов⁷⁵⁸.

За словами експертів міського голови Енергодара Віктора Бучнева, в окупантів було декілька точок утримання та катування викрадених людей⁷⁵⁹. Відомо, що катівню облаштували в підземних бункерах ЗАЕС і назвали її «Енергетик»⁷⁶⁰. Окрім того, є дані про катівні в будівлях поліції, у південно-східній частині Енергодара, а також підземні камери поблизу станції⁷⁶¹. Одне з найстрашніших місць — так звана «Дірка», або «Яма», — облаштована катівня в підвалі на базі Національної гвардії України (в/ч № 3042)⁷⁶².

Ті, хто повертався з «підвалів», розказували, що їх били та вимагали видавати інших людей. У камері утримували по 20 осіб, які спали по черзі та не мали змоги вийти в туалет. Їжу їм приносили тільки родичі. Коли працівників випускали, вони поверталися на свої місця й продовжували роботу⁷⁶³. «Вивозили робітників, спершу тих, хто відповідає за експлуатацію, та піддавали тортурам — використовували електрошок, різали пальці до кісток. Мене особисто забирали чотири рази», — розповів працівник ЗАЕС⁷⁶⁴.

Один з ремонтників провів у «Ямі» понад 70 днів. У тому місці тхнуло фекаліями та хлорним антисептиком. Там були лише ящики й дошки, на яких можна було спати. За словами чоловіка, охоронці погрожували зґвалтувати його дружину, потім роздягнули й погрожували зґвалтувати його самого. Охорона взяла хабар за його визволення, але він все одно не зміг виїхати з Енергодара. Інший чоловік,

компанія якого встановлювала на ЗАЕС відеонагляд, провів «на Ямі» 53 дні. Його били пістолетом, вимагаючи назвати імена інформаторів української розвідки, а згодом облили водою, прикріпили електродроти та катували струмом, вирвали ніготь на руці.

Працівник реакторного відділення блоку № 2 розповів, що його били кабелем, катували струмом і тримали в підвалі разом з провідним інженером, що працював на щиті керування⁷⁶⁵.

Процес знущань на ЗАЕС контролювали бойовики російської ПВК «Вагнер». За повідомленням Східної правоохоронної групи, в'язням виливали під ноги розчин хлору, катували електричним струмом, душили целофановими пакетами тощо. Людям погрожували «кинути в реактор», «влаштувати радіоактивний душ», «назавжди зробити лисими та без зубів»⁷⁶⁶.

За свідченням постраждалого атомника, допити проводив росіянин на прізвище «Хірург». *«Він затиснув ніс щипцями і проводив побиття. Потім приставляв ніж до вуха, ножиці, розповідав, як буде скальп з мене знімати. Казав, що я у нього буду 28-м, який попливе до Каховки».* Зрештою, чоловіка змусили записати відео. При цьому його били й казали повторювати: *«Слава Росії, слава Інгушському легіону, слава Хірургу!».* Не повторювати було неможливо. І потім додали: *«Ти все зрозумів? Сиди тихо і йди працюю далі»*⁷⁶⁷.

Перед візитом місії Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ), що відбулася 1 вересня 2022 року, спецслужби РФ катували працівників електростанції, щоб змусити їх нічого не розповідати інспекторам міжнародної організації про ризики для безпеки на станції. Зазначається, що *«люди повертаються після цих “розмов” у підвалі й не кажуть ані слова взагалі»*. Деякі недостатньо «благонадійні» працівники станції, які не підходили росіянам для створення пропагандистської картинки для представників МАГАТЕ, зникли безвісти⁷⁶⁸.

3 липня 2022 року внаслідок отриманих травм після катувань окупантами помер водолаз гідроцеху Запорізької АЕС Андрій. *«Кілька днів тому працівника атомної електростанції, досвідченого і професійного водолаза вкрай жорстоко побили окупанти. Від чоловіка вимагали пірнати у бризкальний басейн ЗАЕС. Після його відмови монстри в людському обличчі закатували Андрія»,* — написав міський голова Дмитро Орлов у телеграм-каналі. Він зазначив, що потерпілого доправили до міської лікарні з численними тілесними ушкодженнями в стані коми, але травми виявилися несумісними із життям, і він помер, так і не отямившись⁷⁶⁹.

Російські окупанти викрали й узяли в полон інженера з охорони праці цеху теплової автоматики та вимірювань тимчасово окупованої Запорізької АЕС Сергія. Енергоатом повідомив, що чоловік перебував у полоні окупантів, де регулярно піддавався катуванням і фізичному насильству. Після тортур загарбники щоразу відправили інженера до лікарні, щоб він не помер: *«При цьому вони досі не висунули чоловікові жодних обвинувачень, проте продовжують знущання та репресії»*⁷⁷⁰.

Також відомо про факти згвалтування російськими військовими співробітниць станції⁷⁷¹.

с. Орлянське

Російські окупанти затримали жителя села Орлянське Миколу, коли він вийшов на пошуки їжі та води для своїх двох дітей та інших членів сім'ї. Його били, а потім скинули в яму, де він вже попрощався із життям. Російські солдати поцілили в нього, хотіли кинути гранату. Нещадне катування Миколи відбувалося лише через те, що напередодні українські військові завдали удару по позиціях росіян. Їхні солдати, побачивши, що лишилося від своїх, почали шукати «винних» серед цивільних. Того дня Микола вийшов зі свого будинку, сів на велосипед, поїхав у пошуках продуктів. Подолав кілька кілометрів, коли попереду побачив КАМАЗ і російського військового в ньому. Той наказав підійти, почав розпитувати, хто він, куди їде, затримав. Чоловіка завели в будинок, де поселилися арміїці, почали бити. *«Один приходить і каже: “Роздягайся!” — згадує чоловік. — Я роздягнувся, стою. Кажу: “Я не військовий!” Та їм байдуже. На мені лишилися лише труси і футболка. Шукали татуювання, сліди від прикладів. У мене нічого не знайшли, почали дратуватися. І тут я зрозумів, чому вони на мене визвіряються, — побачив згорілий російський БТР. А у ньому вісім трупів. Ну і у них просто дах зірвало. “Це через тебе! — кричав один з військовослужбовців. — Чого ваші по нас гатять? Ми ж нормально заїхали!”»* Били Миколу кілька солдатів — ліктями, кулаками. Один з них відкинув свою зброю зі словами *«не потрібна мені зброя, я так»*. Чоловіка поставили до стовпа. Він, каже, уже змирився, що його зараз розстріляють. Та росіяни передумали. Наказали: *«Лізь у яму, молись...»* Яма, куди зіштовхнули Миколу, була схожа на каналізаційну. Усередині — багато сміття. Один із солдатів дістав гранату і спитав: *«Знаєш, що це?»* Микола вже змирився з тим, що зараз його вб'ють. Коли він без затримки прочитав «Отче наш», росіяни попросили повторити. *«Ти що, віруючий?»* — запитали. Він відповів ствердно. *«Опа, ану давай напам'ять псалми чи*

що там у вас», — сказав хтось з них. Микола запитав: «Який саме вам прочитати?» Навмання попросили розказати псалом 90. «Я почав їм розповідати. Довго. Та після цього прийшов командир, наказав мене звільнити»⁷⁷².

Як розповіли в Силах оборони Запорізького краю, у селі Орлянське Василівського району окупанти згвалтували жінку. Постраждала розповіла, що до її будинку ввірвалися російські злочинці, і один з них її згвалтував⁷⁷³.

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Окупанти в Мелітопольському районі катували місцевих фермерів, змушуючи їх оформляти російські паспорти та віддавати на продаж продукцію за цінами, нижчими за собівартість. Деякі аграрії через тиск покидали землю та їхали, при цьому спалюючи поля. «Є дві категорії сільгоспвиробників. Ті, хто поїхав, і їхні поля залишилися покинутими, і фермери, що залишилися. Багато хто з них пройшов тортури в підвалах»⁷⁷⁴.

м. Мелітополь

Російські військові створили в місті катівні, де в нелюдських умовах тримали людей, які мали проукраїнську позицію, зокрема брали активну участь в акціях протесту проти окупації. За словами місцевої мешканки, «полонених один день годують, а другого дають тільки воду, піддають жорстоким тортурам». Зі слів дівчини, траплялися випадки згвалтування чоловіків, про які вони не заявили. Окупанти, піддаючи людей тортурам, усіляко намагалися схилити їх до співпраці⁷⁷⁵.

12 березня 2022 року озброєні окупанти викрали активістку Ольгу. З мішком на голові, зв'язаними руками й ногами жінку тримали в підвалі аж до 21 березня. «Ольга

Г. пробула в підвалі всі дні, було дуже тяжко, вона сиділа з мішком на голові, зі зв'язаними руками і ногами, до туалету дозволяли лише один раз на добу. Окупанти намагались отримати дані про діяльність громадських організацій»⁷⁷⁶.

Неподалік Мелітополя окупанти жорстоко познущалися із жінки пенсійного віку в її власному будинку. Підставою для «візиту» окупантів став донос сусідів про те, що вона матір військовослужбовця. *«До будинку жінки увірвалися озброєні російські солдати. Їх цікавив її син, який раніше служив у ЗСУ. Він виїхав із міста ще до окупації, про що жінка сказала окупантам. Однак ті почали жорстоко бити стареньку, зокрема й прикладами по обличчю»⁷⁷⁷.*

21 березня 2022 року озброєні окупанти прийшли до членів редакції «Мелітопольських відомостей» — журналісток Юлії О., Любові Ч., редакторки Євгенії Б. і керівника видання Михайла К. Усіх чотирьох викрали. Росіяни намагалися домовитися про співпрацю⁷⁷⁸.

23 березня 2022 року російські окупанти взяли в полон 75-річного хворого (після інсульту) батька директорки «Головної газети Мелітополя», сайту РІА-Мелітополь. Уранці його викрали з власного будинку та помістили до підвалу-катівні, тримаючи в нелюдських умовах, без можливості отримати медичну допомогу, вимагаючи, щоб його донька приїхала до них особисто. Метою таких дій окупантів було закриття або примушування до співпраці ресурсу РІА-Мелітополь⁷⁷⁹.

У Мелітополі окупанти декілька разів намагалися зібрати директорів шкіл на нараду, щоб відновити навчальний процес з 1 квітня 2022 року за російською програмою. На знак протесту представники навчальних закладів написали заяви на звільнення. Після відмови співпрацювати з окупантами викрали директорів місцевих шкіл — Анжеліну К. (школа № 4), Олену Г. (школа № 13), Людмилу Ч. (ліцей № 9)⁷⁸⁰.

29 березня 2022 року російські загарбники викрали 57-річну Інну — матір депутата Мелітопольської міської ради, ветерана АТО. Окупанти змусили її «зійтатися» в роботі на Службу безпеки України⁷⁸¹.

ПОКРОВСЬКИЙ РАЙОН

с. Новомихайлівка

23 листопада 2022 року російські військові викрали з будинку двох чоловіків — Сергія (40 років) та Миколу (32 роки). Далі їх вивезли до лісосмуги, застрелили й покинули їхні тіла⁷⁸².

ПОЛОГІВСЬКИЙ РАЙОН

с. Новозлатопіль

14 квітня 2022 року надійшло повідомлення від громадянки про те, що її 30-річну тітку кілька разів гвалтували російські солдати. Причиною стало те, що жінка не розповіла про чоловіків, які брали участь в АТО (ООС), та іншу необхідну окупантам інформацію⁷⁸³.

м. Пологи

7 березня 2022 року на тимчасово окупованій території працівники Державної служби України з надзвичайних ситуацій у Запорізькій області в місті Пологи ліквідували загоряння будинку. Після цього рятувники виявили сім трупів чоловічої та жіночої статі з ознаками насильницької

смерті — колото-різаними ранами в ділянці грудної клітки та ушкодженнями внаслідок термічної дії⁷⁸⁴.

М. Токмак

Від лікарів міста Токмак надійшла інформація про те, що до медичного закладу привезли молоду дівчинку, яку згвалтували 11 російських військових. *«Кажуть, на ній живого місця немає, дівчинка з скляними очима і побоями», — ідеться в повідомленні*⁷⁸⁵.

На блокпості в Запорізькій області російські військові (співробітники силових структур РФ) узяли в полон жителя Херсона, який намагався виїхати з окупації. До нього застосовували тортури і вимагали інформацію про правоохоронців і тероборонівців⁷⁸⁶.

4. КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Майже в кожному селищі й містечку Київщини, які опинилися під російською окупацією, після деокупації було виявлено дуже багато тіл цивільних осіб, холоднокривно розстріляних (у більшості випадків у спину або в голову ззаду) або вбитих в інший спосіб. При цьому в багатьох були зв'язані ззаду руки, ноги, а на тілах залишилися сліди від звірських побоїв та інших знущань, що свідчили про жорстокі катування перед убивством. Так, у Бородянці на вулицях лежали десятки трупів, багато з них із зав'язаними за спиною руками. Також у Бучі після деокупації на вулицях знайшли тіла по-звірячому вбитих українців. Багатьох було вбито після тортур пострілами в голову. У дівчат були розірвані статеві органи⁷⁸⁷.

10 березня російські військовослужбовці ввірвалися на подвір'я будинку медсестри. Чоловіка, який проживав з нею, окупанти запідозрили у співпраці зі Збройними Силами України, поставили на коліна, почали бити ногами й стріляти над головою. Жінка була свідком цього. Її утримували, не даючи втрутитися. Наступного дня один з них, 20-річний російський військовий, прийшов до будинку постраждалої з її телефоном, звинувачуючи її також у співпраці зі Збройними Силами України. Він відвів жінку до покинутого будинку з наміром начебто «розібратися». За словами потерпілої, на підлозі будинку було багато використаних презервативів. Обвинувачений згвалтував жінку, погрожуючи вбивством чоловіка. У цей час він постійно тримав біля тіла жінки пістолет, погрожуючи ним⁷⁸⁸.

Один з окупантів у телефонній розмові, перехопленій Службою безпеки України, повідомив своїй дружині про те, як він зарізав заручника. Про свій злочин він говорив зі сміхом і гордістю. *«Укра зловили вчора... Укра зловили, — перше, що повідомляє дружині рашист. — Я йому свій свиноріз прямо в серце увігнав. — Це не вампір, Коля, це не так працює, — веселиться у відповідь «мирна» мешканка Росії. — У мене там ніж є, двосторонньої заточки. Клинок такий, як у Фродо Беггінса. Кажуть, ну все, кінчайте з ним... Ні, ні, а-а-а-а, і все... [рашист радісно розповідає про розпач приреченої людини в останню хвилину її життя]. Так що я свою мрію... я ж хотів людині сухожилля перерізати і вставити кілок»⁷⁸⁹.*

Українські правоохоронці 30 березня 2023 року заочно повідомили про підозру трьом військовим РФ, які в березні 2022-го протягом двох тижнів систематично гвалтували 33-річну мешканку Київщини, погрожуючи фізичною розправою їй та її 13-річній доньці⁷⁹⁰.

Після деокупації Київщини між селами Горенка і Мощун у лісосмузі було знайдено тіло мирного жителя, закатованого й убитого окупантами. Його ледь присипали землею, очі й ноги жертви були обмотані клейкою стрічкою, а руки зв'язані будівельним хомутом⁷⁹¹.

ВИШГОРОДСЬКИЙ РАЙОН

с. Глібівка

10 березня до будинку Ольги та Максима вдерлися окупанти. Максима й старшого сина Данила затримали просто біля дому на очах молодших дітей (у т. ч. доньки віком 2,5 роки) і затягнули руки. Данила заставили роздягатися. Ольга стояла поруч навколішки й просила окупантів, щоб не забирали її чоловіка й старшого сина. Обоє чоловіків були цивільними й не мали жодного стосунку ані до військової служби, ані до територіальної оборони чи роботи в органах правопорядку. Коли Данилу надягали затяжку на руки, Ольга намагалася завадити. Однак окупанти, застосовуючи силу, відтягнули її. Цинізм також полягав в тому, що один з окупантів, побачивши маленьку дівчинку, дав їй шоколадку, забравши її батька та брата. Пізніше Ольга дізналася, що деякий час окупанти тримали її чоловіка і сина в селі Димер, на території віконного заводу, де в них була база й катівня. Ользі стало відомо від людей, які також перебували в цій катівні, що Максима й Данила на території заводу катували, дуже сильно били, особливо Данила. Також Ользі зателефонував один з окупантів

і повідомив, що її чоловіка й сина не випустять і будуть тримати до кінця війни. Уже в кінці 2022 року Ользі стало відомо від звільнених за обміном українців, що її чоловіки живі й перебувають у полоні на території РФ⁷⁹².

с. Демидів

Окупанти викрадали місцевих чоловіків, калічили їх і закатовували до смерті за підозри в допомозі Збройним Силам України, проукраїнську позицію та вчинення дій для знищення окупантів. Тутешнього мешканця Давиденка Славу, колишнього учасника АТО, окупанти зловили й закатували, а потім при в'їзді зі сторони Димера викинули в чорному мішку з величезною буквою V. Ідентифікувати його змогли лише за певними ознаками, на які вказала його мати.

Ще одного чоловіка окупанти закатували, бо він їздив до дамби та через бінокль дивився на бої, які відбувалися в сусідньому селі Козаровичі. Окупанти вирішили, що він коригував вогонь, зловили його й закатували до смерті. *«То казали [люди в селі], що йому переламали всі кості, які тільки можна було. Запакували у шафку й підперли, щоб ніхто не знайшов. Виявили його вже після того, як росіяни вийшли з села».* Ще одному місцевому мешканцю російській військовослужбовці прострелили ногу і відрізали чотири пальці на нозі⁷⁹³.

с. Димер

Задokumentовано низку випадків звірячих катувань, під час яких російські солдати, щоб змусити затриманих надати інформацію, били їх, катували електричним струмом, проводили імітаційні страти. Місцевий мешканець Павло розповів, як рашисти його допитували й залякували імітуванням страти. *«Я сидів із зав'язаними очима і*

в кайданках. Вони сказали, що мені кінець. Вони поставили гвинтівку до моєї голови, зарядили її, і я почув три постріли. Я також чув, як на землю падають гільзи... Вони сказали, що наступного разу не промахнуться, якщо я їм не розповім усе... чи брав я участь у Майдані, чи воював у 2014 році. Під час другого допиту застосували електрошокер. Струмом мене вдарило у потилицю. Це було дуже боляче», — повідомив чоловік⁷⁹⁴.

Жителя села Івана окупанти затримали просто на дорозі. Його дружина Ганна розповіла, що окупанти прив'язали Івана до дерева й дуже над ним знущалися. Чоловік простояв так на морозі -10 градусів дві ночі й три дні. Після цього він почав просити окупантів звільнити його, оскільки більше не витримував фізично. Окупанти відв'язали чоловіка й помістили до ангара в селі Козаровичі. Згодом його перемістили до віконного заводу в селі Димер, де його катували, як і інших, хто там перебував. Дружина нічого не знала про Івана аж до серпня, допоки не отримала листа, датованого ще квітнем, що той у полоні на території РФ. У лютому 2023 року дружині стало відомо від звільненого за обміном українця, що її чоловік живий і перебуває в полоні на території РФ⁷⁹⁵.

Російські військові тримали під вартою кілька десятків людей. Чоловіків із зав'язаними очима та пластиковими кайданками на руках протягом кількох тижнів утримували на міському заводі з виготовлення вікон у кімнаті площею 40 квадратних метрів майже без їжі та води, з відрами замість туалетів⁷⁹⁶.

Валентин, який у період окупації села допомагав виживати під окупацією односельцям (переправляв гуманітарну допомогу, ліки, перевозив на човнах людей далі від загарбницького режиму, забезпечував обігрів місцевої лікарні), пробув у полоні п'ять днів. Російські військові зав'язали йому руки скотчем, а очі — ганчіркою і кинули в компресорну на місцевому заводі з виробництва металопластикових вікон. Глухе приміщення: п'ять на п'ять метрів, вологе, бетонна підлога. Там утримували 22 людей. Серед них була одна жінка, у хаті якої окупанти знайшли бінокль і маленький дрон. На всіх ув'язнених давали один невеликий казан якоїсь недовареної каші. Воду пили через шланг. Щодня вранці двоє росгвардійців допитували всіх по черзі. Питали про українські позиції, активістів. Били електрошокером, прикладами автоматів, стріляли під ноги й над головами⁷⁹⁷.

Окупанти облаштували катівню і на території ливарного цеху одного підприємства, де в нелюдських умовах утримували цивільних майже без їжі і води. *«Кімната без світла на 20 кв. м на сорок людей, один туалет на всіх і лише каністра з водою»*. Частина з них окупанти надалі вивезли у РФ і готували до довічного ув'язнення⁷⁹⁸.

Після деокупації Київщини співробітники Служби безпеки України виявили місце, у якому загарбники незаконно утримували не менше ніж 13 жителів. Це вирита просто посеред лісу яма. Там полонені окупантами місцеві мешканці провели дві доби зі зв'язаними руками. Сталося це наприкінці березня — в останні дні перебування російських військ на Київщині, які відступили із цієї території після успішних атак Збройних Сил України⁷⁹⁹.

СМТ Іванків

Окупувавши селище, російські військові катували місцевих, щоб схилити їх до співпраці з ними. Наталю, яка

працювала начальником підрозділу пожежної частини селища, за відмову від співпраці окупанти повели на показовий розстріл. Її тримали в темному погребі, у місці розташування загарбників, із зав'язаними очима, без належного забезпечення води та їжі, а також можливості ходити в туалет. При цьому постійно водили на допити, метою яких було отримання інформації про місцевих осіб, які служили в АТО. Після визволення з полону Наталя дізналася, що окупанти вбили її рідного брата⁸⁰⁰.

с. Катюжанка

Слідчі Служби безпеки України заочно повідомили про підозру сержанту 83-ї окремої гвардійської десантно-штурмової бригади Міністерства оборони РФ Василю Полтініну за фактом порушення законів і звичаїв війни. Російський військовослужбовець затримав двох колишніх учасників АТО. Він утримував чоловіків у підвалі катюжанської школи. Саме тут розташовувалися приміщення для катування незаконно затриманих осіб. Під загрозою розстрілу кат допитував полонених, піддавав тортурам і принижував за те, що вони брали участь у захисті України на сході нашої держави. Знущаючись з полонених, він морив їх голодом, не давав води та примушував справляти потреби в місці утримання. Росіянин погрожував хлопцям убивством і вимагав повідомити інформацію про розташування позицій Збройних Сил України, місцеперебування учасників АТО та працівників органів правопорядку⁸⁰¹.

с. Козаровичі

Під час окупації села окупанти взяли в полон журналіста УНІАНу Дмитра і його батька Василя. Дмитро всіляко намагався продовжувати писати матеріали, зокрема статті про початок війни. 1 березня 2022 року до будинку

родини окупанти прийшли з обшуками, позабирали телефони. Наступного дня в будинок прилетів снаряд. На третій день окупанти прийшли знову й затримали Дмитра з батьком просто біля хати. Як зазначає Василь, окупанти забігли у двір з автоматами, кричали й стріляли. Чоловіків кинули на землю, обшукали. Дмитра примусили роздягнутися (шукали тату). Після цього їм зв'язали руки, накинули на голови куртки й потягнули. Василь упав, але окупант почав на нього кричати й тягнути його по землі. Спочатку чоловіків тримали в одному з приміщень (ангарі) на території села зі зв'язаними руками та зав'язаними скотчем очима. При цьому Дмитру замотали скотчем майже всю голову так, що він не міг нормально дихати. Потім їх перевели в село Димер на територію віконного заводу. Чоловіки були піддані катуванням. Василя згодом відпустили, а Дмитра забрали. При цьому на запитання батька, куди забирають його сина, чоловікові сказали, що його випустять тільки після закінчення війни. Батьки нічого не знали про Дмитра аж до серпня 2022 року, коли отримали від нього листа про те, що він у полоні на території РФ. Цю інформацію рідним підтвердили в січні 2023 року звільнені за обміном українські полонені⁸⁰².

Після того, як росіяни втратили гвинтокрил над селом, вони почали проводити обшук у селян і шукати коригувальника вогню. Сергія затримали посеред білого дня, без якихось очевидних причин. *«Після короткого допиту мені зв'язали руки за спиною, вуха та очі заклеїли скотчем і кинули у приміщення півтора на два метри. Таких приміщень було кілька, і там сиділи люди не лише з нашого села»*. Годували полонених українопогано. Через кілька днів Сергія та інших полонених вивезли на територію сусіднього селища Димер на завод. *«Запхали 26 людей у маленьке приміщення компресорного цеху. Їжі так само не вистачало, але у достатній кількості була вода, бо хтось із працівників підприємства зробив запас у каністрах. То навіть окупанти приходили її брати, бо боялися, що*

місцевий водогін і колодязі труїтимуть». Старшому серед полонених було 75 років, молодшому — 19. Проспавши кілька днів на холодній бетонній підлозі, захворіли всі. Тим часом до холоду й голоду додалися інші знущання, наприклад росіяни підганяли вантажівку максимально близько до дверей імпровізованої в'язниці й запускали двигун, у результаті чого вихлопні гази заповнювали приміщення. Звісно, були випадки, що били, але нечасто. В основному на допитах, а туди забирали тих, хто, на їхню думку, мав доступ до інформації, наприклад водіїв-експедиторів. Або ж забирали тих, у кого під час обшуку на телефоні знайшли підозрілі фото, наприклад з російською технікою. І щоразу в такому випадку росіяни вигадували щось, щоб збільшити провину затриманого. Били тих, хто не погоджувався співпрацювати. *«Наприклад, мій знайомий Вадим працював на той час гідроінженером на місцевій насосній станції, окупанти мали до нього багато питань стосовно його роботи, а він відмовився співпрацювати. І вони, як сказали самі, “зробили ляльку” з нього. На ньому відпрацьовували удари, пошкодили голову, обидві руки. На одній руці у Вадима після катувань працювали лише великий і вказівний пальці, а на інший — великий та мізинець. У нього почалася сильна кровотеча, і вони самі його перев'язували, бо зрозуміли, що перестаралися».* Одного з бранців окупанти розстріляли. *«Ми чули, як людину застрелили за те, що знайшли у його телефоні фото російської техніки».* 10 березня полонених, серед яких був і Сергій, відвезли до «куратора з ФСБ», який наказав їм написати розписки про те, що вони не співпрацюватимуть зі Збройними Силами України, а допомагатимуть російській армії. «Куратор» попередив, що фото цих розписок зіллють у соцмережі, якщо вони допомагатимуть українській армії. 12 березня Сергія та інших вивезли на околиці села Димер, де в сусідній Катюжанці дислокувалися кадірівці⁸⁰³.

с. Коленці

«Росіяни за адресними списками виловлювали учасників антитерористичної операції на Донбасі. Вони знали поіменно, хто тут живе. Декого вивезли з мішками на голові, два дні потримали в полоні й відпустили, а одного чоловіка ми досі не знайшли», — розповів місцевий мешканець дід Анатолій.

Біля вцілілої церкви, за словами місцевої жительки, на очах усього села допитували трьох юнаків: *«Росіяни зловили молодих хлопців. Роздягли їх повністю під церквою, шукали “наколки” й били. За годину відпустили».*

«Вони й мисливську зброю вилучали за списками. Хто не віддавав, того дуже били. У Романа забрали зброю, а його зять не віддав. Вони подивились по списках, повернулись і били цього хлопця. Він віддав зброю, але вони все одно його забрали й катували. Гірше себе поводили, ніж звірі», — згадує дід Анатолій⁸⁰⁴.

с. Термахівка

Під час окупації російські військові 15 днів катували мирних жителів. *«Росіяни взяли в полон п'ятьох молодих хлопців: мого однокласника Богдана, ще одного Богдана, Руслана, Андрія і Дениса. Це звичайні хлопці, а їх обізвали коригувальниками вогню, хоч у нас тоді зв'язку не було. Богдану двічі прострелили ноги й не надавали ніякої медичної допомоги. Їх били, виводили розстрілювати по одному. Стріляли в повітря, а потім інших допитували, щоб ті зі страху щось їм розповіли. Хлопці нічого не казали. Тоді приходили їхні старші за званнями і били наших ногами по обличчю. Вони навіть в туалет не могли нормально сходити, бо руки весь час були дротом зав'язані. Якось їм принесли людину без одного вуха, з “воєнником” на проламаній грудині, з простреленими всіма кінцівками.*

Росіяни змусили полонених вирити могилу й труп закопати», — згадує місцевий мешканець⁸⁰⁵.

Окупанти не шкодували навіть жінок і дітей: над ними знущалися й постійно залякували. Зокрема, жителів дво-поверхівки в центрі села часто виводили в ряд і казали, що в них один шлях: або пішки в Білорусь, або розстріл. *«Якось пропало їхніх два хлопці, москалі. Росіяни прийшли до нас і кажуть: “Діти лишаються, а ви виходьте”. Ставлять всіх в ряд: жінок, матерів, пенсіонерів. Перезаряджають автомати. Моя дочка ніколи російською не розмовляла, а тут російсько-українськими словами почала проситися не розстрілювати, бо діточки маленькі. Дітки у вікна дивились і плакали. Росіяни кажуть: “Якщо не знайдемо двох наших, то ми вас всіх розстріляємо”»⁸⁰⁶.*

БРОВАРСЬКИЙ РАЙОН

смт Баришівка

Українська прокуратура обвинуватила двох російських окупантів у зґвалтуванні чотирирічної дівчинки та її матері в Броварському районі Київської області. За даними

слідства, 13 березня 2022 року двоє російських окупантів Є. Чорнокнижний і В. Шахматов увірвалися до подвір'я будинку в Броварах Київської області, де проживала молода родина. Зазначено, що *«військові побили батька чотирирічної дівчинки й змусили його, стоячи на колінах, дивитись на те, як його дружину примусово гвалтували декілька російських солдатів»*. Перед тим, як поглумитися над дитиною, один з окупантів сказав їй, що *«зробить з неї жінку»*⁸⁰⁷.

Ці ж двоє окупантів 13 березня 2022 вдерлися до ще одного будинку, де проживали дві родини, і одна із жінок була вагітною. Там вони скоїли аналогічні злочини (згвалтування), зокрема щодо ще однієї неповнолітньої дівчини. Власник будинку похилого віку через погрозу розстрілом не міг чинити опір російським військовим. У підозрі йдеться, що за деякий час росіяни повернулися до цього будинку та повторно згвалтували потерпілих⁸⁰⁸.

Ці ж російські військовослужбовці зайшли в ще одне помешкання. Окрім подружжя господарів, там перебували декілька мешканців села: вони ховалися в підвалі від обстрілів. Залякуючи пострілами з автоматів, російські військові наказали чоловікам лягти вниз обличчям на землю, а літнім жінкам сидіти в приміщенні будинку та не втручатися. Потім вони розвели по окремих кімнатах двох мешканок села — матір та неповнолітню дочку і згвалтували їх⁸⁰⁹.

с. Бервиця

Окупанти влаштували свій штаб у сільському клубі. 49-річного Анатолія, який став учасником територіальної оборони, росіяни закатували до смерті. Чоловіка знайшли вбитим у власному погребі, з ножовими пораненнями в серце, печінку, сонну артерію й слідами побиття голови та спини⁸¹⁰.

Також вони втратили мешканця Калитянської громади 28-річного Ігоря, який приїздив із сусіднього села та в Бервиці стеріг аграрну техніку орендарів. Російські військові втратили його за те, що запідозрили у співпраці зі Збройними Силами України, звинувачуючи його в тому, що нібито він рахував техніку російських військових⁸⁷¹.

с. Богданівка

П'яні російські військові зайшли до будинку місцевих мешканців. Чоловіка зв'язали та на його очах зґвалтували 34-річну дружину. Коли він намагався протистояти цьому, окупанти його застрелили. Погрожуючи насильством проти трирічного сина, вони неодноразово гвалтували жінку. Будинок потім спалили⁸⁷².

Двоє військових прийшли в будинок до 52-річної Вікторії, яка жила разом із чоловіком Олексієм, 10-річною дочкою та свекрухою. Російські солдати розбили вікна автоматною чергою, увійшовши до будинку, увімкнули яскравий ліхтар і світили всім в обличчя. Подружжя з дівчинкою загнали в яму насосної станції. Далі чоловіка застрелили в голову, він упав на дівчинку, затиснувши її. Пізніше, розповіла жінка, їй довелося переодягати дитину в сухе, *«бо вона до трусиків була в крові тата, мене теж всю просочило»*. Чоловіка Вікторії окупанти вбили через знайдені в будинку штани для рибальства⁸⁷³.

19 березня російські військові затримали місцевого жителя, художника Івана. Попри те, що він був без зброї, назвався художником і не знав потрібну інформацію, росіяни жорстоко над ним знущалися та тримали в погребі. У полоні Іван провів три доби. За цей час його били, намагаючись отримати інформацію. *«По колінах били, по п'ятках били, по ліктях, наступали на голову. Один раз стрельнули просто в погребі і говорили: "Ой, дивись, я щось промахнувся". Так лякали вони»*, — пригадав Іван. Разом з ним

у підвалах тримали ще двох чоловіків — Петра та Валерія. У першого нібито знайшли зброю та амуніцію, а другого затримали, коли він пішки намагався дійти із села Рудня до Києва. Іван каже, що пережив катування та смерть іншого полоненого. Зрештою, чоловік наважився втекти. Доля третього чоловіка, який перебував у підвалі, — не відома⁸¹⁴.

У березні 2022 року, перебуваючи в окупованому селі Богданівка, російські військовослужбовці побачили в лісосмузі місцевого мешканця. Щоб затримати чоловіка, вони вистрілили йому в ногу та на броньованій машині привезли до місця своєї дислокації. Там потерпілого утримували впродовж п'яти днів зі зв'язаними за спиною руками, морили голодом і не давали води, а також не надавали медичну допомогу після поранення, щоб він страждав від загноєння рани. Окупанти неодноразово допитували полоненого про співпрацю зі Збройними Силами України та розташування українських позицій. Чоловіка били по руці прикладом автомата, а потім порізали її ножом. Також його душили, принижували й ображали. Заступник командира особисто здійснив один постріл у палець лівої руки потерпілого з травматичної зброї. Після цього командир бригади віддав наказ убити потерпілого. Однак російські солдати, розуміючи, що чоловік помре через втрату крові від отриманих поранень, залишили його зі зв'язаними руками в приміщенні, де здійснювали допит. Через деякий час потерпілому вдалося втекти⁸¹⁵.

с. Велика Димерка

20 березня 2022 окупанти побили місцевого мешканця в його ж дворі, зв'язали та забрали в полон. Чотири доби чоловіка тримали зв'язаним у погребі вночі, а вдень змушували копати польові окопи. Також окупанти «навідалися» до одного місцевого подружжя, де була малолітня

дівчинка. При дитині вони поставили голову сімейства на коліна, змусили роздягнутися, розпитували чоловіка про його зв'язок з місцевою самообороною та інформацію про розташування Збройних Сил України.

Поліцейські Київщини задокументували, що російські солдати познущалися з вагітної жінки, через що вона втратила дитину. 21 березня 2022 року Рінат Хім'янов разом зі невстановленим поки що військовослужбовцем РФ, під дулом автомата змусили вагітну на третьому місяці жінку зайти до будинку. Її вдарили прикладом в обличчя, вибивши кілька зубів, а потім згвалтували. Потерпіла благала не чіпати її, повідомила, що вагітна, однак нелюдів це не зупинило. Під час злочину Арслан Саліхов перебував біля входу в будинок, щоб не допустити сторонніх осіб. Наступного дня в молодій жінки стався викидень⁸¹⁶.

с. Гребельки

Окупанти розмістилися в будинку місцевого мешканця — 42-річного Геннадія, де його катували. Коли Геннадій повернувся додому, у будинку вже були окупанти. Вони не дозволяли взяти речі, зв'язали власника будинку та помістили в гаражі. *«Били мене усі, хто хотів. Один облив мене розпалювачем для багаття і підпалив. Почали тушити лише коли зрозуміли, що разом зі мною сплять і гараж»*⁸¹⁷.

с. Мокрець

Уранці 19 березня 2022 року двоє мирних жителів йшли із села Заворичі до села Мокрець, їх затримали російські військові. В одного забрали телефон й обох відправили до погреба на приватному подвір'ї «чекати на командира». Наступного ранку, 20 березня 2022 року, приїхав той самий «командир», яким виявився Антон Струєв, командир

розвідувальної роти розвідувального батальйону 15-ї окремої мотострілецької бригади. Зі слів постраждалих, він почав з'ясовувати, чи вони не є «бандерівцями» або «нациками». На відповідь «ні» почав допитувати бранців, щоб отримати інформацію про українських військових. Дістав тактичні рукавиці й почав бити. Одному зламав ніс, іншого вдарив у щелепу. Змушував обох роздягатися, шукав татування «націоналістичної спрямованості». Відпустили побитих чоловіків того ж дня, коли Струєв поїхав⁸¹⁸.

с. Перемога

У лютому 2022 року під час окупації села військовослужбовці Збройних сил РФ незаконно позбавили волі вісім мирних мешканців. Окупанти допитували чоловіків, били їх кулаками, ногами та застосовували вогнепальну зброю з метою отримання від них інформації про військовослужбовців Збройних Сил України, Національної гвардії України, представників органів правопорядку та територіальної оборони. Після цього п'ять заручників розстріляли з вогнепальної зброї⁸¹⁹.

с. Шевченкове

На території одного з господарств у підвалі знайшли тіла шістьох закатованих чоловіків зі слідами тортур і вогнепальних поранень у голову, віком 40–50 років. *«Ми виявили залитий кров'ю підвал та понівечені тіла місцевих жителів, в тому числі двох братів. Жоден із загиблих не мав відношення до територіальної оборони або будь-яких військових формувань. Село Шевченкове тривалий час знаходилось під окупацією, і саме в цей період російські війська викрадали мирних жителів, знущались з громадян, після чого розстрілювали»*, — зазначив начальник поліції Київщини Андрій Небитов⁸²⁰.

33-річну Наталю окупанти тричі згвалтували на очах в її чотирирічного сина, який ховався в котельні будинку, застрелили її чоловіка та вбили собаку. 9 березня 2022 росіяни прийшли у двір будинку жінки нападити й пристрелили собаку.

Подружжя вийшло з піднятими руками й побачило перед собою групу окупантів. *«Вони сказали, що не знали, що тут є люди, що не хочуть нічого поганого. І розповідали вже відому казку: “Ми думали, що йдемо на навчання, ми не знали, що нас відправлять на війну”»*, — розповіла Наталія. Один з окупантів, який представився Михайлом Романовим, побачив у машині її чоловіка камуфляжну куртку, розлютився і відкрив по ній вогонь. Потім розбив авто, урізавшись на ньому в дерево. Увечері цього ж дня окупанти повернулися знову, і коли чоловік Наталі вийшов у двір, жінка почула одиничний постріл, звук брами, яку відчиняють, і кроків у будинку. Це був Романов, який повернувся з іншим чоловіком років двадцяти, у чорній формі. *«Молодший хлопець приставив пістолет до моєї голови і сказав: “Я застрелив твого чоловіка, тому що він нацист”»*, — пригадує жінка. Тоді Романов наказав їй мовчати й роздягнутися. *«Тобі краще заткнутися, або я візьму твою дитину й покажу їй мізки її матері, розкидані по всьому будинку»*. Він сказав мені роздягнутися. Потім вони обидва гвалтували мене один за одним. Їм було байдуже, що мій син плаче в котельні. Вони сказали мені заткнути його та повернутися. Весь час вони тримали пістолет біля моєї голови і знущалися наді мною, кажучи: *«Як ти думаєш, вона відсмокче? Убити її чи залишити живою?»*», згадує жінка. Через деякий час вони пішли, але повернулися за 20 хвилин, і все повторилося знову⁸²¹.

БУЧАНСЬКИЙ РАЙОН

Під час окупації Київщини окупанти розмістили бойову техніку на території Бучанської міської територіальної громади. Російські військові розграбовували майно місцевих жителів, погрожували фізичною розправою, контролювали їх переміщення в межах населеного пункту, а також проводили рейди по домоволодіннях. Під час одного з таких рейдів військовослужбовці РФ зайшли до помешкання, де проживала жінка, її літня мати та малолітня донька. Озброєні загарбники наказали жінці вийти з ними до гаражного приміщення, а у випадку відмови погрожували зґвалтувати її малолітню доньку. У гаражі заступник командира бойової машини 37-ї окремої гвардійської мотострілецької Донської Будапештської Червоного прапора, ордена Червоної Зірки бригади старший сержант зґвалтував жінку. Інші військові РФ у цей час залишилися на вулиці для подолання можливого опору з боку родичів і сусідів потерпілої. Через декілька днів фігурант — мешканець Республіки Бурятії — знову прийшов до помешкання потерпілої та повторно вчинив акт сексуального насильства проти неї⁸²².

Російський військовий Саян Ільяров разом з іншими окупантами з 27 лютого по 31 березня 2022 року під час окупації сіл на території Бучанської міської територіальної громади Київської області, зокрема ділянки автодороги Київ — Чоп, виконував злочинний наказ свого керівництва — розстрілював цивільних людей, які ходили вулицями або їхали у своїх автівках. 2 березня 2022 року російські військові помітили біле цивільне авто й без попередження відкрили вогонь, здійснивши 21 постріл. Після цього вони витягли з машини ще живого цивільного чоловіка, наклали йому джгут на ногу й почали допитувати, били, у тому числі прикладом автомата в обличчя. Поранений не мав сили відповідати на запитання росіян, тому Ільяров вистрелив у голову беззбройному лежачому чоловіку. Після

цього разом з іншими окупантами він викинув тіло вбитого в каналізаційний колодезь поблизу автозаправки⁸²³.

с. Андріївка

Вітчим 23-річного Антона розповів, що 3 березня 2022 року російські військові прийшли до їхнього будинку в Андріївці та забрали хлопця, який кількома роками раніше служив у Збройних Силах України. Родина знайшла його тіло в полі на околиці села вранці 31 березня після відступу російських військ. Вітчим відмовився розповідати про стан тіла Антона, але сказав, що вони змогли його впізнати за одягом⁸²⁴.

Коли Микита ховався в підвалі разом з батьком, дружиною, п'ятирічним сином та іншими родичами, то окупанти, прочісуючи кожен будинок, знайшли всіх чоловіків, витягли з підвалу й побили. За словами Микити, їм зав'язали очі та під дулом пістолета вивели в поле, де почали катувати. Російські солдати затягували гайковий ключ навколо суглоба й повертали, поки шкіра не лопнула. Окупанти їм наказали роззутися, черевики заповнили водою й змусили знову взути. Потім поклали обличчям у землю, на холоді. І так люди лежали три-чотири ночі, під дощем, на холоді. Чоловік згадує: *«Спочатку ногам було дуже холодно, а потім перестав їх відчувати»*. Зовсім поруч падали снаряди. Усі полонені подумки кілька разів попрощалися із життям. Згодом їх підняли із землі та поклали у вантажівки, а далі заштовхали у вертольоти. За весь час полоненим дали тарілку каші, шматок хліба й кілька сухарів. З вертольотів їх пересадили у вантажний літак. Разом з Микитою перебував батько і ще 10–12 полонених. Микиту і його батька Олександра вивезли до Росії. Там відправили в табір полонених. У багатьох були рани від тортур. У Саші один з пальців просто бовтався на смужці м'язів і шкіри. У Микити почорніли пальці на ногах від сильного обмороження, він не

відчував ніг, а тільки жахливий запах. У решти полонених була така ж ситуація, деякі втратили кінцівки повністю⁸²⁵.

с. Бабинці

На початку березня в селі Бабинці командир мобільного загону особливого призначення «Ахмат» Бісаєв Анзор Саладієвич зі своїми підлеглими викрали підлітка і, приставляючи ніж до горла та під дулом пістолета, вибивали інформацію про розташування українських військ⁸²⁶.

30 березня 2022 року окупанти схопили старосту Бабинецького старостинського округу, заштовхали в автомобіль і повезли в сторону цвинтаря. З метою отримання інформації про Збройні Сили України, територіальну оборону, місця зберігання зброї та заміновану територію вже на цвинтарі окупанти допитували й катували його, приставляли до горла ножа, змусили роздягнутися. Російські військові дали старості лопату й заставили копати собі яму. Після знущань і катувань чоловіка відпустили⁸²⁷.

с. Берестянка

Російські військові згвалтували 42-річну Вікторію та застрелили її сусіда Олександра, який заступився за свою дружину Наталю, щоб окупанти не згвалтували її. Окупанти забрали жінок в один з місцевих будинків, де вони облаштували свій штаб, і розмістили їх на різних поверхах. Один з російських військових, який назвався Данею і сказав, що йому 19 років, змушував Вікторію займатися оральним сексом. Жінка зазначила, що окупант *«гвалтував її як тільки хотів і говорив, що вона там буде до ранку»*. Коли Вікторія сказала, що вона не витримає, окупант відповів їй, що або вона буде тут, або піде зараз у танк до хлопців. Він запропонував іншому окупанту помінятися жінками, на що останній відмовився. Вікторія просила

в іншого окупанта, щоб її відпустили, однак Даня сказав, щоб вона продовжувала його задовольняти орально. Потім він ще раз її згвалтував лежачи⁸²⁸.

с. Бородянка

За словами місцевих жителів, росіяни ходили по хатах і шукали зброю та перевіряли паспорти. Підозрілих, на їхній погляд чоловіків і жінок, забирали в район залізничної станції, де перевіряли документи та допитували щодо зв'язків зі Збройними Силами України. Місцевий житель Дмитро розповів, що так забрали його брата-пенсіонера, який чимось їм не сподобався. Чоловік зазначив, що з боку станції «було чути такі крики, що кров застигала». «Звідти виносили чоловіків у самій білизні, все нижче поясу було просто чорне від синців. Виносили і завантажували в автомобілі. Куди їх потім вивезли — не знаю», — сказав він⁸²⁹.

Літнє подружжя провело вісім днів у ямі в підвалі їхнього будинку без їжі, тоді як окупанти кілька днів стріляли на вулиці перед їхнім будинком. На очах жінки російські солдати катували її сусіда. «Вони змусили його тримати каміння на

відстані витягнутої руки і змушували під погрозою зброї згинати ноги, не зупиняючись. Якщо він не міг цього зробити, вони казали, що вони прострілять йому ноги»⁸³⁰.

Місцева мешканка розповіла про свою знайому, яку під час окупації схопили російські військові, зав'язали очі й руки і відвезли на територію їхньої бази, де гвалтували як хотіли⁸³¹.

20 квітня 2022 року поліція Київщини виявила дві братські могили з тілами дев'яти мирних мешканців. Серед загиблих — 15-річна дівчина. На деяких тілах були явні ознаки катувань⁸³².

м. Буча

У березні 2022 року під час окупації Київщини російські військові знайшли укриття, де перебувала більше ніж сотня бучанців, переважно жінки, діти та люди похилого віку. Їх тримали там як заручників близько тижня, оскільки поруч з укриттям окупанти розташували багато своєї військової техніки. Після того всіх заручників росіяни вивели на вулицю. Дітей, жінок і літніх людей відпустили, а чоловіків — залишили. «Мене і ще 14 хлопців поставили на коліна і забрали телефони. Нас роздягли, почали шукати тату з націоналістичними символами (герби, руни і т. п.). Не знайшли. Хлопців, в яких знайшли фотографії техніки або якісь чати, які їм не сподобались, вбивали відразу. Комусь стріляли в бік і казали: это чтобы домой не спешил», — згадує очевидець тих подій. Кого не застрелили одразу — нещадно били. При цьому розпитували, де базується тероборона та за якими

адресами живуть учасники АТО/ООС. Чоловік зазначив, що видно було, що російські звірі отримують задоволення від знущань з українців. Після побоїв до його голови піднесли автомат і зробили постріл біля вуха, а потім вдарили прикладом по голові. З 15 хлопців лишилося шестеро. Чоловік зазначив, що звірства каральних загонів кадірівців, які зайшли в Бучу, були найжорстокішими. Після того, як вони забирали людей, їхні тіла знаходили з простреленими потилицями, вирізаними щокми та іншими слідами насильства⁸³³.

Дев'ятьох місцевих мешканців, які приєдналися до підрозділу оборони, і ще кількох окупанти взяли в полон, вивели на вулицю, поставили навколішки, роздягнули до пояса, зняли взуття і почали перевіряти на наявність на тілах татувань. Потім цих чоловіків перевели в спорожній офіс далі по вулиці, де росіяни влаштували собі базу. Затриманих чоловіків росіяни почали допитувати, били (у тому числі прикладами), звинувачували в приналежності до сил оборони та в партизанській діяльності. За словами очевидця Івана, вони висмикнули одного чоловіка із цих дев'яти й застрелили, щоб злякати інших. У результаті один із чоловіків зізнався, що вони всі з тероборони. Окупанти почали бити всіх. Івана та Андрія забрали в інше приміщення, де Івану зв'язали руки скотчем, наділи на голову відро і вперли в стіну та почали накладати цеглу на спину, поки він не впав непритомний. Йому єдиному з них вдалося вижити. За його свідченнями, під час допитів окупанти погрожували спалити їх живцем. 31 березня, після деокупації, жителі Бучі зайшли до цієї вже покинутої російської бази. На підвір'ї знайшли тіла вісьмох з дев'яти чоловіків. Вони лежали там близько чотирьох тижнів у смітті. На тілах були явні ознаки катувань, руки зв'язані позаду, вони були з побоями, простреленими ногами, з пострілами в живіт.

За словами однієї жінки, кожен палець її чоловіка був побитий, покручений, наскільки сильно його мучили й завдавали йому страждань⁸³⁴.

Окупанти жорстоко катували місцеве населення задля примушування до співпраці та отримання інформації про діяльність і місце розташування українських військових. У дитячому таборі «Променистий» вони влаштували катівню та місце страти.

Місцевий мешканець Віктор розповів, що його схопили на вулиці на початку березня 2022 року. Йому зв'язали руки й натягли капелюха на очі, а потім потягли до льоху, який, як він упевнений, був на території дитячого табору «Променистий». Там росіяни обливали йому ноги водою, щоб він замерз, і приставляли йому до голови пістолет. *«Він мені сказав: “Ти маєш до ранку згадати те, що ти бачив, а якщо ні, то тебе розстріляють”*», — каже чоловік. Тієї ночі Віктору пощастило. Був сильний обстріл, і коли він зрозумів, що викрадачі його більше не охороняють, то втік, рятуючи життя. *«Вони говорили: “Де фашисти? Де війська? Де Зеленський?” Один з них згадав Путіна, я сказав щось грубе, і він мене вдарив*», — згадує Віктор⁸³⁵.

Володимир жив у місті Гостомель, неподалік Бучі та біля аеродрому, де висадилися перші російські війська. Він був цивільним, а не солдатом, цілими днями шукав у Гостомелі їжу та воду, щоб принести сусідам, зокрема дітям, які опинилися в пастці у своїх підвалах під час постійних обстрілів і російських авіаударів. Останній раз його сестра говорила з ним 8 березня. Через чотири дні Володимира бачили сусіди біля табору «Променистий», потім він зник. Коли 4 квітня під табором «Променистий» виявили тіла, серед них був і Володимир. П'ятьох чоловіків знайшли на колінах, з опущеними головами і зв'язаними за спиною руками. *«Ми знаємо, що їх катували*», — сказав начальник поліції⁸³⁶.

12 березня 2022 року Сергія (40 років) та його друга, які волонтерили на мікроавтобусі та доставляли людей до евакуаційних автобусів, захопили окупанти. Уже після деокупації, 30 березня, дуже понівечене тіло Сергія із численними ознаками катувань і сімома кульовими пораненнями знайшли в санаторії «Променистий» зі ще кількома такими ж понівеченими тілами⁸³⁷.

У Бучі виявили підвал, який окупанти використовували як один зі штабів-катівень, де було по-звірячому закатовано п'ятьох чоловіків, яких викрали в Гостомелі. Це люди звичайних виробничих професій, які не мали стосунку до військової служби. Найстаршому було 56 років, а наймолодшому 24 роки. Їхні тіла виявили із численними наслідками катувань: побої, рани, вони були навколішки, голови вниз, руки позаду були зв'язані пластиковими стяжками. Біля тіл було багато знарядь, якими, вочевидь, довгий період катували полонених, у тому числі багато гільз, що свідчить про те, що відбувалися «показові» розстріли. Людей катували задля отримання інформації про Збройні Сили України, колишніх АТОвців, представників державних і правоохоронних органів, органів місцевої влади тощо і їхніх сімей, волонтерів і інших місцевих жителів, які допомагають Збройним Силам України. Після довгих тортур чоловіків розстріляли⁸³⁸.

У підвалі корпусу дитячого садочка «Пролісок», де армія рашистів організувала базу підрозділу, знайдено п'ять трупів чоловіків із зав'язаними за спиною руками. Їх жорстоко катували, а потім холоднокрівно вбили. Одному із загиблих розбили череп ударами прикладу особливо жорстоко. Інші були застрелені в потилицю або груди. Зі слів місцевих жителів, туди звозили чоловіків, щодо яких в окупантів була інформація про їх приналежність до Збройних Сил України та органів правопорядку⁸³⁹.

Російські військові витягували місцевих мешканців з будинків та по-звірячому знущалися з них і показово

страчували. Так, під час окупації російські військові вибили ворота в будинку й витягли у двір 72-річного Володимира, його доньку Ірину та її 40-річного чоловіка Олега. Надалі окупанти вивели Олега за ворота на тротуар, згадує Володимир, а потім кинули в будинок гранату, спалахнула пожежа. Володимир намагався її загасити та кликав на допомогу зятя, але російський військовий сказав йому, що Олег більше не допоможе. Олега знайшли на тротуарі розстріляним. Окупанти наказали йому роздягнутися, змусили його стати на коліна, а потім впритул вистрілили в голову. Ірина згадує, що вибігла й побачила знівечене тіло чоловіка, а поруч стояли четверо російських солдатів, які витягли його і спокійно пили воду. Вона почала кричати, щоб вони вбили і її, і один з них підняв пістолет, потім опустив, потім знову підняв і опустив, аж поки Володимир не зтягнув її назад у двір. Російські солдати, погрожуючи розпорою в разі невиконання, дали сім'ї Володимира три хвилини на те, щоб піти від будинку⁸⁴⁰.

Окупанти вдерлися до будинку одного з місцевих мешканців. Виконуючи наказ підполковника, зловмисники вивели господаря на вулицю, повалили на землю та били його руками й ногами по різних частинах тіла. Вони вимагали надати інформацію про патріотично налаштованих мешканців Бучі, зав'язали українцю очі рушником і привели до свого штабу, де утримували цивільних осіб. Там чоловіка продовжили бити, змусили повністю роздягнутися й шукали на його тілі татування. Для залякування окупанти імітували страту інших осіб, які були присутні в тому самому приміщенні⁸⁴¹.

Відомо також про випадок, коли російські військові ввірвалися до будинку місцевих мешканців і намагалися погрозами отримати інформацію про місце перебування українських військ. Зрозумівши, що члени сім'ї мають чітку проукраїнську позицію, окупанти заблокували їх у будинку та, погрожуючи зброєю, довгий час психологічно тиснули

на них і катували, вимагали, щоб ті видали адреси проживання патріотів і військових у Бучі. Погрожували дружині чоловіка скалічити її та вбити. Після тортур загарбники покинули будинок⁸⁴².

Російські військові на бойових машинах десанту та іншій військовій техніці приїхали до адмінбудівлі Ірпінської центральної міської лікарні, розташованої в Бучі. З метою залякування працівників і пацієнтів лікарні окупанти направили великокаліберні кулемети на будівлю медзакладу, потім заблокували входи і виходи до будівлі. Захопивши в полон присутніх у закладі осіб і погрожуючи зброєю, примушували одного зі співробітників обійняти посаду міського голови окупованого міста Буча⁸⁴³.

53-річний місцевий мешканець розповів про пережитий терор. Росіяни дали йому 20 хвилин, щоб закопати понівечене тіло друга, якого вони підірвали гранатою, коли той притримував двері сховища, де ховалися жінки й літні люди⁸⁴⁴.

Російські окупанти катували й убивали українців навіть за наявність українського паспорта. Так, у місті Буча на вулиці лежало тіло чоловіка з руками за спиною, зв'язаними білою тканиною, його український паспорт був поряд з ним⁸⁴⁵.

На території Андріївської церкви в місті виявлено братську могилу, де було поховано 117 людей з ознаками насильницької смерті — жінок, чоловіків і дітей. На багатьох тілах були ознаки катувань (руки за спиною в кайданках, на тілах ознаки застосування тортур, постріли в потилицю при зв'язаних позаду руках, прострілені кінцівки тощо)⁸⁴⁶.

У Бучі поховали 15 людей, тіла яких не вдалося впізнати. На всіх тілах були сліди тортур. *«Серед убитих — 14 чоловіків та одна жінка. Вісім чоловіків знайшли в сусідньому селі Мироцьке, вони були закатовані та розстріляні. Сліди тортур є на всіх восьми тілах. Також є поранення у голову та грудну клітку»,* — повідомила радниця міського голови Бучі⁸⁴⁷.

Після деокупації виявили страшне місце страти окупантами українців. Серед міста у дворі біля житлових будинків були тіла цивільних зі зв'язаними руками, розстріляні російськими фашистами, і слідами знущань⁸⁴⁸.

Виявлено могилу з мертвою молодою жінкою і її немовлям. Їхні тіла були обмотані скотчем і в такому положенні, ніби жінка обіймає свою дитинку. Під час спроби відділити тіло дитини від матері та розрізати скотч з'ясувалося, що між дитиною і матір'ю міна, тобто окупанти встановили міну між дитиною і матір'ю та прив'язали їх одне до одного⁸⁴⁹.

Киянку Оксану шукали майже місяць, аж доки Бучу не звільнили від окупантів. Молоду жінку знайшли вбитою і закатованою в підвалі одного з будинків, вона була гола, у шубі й покалічена. Її тіло було страшенно понівечене: голова наскрізь прострілена, частина руки відтята. *«На грудях ножові колоті рани. Тітка, яка приходила, її рідна, казала, що їй відрізали сосок, а вбита вона була автоматною чергою, тому що ми гільзи знайшли»,* — розповів мешканець Бучі Володимир⁸⁵⁰.

сmt Ворзель

Під час окупації території міста Ворзель російські військовослужбовці вбили матір маленької дівчинки, а дитину гвалтували щодня. Про це розповів житель міста, громадянин Казахстану Костянтин, який врятував дівчинку від знущань окупантів. Дівчинка сказала, що на її очах вбили матір: її підстрелили в ногу, і вона багато днів

стікала кров'ю й померла в підвалі. Саму дівчинку гвалтували кожного дня. *«П'яні орки робили це по черзі. Я знаю, що зараз вона пройшла багато реабілітацій і перебуває в Європі. Вона ніколи не зможе мати дітей, бо їй там пошкодили все, що можна. Дівчинка є основним свідком у звинуваченні російського керівництва в злочинах»,* — зазначив Костянтин⁸⁵¹.

Після жорстокого згвалтування та знущань у Ворзелі помер чоловік. Про це повідомив міський голова Бучі, сусідньої з Ворзелем, Анатолій Федорук. Згвалтований працював охоронцем дитячого санаторію «Орлятко». *«Він уже 200-й. Після тих знущань він не витримав і помер»,* — сказав Анатолій Федорук⁸⁵².

Російський окупант згвалтував на окупованій території немовля. Про страшний злочин стало відомо завдяки соцмережам. Насильник, який представився на камеру Олексієм Бичковим, зняв, як сам сказав, «люте відео». Окупант із садистським задоволенням тре щіточкою для вий між сідницями немовляти, облизує щіточку і водить нею по своєму обличчю. На записі чути, що дитина починає плакати. У відеозверненні до парламенту Литви 12 квітня 2022 року Президент Володимир Зеленський підтвердив, що цей злочин скоїв російський військовий зі Пскова на прізвище Бичков⁸⁵³.

с. Гавронщина

Військові Збройних сил РФ у березні 2022 року, перебуваючи в тимчасово окупованому селі, жорстоко знущалися над місцевим мешканцем: завдавали тілесних ушкоджень, погрожували вогнепальною зброєю, зв'язували руки та ноги мотузкою. Окрім того, чоловіка роздягали, закопували в холодний ґрунт, не давали води, їсти та одягнутися. Загарбники декілька днів утримували українця без верхнього одягу в ямі просто неба⁸⁵⁴.

Відомо про випадок, коли російський військовий зупинив на вулиці місцевого беззбройного цивільного мешканця, який не становив для нього жодної загрози. Погрожуючи зброєю, він змусив чоловіка лягти на землю та вибивав інформацію про його приналежність до Збройних Сил України й інших військових чи громадських формувань. Після побиття поставив потерпілого до стіни та вбив його пострілом у голову з автоматичної зброї. Надалі окупант, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, спільно зі своїми товаришами зайшов до будинку, де жили цивільні люди, і наказав присутнім чотирьом особам пройти до однієї кімнати. Він тривалий час тримав потерпілих під прицілом і допитував. Потім наказав усім стати в шеренгу один за одним, аргументуючи це тим, що не хоче витратити зайві патрони на їх убивство. Після цього, імітуючи страту беззбройних мирних мешканців, здійснив постріл у стелю і покинув будинок, пообіцявши прийти наступного дня та всіх розстріляти⁸⁵⁵.

СМТ Гостомель

У березні під час тимчасового захоплення Гостомеля російські військові проводили незаконні обшуки будівель. Вони вибивали двері, розбивали вікна й шукали військово-вослужбовців Збройних Сил України і співробітників органів правопорядку. В одному з будинків вони погрожували мирним мешканцям зброєю та змусили їх повністю роздягнутися. Далі людей без їжі та води утримували в підвалі, били прикладами по ребрах і ногах, погрожуючи зброєю, імітували страту⁸⁵⁶.

На Київщині в підвалах і гуртожитках окупанти тримали полоненими жінок і дітей як «живий щит». За словами журналістки Зої К., у полоні в підвалі в Гостомелі без будь-яких належних умов для життя перебувала дворічна Злата, 15-річний Діма, її сусіди і знайомі по Гостомелю⁸⁵⁷.

Окупанти утримували цивільних людей у холодильних камерах. За показаннями свідка, в одній камері перебувало 24 людей, у сусідній — 28. Люди провели там майже два з половиною тижні. Після того їх відвезли в Білорусь, а далі в Брянську область. Усього в холодильних камерах перебувало 52 осіб⁸⁵⁸.

с. Здвижівка

Після деокупації Київщини в селі було виявлено тіла жорстоко закатованих окупантами чоловіків. Руки загиблих були зв'язані за спиною, очі зав'язані. На тілах сліди, ймовірно, опіків і порізів, у тому числі глибоких. Також місцеві мешканці повідомили, що окупанти з метою схилення людей до

співпраці, роздавали листівки зі сміховинним змістом: начебто росіяни не хочуть цієї війни, але прийшли боротися з націоналістами, які зробили Україну «найбіднішою країною Європи»⁸⁵⁹. Тіла закатованих цивільних людей знаходили і на колишніх позиціях армії Російської Федерації⁸⁶⁰.

У лисячій норі на околиці села місцеві жителі знайшли тіла двох закатованих чоловіків — Павла Холоденка та Віктора Балая, колишніх учасників АТО. Їхні руки були зв'язані за спиною, і обидва чоловіки мали поранення в голову. Обличчя та голова одного з них були обмотані скотчем⁸⁶¹.

м. Ірпінь

На території Ірпінського військового госпіталю окупанти виявили двох цивільних осіб і допитали їх. Не отримавши бажаної інформації, чоловікам наказали стати на коліна та притулити голови один до одного. Далі вони здійснили декілька пострілів над їхніми головами з метою залякування. Опісля окупанти проникли до житлового будинку, де було двоє цивільних осіб, і вдарили по тулубу й голові власника. Імітуючи вбивство, російські військові здійснювали постріли поряд з головою. Для проведення допиту вивели чоловіка у двір будинку, де нібито через ненадання «правдивої інформації» окупант направив на потерпілого автоматичну зброю. Імітуючи розстріл, він здійснив дві черги пострілів з однієї та іншої сторони потерпілого, завдавши йому сильних моральних і психічних страждань⁸⁶².

У мобільному телефоні однієї із жінок виявили фото її сина, який служив у лавах Збройних Сил України. Щоб завдати жінці сильних моральних і психічних страждань, російський військовий направив автоматичну зброю в голову жінки та імітував розстріл, натискаючи пальцем на спусковий гачок⁸⁶³.

У ході проведення так званої «зачистки» російські військові проникли до одного з будинків, розташованого неподалік створеного ними штабу, і виявили в ньому двох місцевих жителів. Під дулами автоматів окупанти обмежили пересування місцевих і наказали роздягнутися. *«Військові РФ з мотивів нетерпимості до українського народу роздягнули їх, били та допитували. Як з'ясувалося, це були охоронець і садівник, які працювали на території цього домоволодіння. В подальшому один із військовослужбовців приставив пістолет до голови потерпілого та здійснив декілька пострілів поряд з його вухом, імітуючи розстріл. Люди благали їх не чіпати, запевняли, що вони цивільні та не беруть жодної участі в бойових діях. На*

той момент військовослужбовці РФ вивели їх на вулицю, де продовжили бити, поваливши на землю, та імітували розстріл одного з потерпілих з автоматної черги, коли той лежав на землі». Познуцавшись з місцевих мешканців, окупанти заборонили їм виходити з будинку, інакше їх одразу застрелять. Таким чином, цивільні були позбавлені можливості пересуватися, отримувати воду та їжу⁸⁶⁴.

с. Калинівка

На території села виявлено несанкціоноване захоронення двох чоловіків зі слідами катувань. За попередньою інформацією, військовослужбовці Збройних сил РФ під час окупації населеного пункту спочатку катували, а потім убили двох мирних мешканців. Руки загиблих були зі зрваними нігтями та зав'язані за спиною, на їхніх тілах виявлено вогнепальні поранення⁸⁶⁵.

с. Липівка

У гуртожитку села Липівка Макарівського району на Київщині окупанти утримували понад 20 заручників, деяких з них жорстоко побили. Так сталося із чоловіками, які добиралися додому в Хмельницьку область і натрапили на російських військових. Одна із заручниць, коли вийшла на зв'язок із сином, повідомила йому, що їм сказали, що будуть їх використовувати як живий щит. Із цього гуртожитку відпустили одного чоловіка, якому доручили знайти керівництво Макарова й запропонувати вийти з білим прапором⁸⁶⁶.

с. Мироцьке

На позиціях російських військових поблизу села було виявлено масове захоронення закатованих, а потім жорстоко

страчених пострілами в голову семи цивільних осіб. У багатьох жертв були зв'язані руки та прострілені коліна⁸⁶⁷.

29 квітня на території Бучанського району знайдено яму з тілами трьох чоловіків, яких окупанти мордували, а потім жорстоко вбили. Місце захоронення розташовувалося в лісі поряд із селом Мироцьке. Начальник поліції Київської області Андрій Небитов повідомив жахливі подробиці: *«Жертв катували тривалий період, адже весь одяг в крові. На їх кінцівках кульові поранення. Жертвам зв'язували руки, намотували на обличчя тканину, у деяких в роті знаходився кляп. Наостанок кожному із чоловіків стріляли у вуха»*⁸⁶⁸.

Також в одній ямі поруч з бліндажами російських солдатів поліція Київщини виявила тіла двох чоловіків зі слідами катувань. *«Знаходилося тіло чоловіка зі зв'язаними руками, з натягнутою на обличчя шапкою та зав'язаним на шиї скотчем. У кишені загиблого знайшли окуляри для зору. Другий вбитий був одягнений у флісову кофту кольору хакі з шевронами Національної академії СБУ. У чоловіка на безіменному пальці знаходилася золота обручка»*, — зазначив начальник управління Національної поліції у Київській області⁸⁶⁹.

Над племінником подружжя Олени й Дмитра Олександром окупанти познущалися, а потім втратили лише за те, що він мешкав на тій вулиці, де отаборилися окупанти, і ходив у чорному, адже одягати чорне, на їхню думку, могли лише російські поліцейські. *«Зв'язали ззаду руки, вистрілили в голову. Очі випали»*, — розповідає Олена⁸⁷⁰.

Валерій пішов пішки з міста Буча шукати дружину й сина за 11 кілометрів від дому. Йому вдалося пройти чотири блокпости, але його таки затримали, посадили на шпагат і прив'язали до БТР, потім роздягнули, оглянули на наявність наколок, посадили в погріб, де вже було шість жінок, троє дітей і двоє чоловіків. Валерій просидів там дві години, потім його перевели в сарай. На наступний день після допиту його відпустили⁸⁷¹.

с. Мотижин

За інформацією Служби безпеки України, за місяць окупації рашисти в цьому населеному пункті вбили більш як 30 мешканців. Серед закатованих — родина старости села Ольги. Жінку, що опікувалася односельцями, вивозила людей з окупації, розвозила ліки й харчі, її чоловіка Ігоря і сина Олександра загарбники забрали з їхнього будинку 23 березня 2022 року. А 3 квітня сім'ю зі слідами жорстоких катувань знайшли в братській могилі в лісі за селом. На тілах були наявні ознаки жорстоких катувань: кінцівки були переламані, нігті вирвані, черепи пробиті, множинні вогнепальні поранення. У Службі безпеки України зазначали, що окупанти намагалися від старости села та її рідних отримати інформацію про місцезнаходження Збройних Сил України і членів тероборони. Кати на очах у матері прострелили синові ногу і, не отримавши інформації, вбили пострілом у голову. Катували й чоловіка Ольги. Закопали родину та ще одного чоловіка біля бліндажа, у якому рашисти й облаштували катівню⁸⁷².

Одну жінку окупанти застрелили лише через те, що вона була вдягнута в темний одяг. Після цього її батька взяли в полон і тривалий час тримали в господарській споруді із зав'язаними очима та зв'язаними руками без води та їжі⁸⁷³.

Служба безпеки України задокументувала загибель двох членів ГО «Патріот». Це були два волонтери, які доставляли гуманітарну допомогу для мешканців Мотижина. Окупанти допитували й катували їх, а після цього вивезли до лісосмуги та наказали тікати, відкривши по них вогонь. Один з волонтерів загинув від пострілу в голову, інший був важко поранений. Автомобілі та гуманітарну допомогу окупанти забрали собі⁸⁷⁴.

Російські військові затримали місцевого жителя, зв'язали йому руки, прив'язали до квадроцикла та змусили його таким чином бігти майже кілометр. Після допитів, погроз убивством і побиття його кілька днів утримували в каналізаційній ямі⁸⁷⁵.

с. Мощун

У лісі поблизу села Мощун окупанти закатували літнього чоловіка. Його тіло було прив'язане до дерева, руки зав'язані назад за дерево пластиком шнуром. На тілі були наявні сліди жорстокого побиття⁸⁷⁶.

с. Нове Залісся

Окупанти жорстоко закатували мирного жителя села Нове Залісся. Понівечене тіло після деокупації виявили поряд з колишніми позиціями росіян. Руки загиблого були зв'язані мотузкою з кріпленням через залізний карабін буксирувального троса. Він же був намотаний і на шию загиблого. За даними органів правопорядку, усе вказує на те, що перед смертю чоловіка душили⁸⁷⁷.

с. Новий Корогод

Окупанти закатували й убили 46-річного Віктора. Його тіло знайшли зі зв'язаними за спиною шматком білого пластику руками й простріленою головою⁸⁷⁸.

с. Озера

З метою примушення до співпраці окупанти викрали старосту села Озера Вадима. Йому одягнули на голову мішок, руки стягнули стяжками за спиною й завезли в приміщення, яке називали своєю комендатурою. Під час допиту примушували старосту співпрацювати з ними. Після відмови окупанти підвісили його «у позі ластівки», заявивши: *«Нехай так повисить до ранку, щоб дозрів»*⁸⁷⁹.

5. ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

Окупанти привселюдно повісили п'ятьох українців за те, що ті підтримували зв'язки з Україною. У них на шиях були таблички, які загарбники підписали. Здебільшого це образливі слова і звинувачення у співпраці з українськими спецслужбами⁸⁸⁰.

СВАТІВСЬКИЙ РАЙОН

с. Макіївка

Російські військові затримали місцеву жительку, яка мала проукраїнські погляди. Вони привезли її до місцевої гімназії та помістили в кабінет директора, де били електричним струмом та металопластиковою трубою по руках, ногах і спині. У потерпілої вимагали сказати, куди вона заховала українські прапори, які забрала з гімназії. Потім жінку прикували наручниками до батареї опалення і так тримали весь день. Згідно з висновком судово-медичної експертизи, навіть через два місяці на її спині залишилися сліди саден і крововиливів⁸⁸¹.

с. Нижня Дуванка

Російські військові катували, а потім стратили місцевого жителя з проукраїнською позицією. *«Окупанти повісили чоловіка на Сватівщині. Він мав чітку проукраїнську позицію. Російські нелюди постійно тиснули на нього та тягали на допити. Хотіли зламати. Однак сватівчанин не змінював власних поглядів і чекав на визволення. Стратили його в рідній Нижній Дуванці»*, — повідомив голова Луганської ОВА⁸⁸².

СЕВЕРОДОНЕЦЬКИЙ РАЙОН

м. Кременна

Російські військові утримували на фермі в місті Кременна місцевих людей, яких вони підозрювали у «співпраці з Україною». За повідомленням Луганської ОВА: «Окупанти продовжують затримувати місцеве населення, яке має відмінні від них погляди або просто не сподобалися. Люди зникають у невідомому напрямку і часто не повертаються. Одне з місць, де утримують українців, — територія колишньої звіроферми біля Кременної. Саме там, за словами свідків, перебуває частина людей, затриманих на Сватівщині за підозру в співпраці з Україною»⁸⁸³.

м. Рубіжне

За повідомленням керівника Луганської ОВА, російські загарбники викрадали в Рубіжному дітей і змушували їхніх матерів ставати «шпигунками». У разі відмови вони погрожували розстрілом малечі. «Орки крадуть дітей, а потім змушують матерів, щоб вони йшли на позиції українських військових під егідою того, що їм потрібна гуманітарка. Брати якісь там гуманітарні набори або просто продукти, потім повертатись назад і розповідати, як облаштовані позиції українських захисників. Якщо жінки цього не зроблять, то вони погрожують розстріляти дітей»⁸⁸⁴.

СТАРОБІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

м. Старобільськ

За повідомленням голови правління Луганського обласного правозахисного центру «Альтернатива» Валерія

Новікова, на території Старобільська окупанти створили так звані буцегарні — невеличкі приміщення, де вони утримували людей — українських патріотів і військових. *«На початку вони всіх туди поміщали й катували — холодною водою обливали, наприклад, це було на початку березня. Я не буду розповідати подробиці, але були повністю катування людей, і нам відомо про десятки таких людей»⁸⁸⁵.*

6. МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

БАШТАНСЬКИЙ РАЙОН

Від початку окупації Баштанського району командир одного з полків так званої «ДНР» очолив «військову команду» в окупованому селищі. За його наказом підлеглі військовослужбовці незаконно затримували мирних жителів, шукаючи людей з активною громадянською позицією. Окупанти за попередньою змовою затримали чотирьох мирних жителів, серед яких були колишні військовослужбовці Збройних Сил України. Від чоловіків вимагали інформацію про розташування сил оборони, їхню службу. Також їх намагалися схилити до співпраці з ворогом. Під час незаконного утримання цивільних систематично били, при цьому застосовуючи сексуальне насильство. Погрожували розправою, утримували в нелюдських умовах — у холодному підсобному приміщенні та погребі без доступу до свіжого повітря, їжі, води та в антисанітарії.

На початку березня 2022 року під час окупації одного із сіл Баштанського району російські військовослужбовці здійснювали фільтраційні заходи та перевіряли всіх

мешканців села. Під час такої перевірки одного з будинків російський військовий згвалтував 31-річну жінку, погрожуючи розправою їй та її дитині.

с. Лоцкине

60-річного Сергія російські військовослужбовці катували протягом двох днів в одній з кімнат житлового двоповерхового будинку, звинувачуючи в прихильності до української армії та крадіжці російської зброї. Окупанти прострелили йому лікоть, щоб він сказав, де лежить кулемет. Проте ніякого кулемета в чоловіка не було, він мав лише декілька патронів. Окупанти не дозволили надати йому медичну допомогу і відвезли в один зі своїх штабів. Від отриманих численних травм чоловік загинув. Його тіло знайшли в одній з ям на околиці села біля будинку штабу «ДНРівців»: *«Така поза була: ...одна рука викривлена в один бік, піднята, інша в сторону, ноги теж. Його в цю яму кинули, тут застрелили і кинули зверху матрац і зверху пригорнули землею... Все обличчя чоловіка було побите, руки і тіло в синцях та слідах від пострілів»⁸⁸⁶.*

с. Новопетрівка

За даними органів прокуратури, після деокупації села виявили тіла трьох закатованих місцевих жителів. Односельці розповіли, що закатованим чоловікам було 39, 42 і 55 років. Попередньо вже встановлено, що перед смертю їх катували, потім убили з вогнепальної зброї⁸⁸⁷.

с. Новофонтанка

На території села Новофонтанка в спільній могилі виявлено тіла двох місцевих жителів зі слідами вогнепальних поранень і катувань. В одного із чоловіків були зв'язані ноги. Поруч знайдено сліди перебування російських військових, зокрема фрагменти типового пакета сухпайка РФ⁸⁸⁸.

м. Снігурівка

У звільненій від окупантів Снігурівці були виявлені катівні росіян. Одна з них — у зруйнованій будівлі відділу поліції. Також була катівня в місцевому ресторані. Люди, які мешкали поряд із цими приміщеннями в багатоповерхівках, мушили переїжджати до родичів на інші вулиці, щоб не чути криків людей, яких катують. Там утримували та знущалися із цивільних. За повідомленням начальника Снігурівської міської військової адміністрації Івана Кухти, історій катування дуже багато. Багатьох вивозили в Херсон, у Каховку. Після деокупації почали виявляти закатованих людей, з'явилось розуміння, де розташовані братські могили. *«Історій багато, і вони на один манер: знищення, цькування. Росіяни казали снігурівцям: “Миколаїв ось-ось впаде, заберемо Одесу, заберемо Київ”»*⁸⁸⁹.

6 квітня 2022 року російські силовики затримали баптистського пастора Юрія на блокпості в Снігурівці, неподалік адмінкордону з Херсонською областю, де він купував харчові продукти, ліки та інші необхідні речі для громади Херсона. Знайшовши в його телефоні кілька фотографій

російської військової техніки, зроблених у перші дні вторгнення, вони відвезли його в ізолятор. Юрія тримали шість днів у маленькій морозильній камері без світла, майже без їжі і води. Чоловіка допитували про участь у протестах і його роль як священника в заохоченні людей до протестів. У нього конфіскували машину, у якій були ліки та гуманітарна допомога. Російські військові на блокпості сказали Юрію, що його машина у ФСБ у Херсоні. Його звільнили за умови, що він продовжить доставляти допомогу Херсону та передавати російським військовим інформацію про українські блокпости. Наступного дня Юрій разом з дружиною втік з Херсона⁸⁹⁰.

У жителя Снігурівки після перебування в катівні з'явилися шрами на обличчі, бо окупанти облили йому обличчя одеколоном і підпалили. У цей час руки в чоловіка були зв'язані за спиною. Загасити вогонь вдалося лише завдяки тому, що він упав на диван, який був у кімнаті, де це все відбувалося. Потерпілий також засвідчив, що над ним окупанти жорстоко знущалися, мотивуючи це тим, що він нібито передає комусь інформацію і має сказати, кому саме. Стріляли в стіну поруч, погрожували прострілити коліно, п'ятку. Покривали голову мокрим полотенцем, закидали голову й заливали водою з бутля, щоб чоловік не міг дихати. Це все відбувалося десь півтори години⁸⁹¹.

16 вересня 2022 року до помешкання місцевого жителя Сергія приїхали окупанти й почали проводити в нього обшук, звинувачуючи в тому, що він передає дані Збройним Силам України. Після обшуку йому надягнули на голову пакет, зв'язали руки за спиною й повезли до місця, де в російських військових були окопи, і там почали катувати: били ногами так, що зламали дев'ять ребер. Били автоматами по голові, погрожували вивести під обстріли й залишити там, *«щоб свої вбили»*. Далі приїхали два російські військові, за словами Сергія, можливо, ФСБ, забрали його і відвезли в інше місце. Там уже не били, лише допитували

про те, хто має стосунок до Збройних Сил України тощо. Після цього відвезли додому і ще раз усе перевіряли. Потім сказали, що приїдуть наступного дня і продовжать, але вже більше не приїжджали. Сергій засвідчив, що коли потрапив до лікарні після катувань окупантами, там також перебував ще один чоловік після таких самих катувань⁸⁹².

Олександра, жителя Снігурівки, окупанти зупинили на своєму КПП і наказали чекати, поки приїдуть старші. Коли під'їхав мікроавтобус, з нього вийшли російські військові, перевірили документи й повідомили, що їм потрібно в нього вдома провести обшуки. У будинку чоловіка знайшли дорогі електроприлади, які той забрав з місця роботи на зберігання додому, серед них — спеціальний тепловізор (Олександр працював енергетиком). Окупанти не прийняли пояснень Олександра, що тепловізор не військовий, і почали «вибивати» з нього інформацію, що нібито він передає дані Збройним Силам України для коригування вогню тощо. Коли ж дізналися, що його син проживає в Миколаєві, загарбники склали версію, що там він служить у Збройних Силах України, а Олександр

стовідсотково передає йому дані. Чоловіка забрали, довго возили з мішком на голові та зв'язаними руками, зрештою перевезли «на підвал». Там зняли мішок, і двоє російських військових почали його катувати, били, застосовували шокер і постійно допитували. Змушували працювати на них, погрожували «бокорізами», які прикладали до вух і носа, щоб їх відрізати. Наступного дня вже інші російські військові надягнули мішок на голову й повезли, як сказали, на першу лінію розстрілювати. Насправді привезли в Херсон, кинули в камеру на чотири особи, де на той час перебувало вісім захоплених окупантами чоловіків. Олександр чув, як довго і страшно кричали ті, яких перед цим викликали за прізвисьцем. На наступний день йому одягнули на голову мішок, заламали руки, посадили до автомобіля і вивезли. Викинули на території Бериславського шосе і сказали, щоб сам добирався. Олександр був без верхнього одягу, лише в шльопанцях, навіть без документів⁸⁹³.

Російські солдати мали списки місцевих людей, яких вони планували викрасти. Одного дня вони прийшли до будинку місцевого мешканця Дениса. *«Зайшли в маски, озброєні, ми показали паспорти. Вони сказали перевірити сарай, підвали, шукали нацистів і зброю. Ми їм казали, що тут навіть солдатів нема, не те, що якихось воєнних об'єктів»*. Зі слів Дениса, *«спочатку “відпрацьовувалися” люди, які були в ТрО, АТО, військовослужбовці, і ці списки збільшувалися з часом. І на блокпосту уже були ці списки... машину могли розвернути, тому що людина у списку, їй дозвіл на виїзд не давали»*. Місцевим довелося пройти через викрадення, катування та знуцання. Досі точно не відомо, скільки вбитих і зниклих безвісти в Снігурівці. *«Деяких людей піддавали тортурам, є люди, які були там не один день, а два-три, їм могли не давати воду та їжу»*. Окупанти викрадали не лише українських військових, а й жінок і навіть дітей. Так, викрали й катували місцеву 15-літню Настю та її подругу. З її слів, *«забирали жінок. І дітей забирали. 7-го чи 8-го числа мене і мою подругу викрали*

росіяни та вивезли на елеватор у підвал. Без їжі та води ми сиділи там чотири дні. Вони хотіли дізнатися про ЗСУ, про військових... Ми кажемо, що нічого не знаємо, а вони: давайте кажіть, бо ми вам пальці повідрізаємо. Після того вони поїхали і більше не приїжджали». Протягом кількох днів діти намагалися самостійно вибратися з підвалу. «Ми два дні виламували двері, але не змогли. Потім під вечір ми почали їх довбати, довбати, ну і виламали», — згадує дівчина. Настя розповіла, що військові РФ викрали ще двох дівчат, про місце перебування нічого відомо не було⁸⁹⁴.

Окупанти двічі затримували та піддавали катуванням місцевого мешканця Андрія. «Мене двічі затримували: один раз — на добу, другий — на чотири. Тримали в камері-одиночці. Проводили допити п'ять разів на день з психологічними і фізичними впливами». Зі слів чоловіка, камери, у яких росіяни тримали викрадених людей, були переповнені. Андрій чув, як військові проводили допити містян. «Я не можу сказати про загиблих, бо не можу. Але коли мене тримали чотири доби, всі камери були переповнені, скільки там було... За чутками, в окремі дні — до 40 людей... Я чув, це неможливо було не чути, як росіяни допитували інших людей». Місцеві жителі розповідають, що бачили бурятів, кадірівців, військових з так званих «ЛНР» і «ДНР», а також росгвардійців і тюменських омонівців. Інформацію про людей, до яких приходили росіяни, їм надавали місцеві колаборанти⁸⁹⁵.

ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ РАЙОН

сmt Олександрівка

Служба безпеки України встановила місцезнаходження облаштованої катівні на території захопленого приватного будинку в селищі Олександрівка. У ній російські військові

насильно тримали й жорстоко катували місцевих жителів, які відмовилися співпрацювати з ними. З людей намагалися «вибити» адреси перебування українських патріотів, зокрема учасників руху опору. Потерпілих душили поліетиленовими пакетами, били важкими предметами й застосовували електрошокер. Під час огляду катівні правоохоронці виявили «знаряддя» тортур, які застосовували окупанти до полонених ними людей⁸⁹⁶.

МИКОЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН

с. Кандибине

Російські військові, погрожуючи розстрілом, не давали місцевим жителям отримати навіть елементарну медичну допомогу, від якої залежало життя людей. Зокрема, 10 березня 2022 року в захопленому селі Кандибине окупанти під загрозою розстрілу не дозволили медикам надати медичну допомогу та доставити до лікарні вагітну місцеву мешканку⁸⁹⁷.

7. СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

КОНОТОПСЬКИЙ РАЙОН

с. В'язове

28 лютого 2022 року російські військовослужбовці затримали двох місцевих жителів у селі В'язове, які розвозили хліб для місцевих мешканців. Окупанти надягли на них металеві кайданки, зав'язали очі. Утримували чоловіків на сільськогосподарському підприємстві, систематично піддаючи побиттю та змушуючи надати дані про цивільних мешканців Конотопа з проукраїнською позицією, а також місцезнаходження і розташування військових Збройних Сил України, місця зберігання зброї. Лише 2 березня затриманих відпустили⁸⁹⁸.

Правоохоронці заочно оголосили підозру російському підполковнику, який наказував катувати мирних жителів Конотопу Сумської області. За даними слідства, 25 лютого 2022 року на в'їзді в село В'язове за його наказом був організований блокпост. Силоміць там затримали місцевого водія. Його перемістили на сільськогосподарське підприємство. Російський підполковник наказав підлеглим роздягнути чоловіка, зв'язати та тримати в холодному приміщенні протягом 4–5 годин з кайданками на руках поруч із чорними поліетиленовими мішками, у яких, імовірно, були тіла. Потім затриманого відпустили.

с. Сім'янівка

За даними голови Сумської обласної військової адміністрації, на місцях колишніх стоянок окупантів було виявлено щонайменше трьох закатованих українців, мирних мешканців⁸⁹⁹. Зокрема, на околиці села Сім'янівка Конотопського району виявили тіло закатованого 41-річного чоловіка. Як повідомляє слідство, російські окупанти затримали жителя Конотопа, зв'язали та катували його, після чого вистрілили в грудну клітку. Поруч з тілом загиблого лежав його український паспорт⁹⁰⁰.

ОХТИРСЬКИЙ РАЙОН

с. Боромля

Окупанти по-звірячому катували та вбили марафонця-рекордсмена України Сергія П. 12 березня 2022 року він потрапив у полон. Зі слів свідків, хлопця тримали в підвалі в приміщенні пожежного депо й жорстоко катували. Його тіло знайшли вже після визволення Боромлі, через тиждень після зникнення. На тілі було виявлено сліди тортур, на руках — сліди від кайданок⁹⁰¹.

Місцевого жителя Ігоря окупанти схопили просто на вулиці біля його ж будинку. *«Десь годину били. Зламали щелепу. В голову разів десять вдарили. Голова уся побита була. Вони ж мені палець намагались відрізати, потім відламати».* Зі слів Ігоря, окупантів було близько десяти осіб, били ногами просто так, а потім забрали цінні речі.

«Вони неадекватні. У телефоні почали шукати, до прізвищ — питати, хто це? Десь годину. Потім все з карманів позабирали, в мене кільце на руці було — забрали, ланцюжок з хрестом зняли, ну і гроші». У чоловіка був продуктовий магазин у селі, тепер від нього нічого не залишилося. Російські військові вкрали близько 2,5 тисяч доларів. Після катувань Ігоря відпустили. До лікарні він зміг виїхати тільки через три дні, коли організували «гуманітарний коридор»⁹⁰².

м. Тростянець

З власного будинку, погрожуючи зброєю, російські солдати забрали 32-річного Олександра. Більше ніж добу його тримали в підвалі, били, забрали особисті речі та мобільний телефон. 43-річного Едуарда військові затримали на вулиці. Майже тиждень тримали в приміщенні підвалу залізничного вокзалу міста Тростянець. Під час перебування в неволі затриманого били, порізали ножом ногу, погрожували вбивством. Цим чоловікам пощастило — окупанти їх відпустили. 21 березня 2022 року, поблизу села Білка Тростянецької територіальної громади, у силосній ямі знайшли труп зі слідами катування 45-річного Миколи. Його затримали військовослужбовці РФ 3 березня 2022 року⁹⁰³.

Вікторія, жителька міста Тростянець, працювала в місцевому квітковому магазині. Після того, як росіяни знайшли в її телефоні фото з російською технікою, жінку катували, а потім убили⁹⁰⁴.

30 березня 2022 року, після звільнення міста, були виявлені два зв'язані тіла з вогнепальними пораненнями. Загиблими виявилися мирні жителі, про зникнення яких родичі повідомляли кілька днів до цього⁹⁰⁵.

Державне бюро розслідувань України задокументувало щонайменше двадцять фактів катування жителів

Тростянця. *«У ході слідчих дій встановлені місця, де окупанти катували цивільних. На місці злочинів виявлено кийки, кайданки, металеві кліщі та одяг потерпілих зі слідами крові»⁹⁰⁶.*

За словами керівника Сумської обласної військової адміністрації, після деокупації на території Боромлянської громади продовжували знаходити закатованих ворогами людей. В одного із чоловіків було зав'язане обличчя та зв'язані руки, на правій нозі — рвані рани⁹⁰⁷.

8. ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Головне управління Національної поліції у Харківській області повідомило, що в кожному окупованому місті, селищі на Харківщині були катівні (довідково: станом на січень 2023 року правоохоронці виявили 25 катівень). У них утримували від десятка до сотень людей. *«Є люди, до яких застосовували торттури, але точно не відомо, де їх утримували, тому що доставляли наших громадян із зав'язаними очима, не виводили на вулицю і вивозили звідти також із зав'язаними очима. Встановлюємо по тому, скільки приблизно часу везли, описах приміщень».* Щодо видів тортур, які застосовувалися до українців, то *«найчастіше застосовувалися жорстоке побиття та катування електричним струмом. Активно використовувалися протигази, людей придушували. Крім того, були випадки виривання нігтів і спилювання напилком зубів. Експертизи тіл, які були вилучені на деокупованих територіях, показали, що мали місце торттури, які пов'язані із завданням шкоди статевим органам. Як правило, у чоловіків».* Відомо також про катування молотком і зашморгом⁹⁰⁸.

Умови утримання людей у катівнях були схожі з умовами утримання нацистами в'язнів у концтаборах під час Другої світової війни. Наприклад, годували бранців усяким непотребом, у туалет виводили раз на добу, а то й рідше. Тортурам піддавали як чоловіків, так і жінок. Були місцеві жителі, які співпрацювали з окупантами і вказували їм на тих, з ким мали непрості відносини, обвинувачуючи їх у співпраці зі Збройними Силами України, неприйнятті правил «нового» життя, що диктували «визволителі». І людей, на яких вони вказали, тягнули в катівні⁹⁰⁹.

Слідчі поліції мають свідчення про утримання в катівнях цілих родин, зокрема в неволі перебувало чимало жінок і навіть діти — підлітки 14–16 років. До підлітків також застосовувався фізичний і моральний вплив. Дівчатам погрожували зґвалтуванням. *«У нас є покази неповнолітньої, котру забрали разом із батьками з дому. Вона розповіла, що до неї постійно заходили і щоразу казали: “Будеш розважатися”. Дитина знаходилася в камері і розуміла, що у будь-який момент із нею можуть зробити що завгодно»*, — зазначив начальник Головного управління Національної поліції в Харківській області Володимир Тимошко⁹¹⁰.

За твердженням голови Харківської обласної військової адміністрації, у Куп'янську на території одного з промислових підприємств росіяни зробили *«тюрму, фактично концтабір»*, де вони розміщували взятих під варту людей і проводили з ними *«певні заходи для досягнення свого результату»*⁹¹¹.

Після деокупації Харківщини в одному з міст знайшли масове захоронення більше ніж 440 тіл українських громадян. Серед них як військовослужбовці, так і цивільні особи, жорстоко вбиті окупантами. На багатьох тілах виявлені ознаки жорстоких катувань⁹¹².

Служба безпеки України перехопила розмову російського окупанта, який воював у Харківській області, зі

своїм батьком. Окупант розповідає про звірства проти мирного населення.

— Ми зараз у Харківській області, село ось зачищаємо. Ну сьогодні ми проявили себе. Ми, вважай, село з трьох сторін оточили і просто будинки виносили, стріляємо по всьому: по будинках, по машинах. Усі будинки танками рознесли і БТРами. Двох полонених взяли. Вухом одному відрізали.

— Навіщо? — байдужим голосом озивається батько окупанта.

— Не хотів говорити, йому вухом відрізали. Ха-ха-ха, — заливається сміхом кат.

— Жорстко, кажу, у вас там.

— Це м'яко. Це ще нормально, що йому кулю в лоб не пустили. Або БТРом не четвертували. А так можна було його просто поставити і короб від кулемета, 100 набоїв просто в нього випустити і друшлячок зробити. Ну максимум можна було палець відрубати. Або два.

— А так можна?

— Потрібно!

Далі рашист захоплено розповідає батькові про те, як його товариші грабують місцеве населення, забирають у цивільних харчові продукти:

— Пайки дають, синку?

— Ось як з Росії виїжджали, вони нам давали. І все. Зараз ось пацани на розвідку сходили і принесли ковбаси, майонез, сало.

— У магазин зайшли?

— Та ні, по людях он пройшлися. А сенс їм чинити спротив. У нас стволи, танк. Якщо хто не захоче — мінус будинок, і живи як хочеш, на вулиці.

Ще одна перехоплена Службою безпеки України розмова російського окупанта зі своїми рідними в Росії свідчить про те, що рашисти без вагань розстрілювали цивільних, які намагалися вирватися з окупованих територій: *«Їм зараз діватися нікуди, вони ночами намагаються проходити. Ми їх знищуємо. Мені їх не шкода, навіть мирне населення. Хто хотів — звідси уже поїхав. Так що ми стріляємо, і нам все рівно»*⁹¹³.

Правоохоронці ідентифікували російських військово-вослужбовців, які навесні 2022 року зґвалтували молоду дівчину на Харківщині. Це 43-річний полковник, командир 99-го самохідного артилерійського полку 3-ї мотострілецької дивізії 20-ї загальновійськової армії Збройних сил РФ і двоє його підлеглих — 20-річний рядовий-водій і 24-річний молодший сержант, командир відділення бойової машини. За даними слідства, окупанти прийшли до будинку, де дівчина проживала з родиною. Спочатку вони погрожували зброєю, а потім почали стрілянину з автоматів у бік господарських приміщень. Після цього підозрювані наказали віддати їм усі засоби зв'язку для перевірки. Окупанти наказали родичам дівчини залишатися вдома, а потерпілу силоміць посадили в БТР і повезли до одного з будинків, де їх очікував командир. Вони закрили дівчині очі капюшоном, щоб вона не розуміла куди її везуть і не запам'ятала маршрут. Дорогою російські військові розпочали оголювати дівчину. Коли вони прибули до будинку, де був командир, окупанти по черзі гвалтували дівчину. При цьому командир сказав своїм підлеглим, що він буде робити це першим⁹¹⁴.

ІЗЮМСЬКИЙ РАЙОН

м. Балаклія

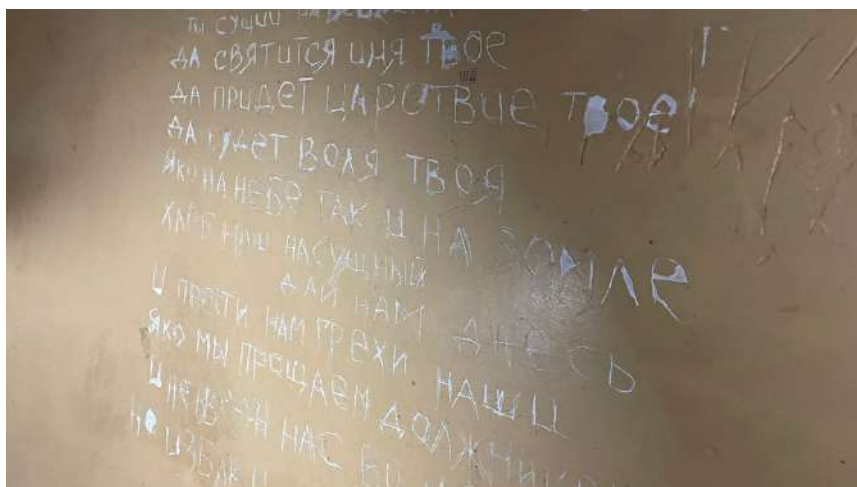
У деокупованій Балаклії на Харківщині після втечі ворога виявили катівню в місцевому відділенні поліції, де загарбники місяцями тримали мирних жителів, захоплених просто на вулицях. Російські окупанти тижнями мордували жінок, наприклад за знайдений у них український прапор або за те, що їхні рідні служать у Збройних Силах України. Є інформація, що декілька людей замордували до смерті.

У тій самій катівні окупанти жорстоко знущалися зі співробітника та співробітниці балаклійської пожежної частини. Їх забрали, одягнули пакет на голову, замотали скотчем, руки позаду зчепили кайданками та повезли в невідомому напрямку. Уже в приміщенні катівні жінці зняли пакет з голови й помістили її до невеликої кімнати, де перебували від трьох до шести осіб, і полонені постійно змінювалися. Спали вони по кілька годин на добу, якщо була можливість, адже над цією кімнатою розташовувалася безпосередньо кімната тортур. Постраждала чула, як допитували її колегу, чула як відбувалися групові зґвалтування, як

забивали людей до смерті на допитах і потім спускали їх сходишками вниз. *«Це були групові зґвалтування більше ніж по 20 осіб... окупанти спускалися і гукали один одного по черзі в кімнату, де кожен з них гвалтував жінку»*. На допитах полоненим запихали пістолет у рот, роздягали. Постраждала розповіла, що з нею були жінки в камері, яких окупанти били струмом на допитах, і в них в камері було встановлено відеоспостереження, щоб російські військові цілодобово спостерігали за ними. У камері не було світла, але майже щовечора, коли вже було темно, приходив окупант у масці і світив в очі ліхтариком, ставив різні питання, намагаючись схилити до співпраці жінок⁹¹⁵.

Місцевого жителя Артема окупанти утримували в камері райвідділку поліції 46 днів. Він пережив побиття й одне катування струмом. Його «злочин» — фотографія, на якій він разом зі своїм братом-військовослужбовцем. Через це фото його били й запитували про зв'язки зі Збройними Силами України та місцевими АТОвцями. *«В одного про політику щось питали, у другого — щось інше. Мене більше розпитували про брата. Забрали нібито через брата, а питали, хто залишився у місті, хто служив, про колишніх військових. Та звідки я можу знати? — Брешеш! — починають крутити, магнето падає, вольтаж підстрибує»,* — розповідає Артем. Під камери росіяни облаштували будь-які кімнати у відділі. Усі були заповнені настільки, що між матрацами — ані сантиметра. У чоловічих не було унітазів, замість них п'ятилітрова пляшка. Інші потреби — на подвір'ї, куди виводили двічі на день з мішками на голові. У жіночій камері туалет був, але замість паперу кинули пачку захисних масок. Харчування, згадує Артем, — двічі на день несолонка каша. *«Інколи в обід був суп. Це якщо солдати не доїли. Це свято таке. І то, бувало, на камеру закинуть залишок супу — тарілку-дві. По три ложки по кругу пустили на всіх — і все»*⁹¹⁶.

Жителька Балаклії Світлана разом зі своєю неповнолітньою донькою та чоловіком зазнала знущань від окупантів. У червні 2022 року до будинку, у якому родина ховалася від окупантів, прийшли п'ятеро озброєних солдатів, ще двоє чекали на вулиці. Жінку разом із 16-річною донькою вивели на вулицю, і після огляду телефонів, де окупанти знайшли проукраїнські публікації, сім'ю забрали в одну з катівень в місті. На головах у них весь час були мішки. Її з донькою помістили до металевої клітки в підвалі, де вже перебували три жінки. Потім перевели до маленької кімнати в підвалі. У приміщенні стояв сморід, у кімнаті на п'ятох жінок були дві вузькі дерев'яні лавки, на яких вони спали вдвох. Туалет був просто в цьому маленькому приміщенні. Годували один раз на добу. На п'ятох давали два літри води для пиття й туалету. Чоловіка Світлани тримали в іншому підвалі, де на підлозі була вода, яка постійно стікала по стінах. Там сиділи ще чоловіки, хоча приміщення було дуже маленьке. Вони спали по черзі, сидячи. Світлану допитували. На допитах з метою схиляння до співпраці окупанти погрожували зґвалтувати її доньку в неї на очах. Також погрожували, що будуть бити її і доньку. Коли Світлана знепритомніла, її не змогли вернути

до тями і відправили в лікарню. Через деякий час туди привезли і її доньку. Чоловіка відпустили лише через два тижні після того⁹¹⁷.

29 квітня 2022 року в Балаклії окупанти вбили місцевого бізнесмена та громадського активіста Максима Ш. Російські військовослужбовці взяли його в полон за доносом місцевих колаборантів і закатували до смерті⁹¹⁸.

За процесуального керівництва Харківської обласної прокуратури ідентифіковано і заочно повідомлено про підозру старшому оперуповноваженому ФСБ РФ за фактом порушення законів та звичаїв війни. За даними слідства, перебуваючи на території міста Балаклія, яке на той час було окуповане російськими військовими, підозрюваний організовував незаконні затримання та утримання цивільного населення в катівні, розташованій у будівлі захопленого відділу поліції. За наказом підозрюваного окупанти зупинили одного з місцевих мешканців на блокпості, коли він їхав на своїй автівці. Погрожуючи зброєю, російські солдати доставили його до катівні, де працівник ФСБ його допитував. При цьому окупанти завдавали потерпілому удари по всьому тілу. Іншого потерпілого за наказом співробітника ФСБ російські військовослужбовці били гумовою палицею та застосували електрошокер. Обом затриманим забороняли відвідувати вбиральню, воду та їжу давали в незначній кількості через тривалий проміжок часу. У таких умовах цивільних утримували до 20 днів. Після цього російські загарбники відпустили їх⁹¹⁹.

сmt Борова

У катівні довелося побувати колишньому військовослужбовцю та жителю села Піски-Радьківські Іллі, якого окупанти помістили в катівню сmt Борова. Чоловік переконаний, що росіянам його «здали» місцеві: *«Вони чітко приходили по домах і знали, де шукати. У мене документи*

були в різних місцях сховані, але всі знайшли. Прапори України знайшли і 92-ї бригади, де я служив». Чоловік після отриманої на фронті травми майже втратив зір. Попри пояснення, що доглядає за матір'ю, яка майже не рухається самостійно, військові РФ сильно побили Іллю, зв'язали та забрали із собою. «Ну, в Боровій потім били ще сильніше. Не хочеться навіть говорити. Ще і руки зв'язані та мішок на голові»⁹²⁰.

У цьому ж населеному пункті росіяни викрали з власного будинку та закатували місцевого жителя, колишнього учасника АТО Сергія. Йому було 33 роки. Чоловік уже кілька років як повернувся з передової та не був причетний до військової справи. «Оце ж почалась війна, то до нього відразу росіяни прийшли — вони поговорили і все. Він жив не в нас, а з жінкою та дітьми. А вдруге прийшли вже “ЛНРівці” і забрали його. І все... більше не повернули», — каже матір Сергія. Колишнього військового, ймовірно, утримували та катували в селі Новолатонівка, неподалік Борової, на території бази відпочинку «Світло шахтаря». Принаймні там рідні ще під час окупації знайшли його тіло. На тілі Сергія окупанти не залишили живого місця. «Пальці всі поламані в нього були, всі до одного, нам експерт вже тут на кладовищі сказав. І весь порізаний, поштриканий. І обойма куль у нього випущена. Це страшне. Четверо дітей залишилися без батька», — розповіла матір закатованого чоловіка⁹²¹.

с. Веселе

Село, що неподалік Ізюма Харківської області, було окуповане російськими військами з кінця лютого по 3 травня 2022 року. Зайнявши позиції, росіяни почали перевіряти місцеве населення, допитувати й катувати. Так окупанти прийшли і до 61-річного Миколи, місцевого електрика, футболіста-ветерана й тренера. Вони вже мали на нього досьє, де містилася вся інформація про коло спілкування, осіб, яким він допомагав, і навіть інформація про те, що у 2015-му як депутат місцевої ради роздавав землі учасникам АТО. Катівня окупантів була розміщена в цьому ж селі на території будівельної бригади. Росіяни катували чоловіка більше ніж п'ять годин: ставили на коліна й били ногами переважно в грудну клітку, топили у відрі з водою, пропускали через тіло струм. Їх цікавило, яку інформацію і кому він передавав. Микола засвідчив, що такі катування, які застосовували окупанти до українців, витримали не всі. У приміщенні стояли відра з водою, окупанти їх прив'язували до ніг і починали крутити до того часу, поки не почне йти кров. Били дерев'яним брусом щосили по ногах, допоки м'язи не відривалися від кісток. Дріт примотували до пальців на ногах (це все на мокрій підлозі, з мокрою головою і в мокрому одязі) і давали струм, при цьому періодично сунули голову у відро з водою. Після цих катувань його перевезли до підвального приміщення одного з кафе, розташованого на Ростовській трасі. Там був дерев'яний настил на підлозі. Через кілька годин йому дали їжу і кілька пляшок води. У підвалі Микола провів кілька днів. Потім його дістали з підвалу (сам він уже не міг пересуватися) і відвезли додому⁹²².

с. Гусарівка

Тіло 27-річного медика зі слідами катувань виявили в селі Гусарівка на Харківщині. Як повідомив начальник слідчого

управління Головного управління Національної поліції Харківщини Сергій Болвінов, на тілі було багато саден. Чоловік отримав черепно-мозкову травму, у нього були прострелені коліна та стопа, а також куля в грудях, яка й стала причиною смерті. Відомо, що раніше він як медичний працівник брав участь в АТО на сході країни⁹²³.

На території приватного домоволодіння в підвальному приміщенні виявили три понівечені тіла закатованих людей. *«За даними слідства, під час огляду тіл виявлено сліди тривалого знущання і катування. Люди були спалені заживо. Серед закатованих є одна дитина. Встановлено, що на території подвір'я тривалий час була комендатура військових РФ»,* — ідеться в повідомленні Національної поліції України⁹²⁴.

М. Ізюм

В Ізюмі окупанти облаштували катівню, де патріотично налаштованих українців тримали в маленькому підвалі. На підлогу в підвалі окупанти постелили лінолеум, щоб швидко змивати кров. Ув'язнених катували, схиляючи до співпраці чи взяття відповідальності за шпигунство на користь Збройних Сил України⁹²⁵.

Одну з катівень у місті окупанти облаштували безпосередньо в приміщенні поліції. Там місцевих жителів тримали в нелюдських умовах, не пускали навіть у туалет. Людей зв'язували, перекривали повітря, одягали їм протигазу, били дубинками. Після деокупації там виявили багато

пристроїв і засобів, якими катували людей, дерев'яні сте-
лажі, на яких спали полонені, були залиті кров'ю і сечею.
Скрізь були ознаки знущань з людей. Згодом у місцях масо-
вих поховань виявлені тіла людей із цієї катівні, вони були
зі зв'язаними руками позаду, відрізнаними геніталіями та
кінцівками, також на тілах були наявні інші ознаки жорсто-
ких катувань⁹²⁶. Так, з масового захоронення ексгумували
тіло чоловіка, на якому були ознаки жорстоких катувань,
зокрема зав'язані позаду руки і відрізнана мошонка⁹²⁷.

Максима окупанти викрали з власного дому й утриму-
вали у відділку поліції. Разом з ним в камері були колишні
військовослужбовці — ті, які служили у 2014–2015 роках.
Сам він не воював. Максима щодня водили на допити
«вибивати» свідчення. *«Мене просто вивели, натягнули
шапку на очі і, як виявилось, повели до катівні. Просто
закували у наручники і під'єднали струм. Ніхто нічого не
пояснював. Перші два дні питання не ставили, перші два
дні були тільки тортури. Я намагався у них спитати: “За
що? Що вам потрібно?” — “Ти сам знаєш. Говори!”»,* — зга-
дує чоловік. Після кількох днів тортур окупанти озвучили
першу вимогу: зізнатися, що він співпрацює зі Службою
безпеки України⁹²⁸.

Російські військовослужбовці приїхали за 34-річним
волонтером на ім'я Віктор до його будинку вранці 9 трав-
ня 2022 року. Окупанти в балаклавах і військовій формі
зв'язали чоловіка, заклеїли йому очі й повезли на допит.
Над Віктором три дні знущалися, тиснули, ламали пси-
хологічно, хотіли, щоб він дізнався для них, де позиції

Збройних Сил України. *«Першу добу не давали ні їсти, ні пити. Не знімали пов'язку з очей. Я чув, що там є й інші люди... Допити проводить одна людина. Дві. Під час цього знімають з очей пов'язку. Мав дві секунди, щоб швидко відповісти. Якщо не встигав — одразу отримував удар. Щоб наступного разу довго не думав»⁹²⁹.*

Місцевого мешканця загарбники звинуватили в тому, що він нібито інформував українську армію про російські позиції: неподалік його будинку під обстріл потрапила школа, у якій розташовувався штаб російської армії. За це він провів у катівні 12 днів. *«Я потрапив до пекла, мене катували електричним струмом годинами. Вони закріплювали затискачі на пальцях та щиколотках і пускали струм. Моє тіло здригалось з голови до ніг, я не міг дихати. Щоразу думав, що серце не витримає. Потім вони припиняли на кілька годин, кидали мене в камеру і брали когось іншого. А затим знову поверталися за мною... Останні кілька днів вони встромляли мені у спину довгі голки. Після цього нічого не пам'ятаю»⁹³⁰.*

Окупанти жорстоко катували знайомого Валентини, місцевої мешканки. Його схопили просто на вулиці й кинули в підвал, де була катівня окупантів. Полоненим не давали ані їжі, ані води. У камери, де вони перебували, російські військові кидали вибухові пристрої, піднімали людей угору, а потім кидали з висоти на землю, приставляли до голови зброю й погрожували вбити. Її знайомий після таких катувань почав заїкатися. Катували просто за те, що українець⁹³¹.

До одного чоловіка, пожежника, російські військові прийшли, бо він був указаний у їхніх списках. *«Катували, а потім відпустили. Інформації про те, що з ним зараз, немає»⁹³².*

Правоохоронці ідентифікували російського військовослужбовця, причетного до цинічного воєнного злочину. Це 26-річний уродженець Дагестану, командир бойової

машини реактивного дивізіону в/ч № 61899 Збройних сил РФ. За даними слідства, 7 травня 2022 року російський військовослужбовець прийшов до патологоанатомічного відділення Центральної міської лікарні в Ізюмі. У цей час на своєму робочому місці перебували працівники, серед яких був 70-річний судово-медичний експерт, який після важкої хвороби втратив ногу та пересувався на протезі. Окупант представився, назвав себе «племінником Кадирова» та почав розмовляти зі співробітниками. Судмедексперт сказав, що вважає перебування військових Російської Федерації на території міста Ізюм незаконним і спитав: «Хто вас сюди кликав?» Російський військовослужбовець почав поводити себе агресивно. Він декілька раз ударив в обличчя експерта, зробив чотири постріли з автомата Калашникова в стелю. Злякавшись, лаборантка вибігла на вулицю. Окупант наказав лікарю-патологоанатому негайно повернути її назад. Чоловік пішов за нею. Коли російський військовослужбовець і судмедексперт залишилися в кабінеті вдвох, окупант застрелив чоловіка⁹³³.

с. Куньє

Навесні 2022 року російські військовослужбовці забрали Валерія й помістили в підвал, де піддавали тортурам: «Роздягали, били, казали, що ми здаємо їх. Топили, палили мене». У чоловіка залишилося багато шрамів на руках. На питання журналістів, чим його палили окупанти, Валерій зазначив, що не знає: «Мішок був на голові. Вони одягли мішок на голову, на мішок надівають наволочку. Заливають водою, ти перестаєш дихати. Потім перестають лити, а воно прилипає і ти все одно не дихаєш. Я от так півтори доби пролежав у підвалі. Я вже мріяв добратися до якоїсь банки, розбити, щоб вени порізати. Бо сил вже не було». Після катувань чоловіка вирішили відпустити, але знову не просто так, а зі знущаннями: «Нарядили мене в костюм, рожева сорочка, пачка парламенту, і пустили, щоб я по

селу так йшов, щоб бачили, що відпустили. Знущались так». Валерій розповів, що через той підвал-катівню пройшло дуже багато місцевих мешканців. Традиційно всім приписували співпрацю зі Збройними Силами України та передачу даних, хоча всі телефони, якими можна було б це зробити, позабирали⁹³⁴.

с. Новоплатонівка

Тіла двох закатованих окупантами чоловіків віком 30–35 років знайшли на базі відпочинку в селі Новоплатонівка Борівської територіальної громади. За даними правоохоронців, чоловіки були одягнені в цивільний одяг, їхні руки — у наручниках. Слідчі зафіксували вогнепальні поранення голови та сліди тортур⁹³⁵.

с. Піски-Радьківські

За даними Головного управління поліції в Харківській області, у катівні окупантів, яка розміщувалася в підвалі одного з будинків села, рашисти катували місцевих жителів, учасників АТО. *«На даний момент поліції точно відомо про тортури закопування / викопування в землю живцем і застосування протигазу з ганчіркою, що тліє. Також у катівнях знайдено фалоімітатор, коробку з вирваними зубними протезами, дроти з мотузками і лист з опитуванням одного з чоловіків, які знаходилися тут. Окупанти зайняли один із приватних будинків, де був підвал розміром 1,5 на 2 метри — там росіяни утримували цивільних*

та полонених. Це вже 22-га тортурна, знайдена на деокупованій території області. Серед найпопулярніших тортур — електрострум, протигаз, побиття, виривання нігтів. Є також чоловік, якому зламали руку, після чого під шкіру на спині почали сунути велосипедні спиці. Станом на 6 жовтня 2022 року знайдено тіла вже 534 цивільних. Більшість знайдених трупів — зі зв'язаними руками, кульовими пораненнями в голову, порізами у сфері паху»⁹³⁶.

Під час окупації села російськими солдатами з одного з будинків у центрі час від часу було чути крики та стогін людей. Туди росіяни доставляли всіх затриманих місцевих жителів. У більшості випадків це були підприємці та фермери, яких окупанти шляхом застосування катувань і тортур намагалися схилити до співпраці з ними. Також надходила інформація про зникнення колишніх учасників АТО, які опинилися на окупованій території⁹³⁷.

с. Савинці

На початку повномасштабного вторгнення 70-річний Анатолій зафільтмував зі свого балкона, як колона російської техніки входила до селища. За це росіяни забрали чоловіка до ізолятора, у якому Анатолій провів 100 днів. За відзняте відео російські окупанти катували чоловіка струмом і хотіли змусити знімати пропагандистські ролики. «У нас в камері була вологість десь 80 % і температура 35 градусів. Як ми там вижили, я не знаю. Допити з

електрошокерами, струмом катували. Було все. Вони хотіли, щоб я на них працював, щоб знімав ролики в Балаклії, публікував у себе в YouTube-каналі і показував це, хвалив Путіна і російську армію. Я навідріз відмовився, і за це сидів так довго». Анатолій пройшов вісім допитів. «Коли ти йдеш на допит і балакаєш українською, за кожне слово отримуєш електрошокером або палицею. Це так я вчив російську мову там. На допитах — тільки російською. Інакше до кінця допиту не доживеш». У полоні українців годували кашею, раз на тиждень давали хліб. Чоловіка відпустили з полону у вересні, за чотири дні до звільнення Балаклії⁹³⁸.

с. Синичено

10 жовтня 2022 року правоохоронці Харківщини виявили в лісопосадці села Синичено тіло чоловіка з очевидними ознаками катувань. Його голова була повністю обмотана пов'язкою, а руки зв'язані шнуром. За попередніми даними слідства, чоловіка вбили та закатували російські військові під час окупації населеного пункту. Після цього вони покинули тіло вбитого в лісопосадці⁹³⁹.

КУП'ЯНСЬКИЙ РАЙОН

с. Безмятежне

Українські правоохоронці встановили, що 31 липня 2022 року військовослужбовець 7-го окремого мотострілецького полку разом з іншими російськими військовими приїхав до фермерського господарства в селі Безмятежне, власником якого був чоловік з активною проукраїнською позицією родом із Закарпатської області. Окупант вийшов з автівки та сказав фермеру підійти до нього під приводом

допомоги в ремонті транспортного засобу. Коли той підійшов, окупант вистрелив йому в голову. Чоловік упав на землю і помер на місці. Після цього російський військовий розчленував тіло вбитого, частину поклав в авто, на якому приїхав, і підпалив. Щоб приховати цинічний злочин, він забрав відрубані залишки тіла фермера та викидав їх дорогою до села Вишневе Куп'янського району⁹⁴⁰.

сmt Великий Бурлук

Голову Великобурлуцької громади Віктора захопили в полон російські окупанти в березні 2022 року просто зі свого робочого місця. Після його відмови йти на контакт (окупанти вимагали інформацію про місцевих активістів, учасників АТО, військовослужбовців тощо) окупанти сказали йому: *«Росіяни прийдуть, укольчик зроблять, розповіси все, що знаєш і не знаєш»*. Через декілька днів голову громади викрали просто з робочого місця й помістили в камеру в місцевому відділку поліції, де окупанти влаштували катівню. Віктора тримали там дві доби й допитували. Також пропонували співпрацювати з окупаційною владою, погрожували, що виїхати з території він не зможе. Через це у Віктора суттєво погіршився стан здоров'я, і окупанти вимушені були викликати швидку. Його забрали до лікарні у вкрай важкому стані, де він перебував близько двох тижнів⁹⁴¹.

М. Куп'янськ

Жителя Куп'янська катували представники ФСБ: били струмом, трубою і битою. На першому допиті його 40 хвилин піддавали тортурам і стріляли по ньому. На голові в постраждалого постійно був мішок. Тримали в нелюдських умовах, без їжі, води, туалету, належної медичної допомоги тощо. Також відомо, що деяким українцям паяльником випалювали на тілі хрести. Працівники ФСБ вибивали з місцевих жителів імена й адреси учасників АТО, бійців тероборони, осіб, які мали проукраїнську позицію. Затриманим українцям погрожували смертною карою на мінному полі й розправою над сім'ями, що перебували в окупованому місті⁹⁴².

Місцевого жителя окупанти неодноразово затримували та поміщали до місцевої катівні, розташованої в приміщенні поліції. Підставою для затримання могло стати що завгодно, навіть порушення на десять хвилин комендантської години дорогою з роботи. Під час перебування в катівні постраждалий, з його слів, піддавався побоям. Його намагалися схилити до співпраці, щоб він видавав проукраїнських громадян, вказував, у кого і де може бути зброя тощо. Постраждалий засвідчив, що окупанти катували багатьох інших місцевих жителів: у камерах було дуже багато затриманих українців. Зокрема, у камері на чотирьох, де він перебував, один час було 25 осіб, деякі з них перебували там уже близько місяця. Декілька чоловіків були по кілька днів пристебнуті кайданками до турніка в камері, вони не могли навіть ходити. Кожен вечір окупанти всіх інших у камері ставили обличчям до стіни, а тих чоловіків, які були пристебнуті кайданками, били. Знущалися з них за те, що вони проявили проукраїнську позицію.

Зокрема, один чоловік вивісив український прапор, інший на блокпості окупантів крикнув «Слава Україні», ще один чоловік — колишній АТОВець тощо. Окупанти тримали їх пристебнутими по п'ять діб. У них запухали ноги до такого стану, що коли їх на кілька годин відстібали, вони падали й не могли навіть ходити. Їсти цим чоловікам не давали, їжею з ними ділилися чоловіки, які також були в цій камері, годували їх з ложки⁹⁴³.

Азовець Максим опублікував фрагмент відео з місця розстрілу російськими окупантами цивільних у Куп'янську. На короткому відео російські окупанти ведуть на страту людину в цивільному одязі. Окупантів двоє. Один з них має на ногах тактичні ознаки російських підрозділів — намотаний червоний скотч. *«Подивіться уважно на катів: кожному зрозуміло, що саме російські військові реалізували цю страту звичайних цивільних в окупованому місті. Повне відео зараз у слідства. Російські солдати будуть ідентифіковані»*. Новий відеозапис хронологічно передував раніше оприлюдненому відео, на якому тіло вже вбитої людини окупанти скидають до ями з тілами інших розстріляних. Обидва відеозаписи знайшли в телефоні російського загарбника⁹⁴⁴.

сmt Куп'янськ-Вузловий

6 жовтня 2022 року слідчо-прокурорська група під час проведення огляду місця події в цеху з виготовлення цегли виявила біля металевого циліндрового барабана два трупи чоловіків приблизно 60 років зі зв'язаними руками. Вони мали сліди катувань⁹⁴⁵.

Після деокупації в Куп'янську-Вузловому правоохоронці знайшли в лісі могилу, де були закопані відразу четверо людей: літня жінка 73 років, ще одна жінка віком 71 рік та онук й невістка останньої. Убитих мирних жителів окупанти перед цим утримували в погребі і там же далі розстріляли. На тілах і в головах убитих були численні кульові отвори, що свідчить про страту цих людей⁹⁴⁶.

ХАРКІВСЬКИЙ РАЙОН

с/мт Козача Лопань

Національна поліція України та Служба безпеки України знайшли катівню в селищі міського типу Козача Лопань на Харківщині. У приміщенні так званої «народної міліції», за інформацією правоохоронців, піддавали тортурам мирних жителів. Під час огляду було знайдено документи, що підтверджують функціонування псевдовідділу поліції, та апарат, яким російські військові катували мирних мешканців струмом⁹⁴⁷.

Окупанти жорстоко катували колишнього учасника АТО з Козачої Лопані, якого затримали 22 березня 2022 року. Він пройшов дві катівні — був у двох підвалах у Козачій Лопані: під вокзалом і на овочевазі. Окупанти цілою групою били його ногами, допоки він не непритомнів. *«Катували струмом протягом години, у тому числі підключали до геніталій. Отримав опіки ноги — через дроти нога*

загорілася. Обливали водою, щоб струм проходив краще. Згодом викинули. Зі зламаними ребрами йшов пішки додому в селище, тяг з собою ще одного місцевого, у того були побиті ноги, не міг йти»⁹⁴⁸.

Окупанти катували місцевого жителя Олега. 17 березня 2022 року до його помешкання увірвалися більше ніж п'ятнадцять російських військових. Усіх членів сім'ї (його, дружину, сина (інвалід дитинства 29 років), неповнолітню доньку, племінника та інших родичів) заставили лягти на землю, зав'язали очі скотчем, зв'язали руки, вивели за ворота, посадили до машини й повезли до місця розташування окупантів — у підвал на місцевий вокзал. Коли вони були вже в підвалі, Олег дуже просив окупантів, щоб не били сина, оскільки він має хворобу, що полягає в незгортанні крові, і в разі чого він помре від втрати крові. Але що більше Олег благав, то більше окупанти били його сина. Син Олега й племінник перебували в підвалі на вокзалі три доби, потім їх випустили. Олег пробув у підвалі вісім діб, а потім його перевезли в село Гоптівка, де протримали ще дві доби. Щойно чоловіка привезли в підвал на вокзалі, окупанти його відразу підвісили за руки догори, били в грудну клітку, по ногах палкою чи кийком. Робили якісь невідомі уколи в ноги і при цьому говорили, що хочуть відбити «м'ясо від кістки», щоб Олег став інвалідом. Чоловік також засвідчив, що разом з ним було дуже багато затриманих. *«Людей кидали одне на одного у приміщенні»*. На восьму добу перебування в підвалі один з окупантів сказав, щоб вони «мужалися», оскільки приїхали ті, кого, окупанти самі бояться. Після цих слів Олега забрали два якихось чоловіки (російських військових) і повели на другий поверх вокзалу. Спочатку дуже сильно й довго били, потім поклали на підлогу животом донизу й наказали підняти голову. На вуха прищепили металеві кліпси й поставили якийсь предмет на спину. Потім окупанти почали бити чоловіка струмом. Це тривало десь хвилин тридцять. Також Олег засвідчив, що окупанти, коли підвішували його за

руки догори, погрожували, що зараз привезуть сюди його 17-річну доньку, розв'яжуть йому очі й будуть гвалтувати її групою, а він буде дивитися⁹⁴⁹.

Місцевий мешканець колишній військовослужбовець Андрій всіляко намагався втекти від окупантів, які його шукали. Від початку окупації він переховувався. За свідченнями односельців і дружини, 5 травня 2022 року його бачили на місцевому вокзалі, потім, у травні, — у селі Гоптівка. Знайомий хлопець сказав: *«Ваш чоловік передав великий привіт»*. Однак до його будинку окупанти прийшли з обшуком і заарештували старшого сина. Ним і шантажували родину, щоб до «комендатури» прийшов голова родини Андрій. Але виявилось, що чоловік уже був у підвалі. Непізнаваний від побоїв і практично непритомний. Його бачив там сусід і син, яких за кілька днів допитів усе ж випустили. Разом з Андрієм у селищі пропали безвісти щонайменше ще двоє військових⁹⁵⁰.

Ще один колишній військовослужбовець, який служив в АТО, мешканець Козачої Лопані, пройшов усю «мережу» катівень окупантів. У селищі діяла ціла структура дізнавачів. Спочатку людей кидали в підвал овочебази. Тут для них зробили клітку з ґрат. Перед нею стояв шкільний стілець, на ньому допитували за допомогою струму. У клітку набивали по кількадесят людей. Без туалету — усі ходили «під себе», без їжі й медичної допомоги. І все це під постійним наглядом. Поруч «зона відпочинку» так званих наглядачів: на столі порожні пляшки, залишки їжі, бульбублятор, карти. Чоловік пам'ятає цей підвал за болем і шматками пінопласту, на якому втрачав свідомість. *«Усіх АТОвців ламали ментально. Одразу привозили, одразу ламали. Коли вони мене тут привезли і почали бити, вони кричали: “Привіт АТОшнику з Донбасу!” Струмом мене десь годину били. Це було на вокзалі. Я знайшов ту кімнату»,* — розповідає чоловік. Друге місце катувань — будівля залізничного вокзалу. Допитували в підвалі і в кабінетах. До одного, каже

чоловік, навіть вистояв чергу, настільки багато людей тягли сюди росіяни. Без уваги до віку чи статі. Чоловіка били перед приїздом російських медіа, щоб змусити на камеру наговорити виданий текст. *«В один день виловили нас усіх, АТОшників, і туди привезли. Тоді усі кабінети були зайняті. У підвалі ми сиділи дуже кучно. Попереду і позаду дуже багато людей було. Я чув хрипіння, кашляння. Хтось кричав. Дуже багато людей і необов'язково АТОшників. Руки у мене зв'язані за спиною, капюшон на голові. Він підійшов, один почав із мене знімати штани, труси, повністю. Він мені, таке відчуття, що якусь прищепку причепив на геніталії. На п'яту добу мене вивели із підвалу. Мене телебачення знімало»,* — згадує чоловік. Третьою катівнею для нього стала Гоптівка. Її росіяни називали «нуль» — це кордон з Росією. Там уже з найбільш «перспективними» в'язнями працювали ФСБшники. Туди забирали військових і бізнесменів. Вибити інформацію чи гроші. У підвалах чоловік провів місяць. З так званого «нуля» його викинули зі зламаними ребрами. Після деокупації Харківщини українські правоохоронці в приміщеннях катівень Козачої Лопані провели слідчі дії: узяли відбитки пальців, вилучили спецпристрої для катувань, для цього слугували і старий телефон, яким «накручували» струм, і будь-що інше. В одному з підвалів знайшли навіть дірокол — ним окупанти полоненим розбивали пальці⁹⁵⁷.

с. Липці

В облаштованій у селі катівні (приміщення так званої «народної міліції «ЛНР»») до місцевих жителів застосовувалися жорстокі тортури. Там бойовики так званої «ЛНР» і російські військовослужбовці незаконно ув'язнювали

місцевих мешканців, які підтримували територіальну цілісність України та відмовлялися співпрацювати з окупантами. За інформацією Служби безпеки України, росіяни застосовували до в'язнів жорстокої тортури, у тому числі на змайстрованому окупантами електричному стільці, після чого силоміць вивозили їх на територію РФ⁹⁵².

Колишнього українського військовослужбовця — ветерана АТО окупанти затримали в селі Липці Харківської області. Окупанти щодня били чоловіка кийками по п'ятках і прикладами автоматів по тілу, у результаті зламали ребра. Після цього потерпілого передали співробітникам ФСБ РФ, яких цікавили відомості про інших військовослужбовців, місцевих поліцейських, патріотично налаштованих громадян. *«Мене спочатку били електрошокером, а потім почали крутити “тапiк” [польовий військовий телефонний апарат з індукційною котушкою, який росіяни використовують для катування струмом]. Я не мав більше сил чинити опір, боявся. Щосекунди нагадували про себе поламані ребра, гнійні рани на випалених до колін ногах, які не було чим лікувати»*⁹⁵³.

с. Циркуни

Окупанти приїхали до будинку місцевих жителів, перестрибнули через паркан і почали кричати, хто з людей прикордонник. АТОшник Сергій відповів, що він. Його, його дружину Наталію, а також ще трьох чоловіків окупанти поклали на землю, почали стріляти і в повітря, і в землю навкруги них. У будинку російські військові знайшли рушницю та старі рації. Це стало підставою звинуватити Наталію та її чоловіка в тому, що вони нібито були коригувальниками вогню для українських військових. Після цього всіх чоловіків позв'язували, одягли мішки на голови, затагнули в машину й повезли в невідомому напрямку. За наявною на той час інформацією, чоловіків окупанти тримали в селі

Стрільці в школі в підвалі. Однак, коли українські військові звільнили село Стрільчу, їх так і не знайшли⁹⁵⁴.

Шестеро окупантів увірвалися до місцевої жінки Валентини у двір, де вона перебувала з невісткою. Погрожуючи їм зброєю, вимагали інформацію про місце перебування їхніх чоловіків. Коли чоловіки повернулися до будинку, окупанти всіх загнали в підвал, де почали бити Олександра, сина жінки. Він був мисливцем і мав дозволена мисливську зброю. Коли його били, він попросив, щоб жінки віддали її окупантам. Жінка під дулом автомата віддала окупантам зброю зі схованки, але коли вона повернулася у підвал, в Олександра вже була розбита голова і він був залитий кров'ю, а підлога вся була постріляна. Чоловік був голий, оскільки окупанти примусили його роздягнутися. Потім його витягли з підвалу й забрали в невідомому напрямку⁹⁵⁵.

с. Цупівка

Харківська обласна прокуратура заочно оголосила про підозру в катуванні цивільних мешканців у Харківському районі 43-річному колишньому правоохоронцю з Луганщини (згідно з опублікованою обласною прокуратурою повісткою, ідеться про Олега Полежаєва, уродженця міста Ізюм на Харківщині). *«За даними слідства, у березні 2022 року чоловік, який раніше працював поліцейським у м. Луганськ, вступив до складу незаконного збройного формування «ЛНР», що контролюється керівництвом країни-агресора. Протягом березня-квітня 2022 року чоловік перебував у с. Цупівка Харківського району, територія якого у вказаний період перебувала під окупацією. Там військовий у місцевій школі проводив допити із залякуванням та катуванням чотирьох місцевих жителів»,* — повідомили в прокуратурі⁹⁵⁶.

ЧУГУЇВСЬКИЙ РАЙОН

м. Вовчанськ

У Вовчанську окупанти вивезли один із заводів на територію РФ, а в його приміщеннях облаштували тюрму, справжній концтабір, де людей піддавали тортурам, змушуючи співпрацювати, ставати до лав російських збройних сил. «Машинобудівний завод. Колись ми випускали продукцію подвійного призначення — і оборонну, і цивільну, тому підприємство огорожене, паркан залізобетонний, з колючим дротом. Цехи, де можна розміщати людей, адміністративні будівлі. І, мабуть, у зв'язку з тим, що це локально, в центрі міста, огорожена, укріплена територія, там вони започаткували так званий фільтраційний табір. Поряд із заводом один із блокпостів стоїть біля пошкодженого мосту, через який люди [переправляються], їх хапають, якщо щось не подобається, на допити, потім у “кутузку”, і там люди сидять. Деякі сидять вже місяцями», — розповів депутат Вовчанської міської ради Харківської області Олег Топорков. За його інформацією, у таборі перебувало близько 100 людей. Із загальної кількості тих, хто пройшов «фільтрацію», щонайменше десять зникли⁹⁵⁷.

Самого ж депутата Олега Топоркова російські окупанти викрадали двічі. 7 березня 2022 року він разом з друзями підняв прапор України на центральній площі Вовчанська.

Уночі до нього приїхали місцеві колаборанти, російські військові та бойовики так званої «ЛНР». Після обшуку в будинку депутата доставили до ізолятора тимчасового тримання, звідти — у пункт пропуску «Шебекіно». *«Закували, зав'язали обличчя, всіх поставили на коліна»*, — згадує чоловік. Після першого викрадення депутата відпустили. За тиждень окупанти викрали Топоркова вдруге, з ним його дружину та ще двох людей. Тримали вже в Білгороді. *«Нас довели до пункту пропуску, закували, зав'язали обличчя, всіх поставили на коліна, скували наручниками руки»*, — розповів він. За його словами, погрожуючи розстрілом родини, його схиляли до співпраці. *«Кажуть, що розстріляють всю вашу родину, згвалтують дружину, замучать дітей, якщо ти не будеш співпрацювати»*, — згадав чоловік. Співпрацювати з окупантами відмовилися і депутат, і його дружина. Дітей переховували жителі міста. Подружжя після викрадень ховалося в закинутій будівлі в центральній частині Вовчанська. *«Ми розуміли, що коли нас викриють, нас розстріляють. Ми переховувалися в центрі міста, у людному місці, але в закинутому приміщенні, де ніхто не міг знати, що ми там»*, — сказав Топорков⁹⁵⁸.

Через чи не найстрашнішу катівню окупантів на Харківщині, облаштовану на агрегатному заводі, пройшло настільки багато мирних людей, що чутки про неї поширилися попри відсутність зв'язку і страх розповідати. У катівні агрегатного заводу побувала й директорка ліцею із села Іванівка Лідія, яка у свої 62 роки пережила кілька днів карцеру. Це одиночна камера без світла та їжі. До того були побиття й погрози розстріляти. Усе через те, що не схотіла починати навчальний рік 1 вересня 2022 року під російським прапором. Коли спробувала виїхати з району, її затримали й кинули до в'язниці. *«Вивезли далеко від людей і одразу із машини, я впала, коліна збила. Кажуть: на коліна. Я їм: “Люди добрі, побійтеся Бога. Що ви робите? Все-таки я — жінка, 60 років”. Вони мені стволи під бороду: “Яку інформацію, сука, везеш у Харків?” Кажу: “Яку, ну яку?” З валізи все*

викинули, а там — мої документи. Вони: “Де трудові книжки? Де печатки? Ключі від школи?”» — згадує пані Лідія⁹⁵⁹.

За повідомленням очільника прокуратури Харківщини, російські військові піддавали тортурам не тільки українців, а й громадян іноземних держав: «Більше як шість місяців росіяни утримували на території підприємства в жахливих умовах, застосовуючи моральний та фізичний вплив, сімох громадян Шрі-Ланки та знущалися з них. П'ять з них — це студенти Куп'янського медичного коледжу, решта — їхні родичі». Громадяни Шрі-Ланки після окупації Куп'янська намагалися покинути місто, але їх зупинили та затримали на одному з російських блокпостів. Причину окупанти не повідомили, але, ймовірно, їм намагалися «інкримінувати» участь в іноземних батальйонах. У катівні Вовчанська вони перебували з березня по 10 вересня, до моменту, поки місто не було звільнено нашими Силами оборони та безпеки. Їх тримали в нелюдських умовах, змушували працювати прибиральниками, жінку два місяці тримали в карцері. Російські військові знущалися з людей: двом чоловікам відривали нігті, одного били дверима по голові, піддавали тортурам, фізичному та психологічному насиллю⁹⁶⁰.

Як розповідають свідки — місцеві жителі, в одній з катівень на Харківщині, розташованій на підприємстві у Вовчанську, у камері розміром 12 квадратних метрів рашисти утримували до 40 осіб. У приміщенні в'язниці виявили інструменти для тортур, зашморги, хомути тощо. Тут окупанти били полонених, катували електричним струмом, виривали нігті та ламали пальці. На стінах були зафіксовані дати перебування людей⁹⁶¹.

с. Гракове

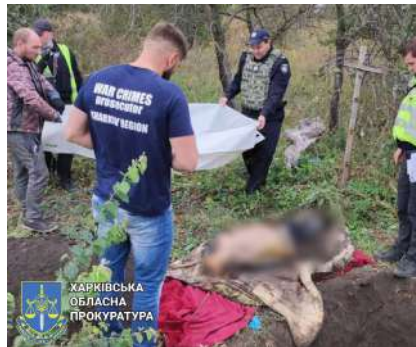
У звільненому селі Гракове 9 вересня 2022 року виявлено тіла двох цивільних осіб зі слідами катувань. До української поліції звернувся місцевий житель, який повідомив, що ще в березні окупанти вбили двох невідомих чоловіків і змусили його поховати їх посеред села. Під час огляду тіл виявили вогнепальні поранення в ділянці потилиці та сліди катувань. Також чоловік поінформував, що, коли закопував тіла, бачив, що в убитих були відрізані вуха⁹⁶².

с. Гракове та с. Залізничне

З 9 по 11 вересня 2022 року правоохоронці виявили шість тіл мирних мешканців, убитих російськими військовими в населених пунктах Гракове та Залізничне Чугуївського району. Після вбивства тіла були поховані місцевими жителями. На тілах виявлені сліди катувань⁹⁶³.

с. Залізничне

За повідомленням Офісу Генерального прокурора, 11 вересня 2022 року в деокупованому селі Залізничне українські правоохоронці виявили чотири трупи. У всіх них — сліди катувань. Троє з них поховані на території домоволодінь, ще один був закопаний на території асфальтного заводу навпроти вокзалу. За попередньою версією слідства, потерпілих убили російські військові, коли окупували вказаний населений пункт⁹⁶⁴.

9. ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

За повідомленням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця, жителі Херсонської області піддавалися жорстокішим методам катування, ніж мешканці інших областей, які раніше були під тимчасовою окупацією, — Харківської, Київської, Чернігівської. На території Чернігівщини, Харківщини, Київщини були зафіксовані катівні, але на території Херсонської області вперше були встановлені факти (за свідченнями людей, які перебували в цих катівнях), що одночасно в камерах катівень тижнями цілодобово тримали чоловіків і жінок разом. Навіть у туалет треба було ходити жінкам при чоловіках, а чоловікам — при жінках. Друга відмінність полягає в тому, що в кожній камері були встановлені відеокамери для спостереження. *«Такий цілодобовий відеонагляд записувався зі звуком. На цьому окремо наголошують наші громадяни, які піддавалися тортурам, і пояснюють, що вони це чітко розуміли. Бо як тільки херсонці починали говорити про окупацію, то миттєво до камер забігали люди в масках і всіх жорстоко били»*⁹⁶⁵.

За словами Дмитра Лубінця, людей доводили до такого стану, що дехто з них навіть просив їх убити. Після деокупації території в катівнях окупантів українські правоохоронці вилучили частину гумових кийків, дерев'яну биту, апарат, яким окупанти катували мирних мешканців струмом, лампу розжарювання та кулі зі стін. Правоохоронці стверджують, що в камерах і підвалах до людей застосовували різні методи тортур, фізичне та психологічне насильство⁹⁶⁶.

За даними постійного представника Президента України в Автономній Республіці Крим Таміли Ташевої, на захопленій Херсонщині загарбники утримували в підвалах близько 500 осіб — активістів, учасників АТО. *«За нашою*

інформацією, близько 500 осіб знаходяться фактично «у підвалах», де відбуваються щодо таких осіб катування». Як у Херсоні, так і на адмінмежі з Кримом, наприклад у селищі Новоолексіївка, у місті Генічеськ, окупаційні адміністрації або військові РФ мали списки активістів, які, зокрема, брали участь у громадянській блокаді Криму у 2015 році, або тих, хто служив в АТО. До цих людей приходили додому, їх забирали, викрадали⁹⁶⁷.

На окупованій території росіяни полювали за людьми з проукраїнською позицією. Патріотів «перевиховували», катуючи голодом і позбавленням волі. Їх змушували обов'язково переглядати російське телебачення, слухати російські пісні та вчити «совкові» вірші. При цьому годували лише раз на день. Часом на четвертий день в'язня відпускали додому, проте дивилися, чи він «змінив» власні погляди. Якщо ні, тоді повертали в підвал, але вже на більший термін. На цьому етапі російські злочинці катували українців, а замість їжі давали лише склянку із цукром. До людей з найбільшою силою волі та патріотизмом «підключали» ФСБшників. Вони застосовували тортури до бранців, не дозволяли спати, перевозили. При цьому рідні не мали жодної інформації про те, де зараз перебуває зниклий⁹⁶⁸.

Як повідомив голова «Крим SOS» Олексій Тильненко, за період окупації Херсонщини його правозахисна організація зафіксувала щонайменше 600 випадків насильницьких зникнень (часто викрадених окупантами українців вивозили до анексованого Росією Криму). «Як правило, до окупованого Криму людей вивозять з окупованих Херсонської та Запорізької областей. Деяких тримають у СІЗО, відділеннях поліції чи СБУ протягом трьох днів, тижнів, деколи там тримають і катують місяцями. Все залежить і від людини, і від обставин, за яких відбулося це насильницьке зникнення та викрадення»⁹⁶⁹.

На захоплених територіях Херсонської області російські окупанти застосовували погрози й показові покарання

щодо людей, які відмовлялися отримувати російські паспорти. Темпи видачі цих документів були занадто повільними, через що окупаційні адміністрації отримували системні догани від кремлівських кураторів. Знущаючись із цивільного населення, вони погрожували «ямою», а також проводили показові покарання: на чоловіків одягали мішки й кидали в окопи. У Генічеську загарбники піддавали жорстоким тортурам громадян з проукраїнськими поглядами й тих, хто не бажав виконувати вимоги місцевої окупаційної «влади». Про це повідомили в Центрі національного спротиву 25 березня 2023 року⁹⁷⁰.

Перший заступник міністра внутрішніх справ Євгеній Єнін розповів про виявлені катівні на звільненій території Херсонщини: *«Ми спостерігаємо традиційну картину для деокупованих територій: на території поліцейських управлінь широко використовувалися так звані катівні, людей тримали в абсолютно нелюдських умовах, розстрілювалися гуманітарні конвої. Я вже мовчу про десятки майнових злочинів окупантів проти мирного населення»*⁹⁷¹.

В одному з підвалів людей утримували, навіть не пускаючи до туалету. До в'язнів застосовували удари електричним струмом. Стіни приміщення були списані молитвами. Начальник відділу протидії злочинам, скоєним в умовах воєнних конфліктів, Херсонської обласної прокуратури Андрій Коваленко повідомив: *«До затриманих окупантами жителів Херсонщини часто застосовувався електрострум — спеціальні дроти приєднували до геніталій, сосків, вух, обливали водою. Після цього до людини підходив так званий “добрий слідчий” і говорив, що це може припинитися. В'язня переводили до іншої камери, де людина чула, як б'ють інших. Це також один із видів психологічних тортур. Загалом такими і подібними на них методами росіяни і отримували потрібну їм інформацію»*.

На звільненій Бериславщині в одній з катівень дві людини загинули від побиття. Прокурор Херсонської області

Володимир Калюга розповів, що відомі факти, коли затриманих виводили та гнали на мінні поля. *«Бували випадки, встановлені нами, коли людина поверталася з такого місця та вмирала дома, оскільки була сильно побита. Так що жахіття таке є по всій області»*⁹⁷².

Російські військові викрали херсонського підполковника поліції у відставці, щоб «вмовити» його піти на співпрацю. Згоду на зраду витискали, як зазвичай, б'ючи по найбільючшому — погрозами близьким. Не маючи змоги оборонити їх інакше і не бажаючи служити загарбникам, чоловік ухвалив страшне рішення — вчинити самогубство. Напевно, сподівався, що бодай після цього мучителі дадуть спокій дружині й доньці⁹⁷³.

Російські військовослужбовці жорстоко познущалися з 83-річної пенсіонерки на Херсонщині. *«Коли окупанти ввійшли до мого будинку, один з них почав тріпати мене зі сторони в сторону, вимагав дати йому горілку та цигарки. Не розумію, чому вони вважали, що ми їй маємо... Я не думала, що на старості років потерпатиму від таких знущань: тримали за ший, били по голові та по спині, дотепер моє тіло тремтить, згадуючи той час. Я живу з паралізованим чоловіком, йому довелося чути все те, що зі мною робили, йому було ще гірше, ніж мені, бо він не міг мені допомогти»*⁹⁷⁴.

31 березня 2023 року до суду скеровано обвинувальний акт щодо військовослужбовця РФ, який протягом чотирьох місяців гвалтував 32-річну мешканку Херсонщини, погрожуючи фізичною розправою потерпілій і її дев'ятирічному сину⁹⁷⁵.

За даними органів правопорядку, командир 15-го окремого загону спецпризначення «В'ятич» нацгвардії РФ, перебуваючи на території тимчасово окупованої Іванівської територіальної громади на Херсонщині, віддавав накази підлеглим про незаконне затримання й застосування

насильства відносно цивільного населення. Їх метою було придушення опору місцевого населення та схилення громадян України до співпраці. За його вказівкою у травні 2022 року представники армії РФ, застосовуючи силу, незаконно затримали члена сім'ї голови селищної ради та помістили його до захопленого приміщення відділу поліції. Упродовж декількох годин росгвардійці вибивали із чоловіка інформацію, після чого відпустили. Аналогічні дії були вчинені й щодо близького родича та голови старостинського округу. Щоб схилити старосту до співпраці, окупанти били його, психологічно тиснули та катували електрострумом⁹⁷⁶.

В одному із сіл на інгулецькому напрямку російські військові згвалтували місцевих жителюк — вагітну 16-річну дівчину та її 78-річну бабусю⁹⁷⁷.

БЕРИСЛАВСЬКИЙ РАЙОН

«У селищі міського типу Бериславського району у погребі правоохоронці виявили рештки тіл людей. За попередніми даними, вони належать трьом місцевим мешканцям, які загинули під час окупації населеного пункту», — ідеться в повідомленні телеграм-каналу Офісу Генерального прокурора⁹⁷⁸.

34-та окрема мотострілецька гірська бригада армії РФ у кінці березня перебувала в Бериславському районі Херсонської області. Російські окупанти розмістили тут свою техніку, грабували й залякували місцеве населення. Також вони регулярно обшукували будинки мирних мешканців. Під час одного з таких «обшуків» військовослужбовець Олександр Рубанов почав чіплятися до жінки, яка жила сама з малолітнім сином. Він скористався тим, що українка не мала можливості виїхати з окупованого села, і почав погрожувати вбити її дитину в разі відмови мати з

ним статеві стосунки. Також чоловік залякував жінку тим, що приведе до неї інших військовослужбовців РФ, які є в селі, щоб вони над нею знущалися. Після зґвалтування з погрозою зарізати ножем потерпілу окупант оселився в неї вдома, щоб мати можливість регулярно її гвалтувати⁹⁷⁹.

м. Берислав

Військовий журналіст Андрій Цаплієнко 16 травня 2022 року повідомив, що на виїзді з окупованої Херсонщини застрягли тисячі машин. За його словами, про утримування автомобілів з українцями повідомили люди, які вже чотири доби стояли в багатокілометровій колоні під Бериславом у напрямку Кривого Рогу. *«Виснажені мирні жителі хочуть виїхати на підконтрольну територію України, але їх не пропускають на російських блокпостах. Повні машини дітей, жінок та людей похилого віку стоять день і ніч у полі, без нормальних умов та їжі. Крім цього, їм загрожує небезпека сусідства з лінією фронту, де постійно йдуть бої»*⁹⁸⁰.

с. Біляївка

За повідомленням голови Новоолександрівської громади Бериславського району Херсонської області, українські правоохоронці знайшли катівню у звільненому від загарбників селі Біляївка. *«Була*

катівня на території Біляївського ліцею в селі Біляївка. Російські військові утримували місцевих жителів, а також жителів навколишніх сіл. До жителів, яких перевіряли, застосовували фізичну силу». За даними головного редактора видання «Мост» Сергія Нікітенка, який спілкувався із жителями Біляївки після деокупації, одна жінка до цього часу

шукає свого чоловіка, якого ще у квітні викрали російські військовослужбовці. Вона вважає, що його вбили, і шукає якусь інформацію про нього або його тіло⁹⁸¹.

с. Брусинське

У селі на цвинтарі виявили тіло 63-річного місцевого жителя, якого закатували росіяни під час окупації. Поліцейські попередньо встановили, що чоловіка окупанти вбили у вересні 2022 року⁹⁸².

с. Велика Олександрівка

Під час окупації села російські силовики жорстоко катували мирне населення перед місцевим відділком поліції. Зокрема, в однієї жінки вбили всю сім'ю під час перебування в полоні, а саму жінку катували струмом лише через висловлену думку про те, що над місцевою школою має бути вивішений не російський, а український прапор⁹⁸³.

Сергій працював у селі поліцейським. Він засвідчив, що коли окупанти зайшли в село, то почали «відпрацьовувати» місцевих правоохоронців. Під час обшуків у будинку знайшли сорочку з військовими шевронами з училища покійного сина (загинув за рік до цього) і почали звинувачувати Сергія в тому, що це його одяг і він проходив службу в АТО. Чоловік свого часу справді був в АТО, але окупанти на той час це не знали. Потім знайшли ще військову атрибутику покійного сина, у тому числі й шеврони «Азова». Сергія забрали на допит, б'ючи при цьому металеву трубою по ногах. Катівня була облаштована в гаражному підвалі одного з будинків: світло відсутнє, дуже сиро й холодно, на підлозі тільки дерев'яні піддони. Дізнавшись, що Сергій поліцейський, вони повели його в гараж, посадили на стілець і, приставивши зброю до лівого вуха, вистрелили над головою. Потім зарядили

небойовий пістолет, який стріляв металевими «пульками», направили в пах і вистрілили. Після цього чоловіка кинули в підвал і сказали, що будуть допитувати вночі. Серед ночі російські військовослужбовці (близько п'яти осіб) спустилися до нього в підвал і почали стріляти з наміром залякати. Потім били ногами й руками, розбивали об голову посуд. Сергій знепритомнів. Окупанти облили його водою, щоб він отямився. Змусили роздягнутися й показати тіло на наявність татуювань. І знову били. Зранку приїхали представники ФСБ. Сергія підняли з підвалу, одягли на голову мішок і перевели в будинок поруч. Посадили й почали допитувати про місце зберігання зброї з поліцейського відділку. Оскільки Сергій відмовився відповідати, ФСБшники почали катувати його електричним струмом, погрожували завдати шкоди здоров'ю вагітної дружини. Унаслідок катувань у нього почалися галюцинації. На наступний день чоловіка повезли додому для обшуку. Його дружина Ольга не могла впізнати свого чоловіка: *«Він був змарнілим, сильно побитим, голова була замотана простиралом, яке все було в крові»*. Коли Сергій показав, де закопана його табельна зброя, окупанти трохи заспокоїлися, але сказали, що він поїде в Нову Каховку. Одягнули мішок на голову й повезли. Там його тримали на території райвідділку в камері, де всі мали татуювання. Одному із чоловіків, який уже був дуже побитий, окупанти, сказали, що якщо за ніч він прибере татуювання, нікого з камери чіпати не будуть. Тому чоловіку довелося наживо вирізати татуювання⁹⁸⁴.

сmt Високопілля

Окупанти масово викрадали місцевих людей, особливо активістів, які протистояли окупації. Після викрадень понівечені тіла цих людей знаходили в канавах і полях. Ті, кому вдалося вибратися з окупації, згадували в розмовах з правозахисниками, що бачили місця масових поховань⁹⁸⁵.

Російські військові затримали та тримали у в'язниці Віктора Апостола. Вони прострілили йому ногу через те, що в нього знайшли рацію й запідозрили в шпигунстві⁹⁸⁶.

с. Гаврилівка

За повідомленням головного редактора видання «Мост», під час відвідин ним деокупованої Новоолександрівської громади одна з жительок села Гаврилівка розповіла йому, що російські військові вбили її онука, а потім почали розповідати місцевим мешканцям, що це зробив український снайпер (на той час від лінії фронту село було вже далеко, і ніякого снайпера там не могло бути). Після вбивства хлопця його батька (ідеться про сина цієї жінки) росіяни викрали, возили з автоматом біля скроні трасою та залякували, казали, щоб він нічого не розповідав про це⁹⁸⁷.

ГЕНІЧЕСЬКИЙ РАЙОН

м. Генічеськ

У місті Генічеськ окупанти влаштували катівні в приміщенні місцевого ПТУ⁹⁸⁸ та підвалах колишньої податкової інспекції міста. Там вони по-звірячому знущалися з українців, які мали відкриту проукраїнську позицію, а також з представників кримськотатарського народу⁹⁸⁹.

22 липня 2022 року росіяни затримали та заарештували колишнього капітана українського корабля «Славутич» Олексія К. Чоловік ішов вулицею, коли несподівано біля нього зупинився чорний мікроавтобус, з якого вийшло двоє невідомих, які називали один одного «Шаман» і «Байкер». Як описує сам Олексій, чоловіки були в балаклавах, заламали йому руки й посадили у свій мікроавтобус.

«По дорозі вони питали мене, який у мене позивний, де сховок зброї територіальної оборони Генічеська. У відповідь я сказав, що не розумію, про що вони мене запитують, оскільки не маю до цього жодного відношення», — розповів екскапітан. Окупанти привезли чоловіка до професійного техучилища № 17, де базувався підрозділ Росгвардії і в підвалі якого, судячи з розповіді, були обладнані камери ув'язнення. Там почалися допити. Питання ставив російський військовий з позивним «Тракторист», обличчя якого також було приховано балаклавою. «Після допиту мене заштовхали в кімнату, де я і провів ніч. На ранок до мене зайшов чоловік, одягнув мені на голову футболку, щоб я не міг бачити, і повів мене в інше приміщення. Мені знову почали ставити питання, але вже із застосуванням насильства та електричного струму. Подібні тортури проводилися щодня, по кілька годин на добу». Окупанти запитували в Олексія, де зберігається зброя тероборони Генічеська, його позивний, позивні його підлеглих, які чекають на його команду, які дані він передавав спецслужбам України про обстановку в місті. 27 липня чоловіка привезли на адміністративний кордон з окупованим півостровом і передали співробітникам кримського управління ФСБ⁹⁹⁰.

За порушення комендантської години молодого хлопця відправили «на підвал» у будівлю професійного техучилища № 17. Як повідомили місцеві, декілька днів поспіль знайомі хлопця збирали гроші та відносили їх окупантам як викуп. Усе заради того, щоб росіяни не катували українця⁹⁹¹.

с. Стрілкове

За повідомленням Генерального штабу Збройних Сил України, російські окупанти на території бази відпочинку облаштували катівню, де утримували та піддавали тортурам громадян України. Туди вивозили українців (жителів

Херсонщини та місцевих жителів), які не згодні з діями окупантів⁹⁹².

КАХОВСЬКИЙ РАЙОН

В одному із сіл тимчасово окупованого Каховського району окупанти розстріляли 38-річного чоловіка за його проукраїнську позицію⁹⁹³.

с/мт Горностаївка

За даними Генерального штабу Збройних Сил України, у будівлі колишнього Горностаївського райвідділку на Херсонщині російські військові влаштували катівню, у якій тримали українських патріотів. До неї потрапляли просто за нічим не підкріплену підозру у співпраці зі Збройними Силами України⁹⁹⁴.

с. Григорівка

Ніна, жителька села Гаврилівка, розповіла, що в перші дні окупації її син і неповнолітній онук йшли по гуманітарну допомогу. Коли по селу поїхала техніка окупантів, її онук злякався й почав тікати. Російські військовослужбовці розстріляли його, після чого забрали тіло дитини в Нову Каховку. Батька вбитого окупанти змусили мовчати й приховувати факт злочину, інакше погрожували йому розстрілом⁹⁹⁵.

с. Зелений Под

5 серпня 2022 року озброєнні російські військовослужбовці викрали з власного будинку старосту Зеленого

Поду Олену. Окупанти тримали її в ув'язненні понад два місяці, щоб примусити до співпраці⁹⁹⁶.

м. Каховка

3 квітня 2022 року, під час акції проти окупації в місті, російські військові затримали п'ятьох місцевих жителів і відвезли в невідомому напрямку. Їх відпустили протягом трьох днів, але за цей час до них застосовували тортури. *«За нашою інформацією, тих, кого забрали російські військові, утримували у Новій Каховці. Я знаю, що хлопців били, жорстоко били в перший день. Їм викликали медичну допомогу прямо там, коли вони були у Новій Каховці, одному навіть зробили операцію. Що це була за операція — руки-ноги поламані чи внутрішні органи вибиті, я не знаю, не можу сказати. Але те, що над ними знущалися, — то так і є насправді»,* — розповіла жінка-свідок. За її словами, російські військові *«заяляють затриманих, промивають мізки, щоб не ходили на мітинги, погрожують вчинити розправу над близькими»*⁹⁹⁷.

Також у Каховці окупанти активно шукали «диверсійні групи» й «коригувальників вогню». Затриманих вивозили до Горностаївки і там під тортурами вибивали необхідні свідчення⁹⁹⁸.

с. Любимівка

Марія (жінка похилого віку) після деокупації села в жовтні 2022 року розповіла, що жителів, у тому числі її та її чоловіка, привезли до місцевої школи, де окупанти влаштували свій штаб, із закритими очима провели

коридором до одного з класів. Там її посадили на стілець, а чоловіка вдарили по голові пістолетом так, що він упав на коліна. У подружжя забрали телефони, зав'язали очі та кинули до підвалу (мале й тісне підвальне приміщення, вхід до якого окупанти зробили, видовбавши дірку в підлозі в класі). Марія постійно плакала й голосно молилася. Від цього стресу в жінки ледве не стався серцевий напад. Окупанти витягли її та чоловіка з підвалу й після довгих знущань дали попити води. Марія каже, що витягли їх тільки тому, що їй стало дуже зле. Після цього ще добу літню пару допитували, звинувачуючи у співпраці зі Збройними Силами України. Інші мешканці села також засвідчили, що в цій школі окупанти по кілька тижнів катували багатьох місцевих мешканців, годували один раз на три доби, били та всіляко фізично знущалися⁹⁹⁹.

м. Нова Каховка

У лісі під Новою Каховкою на Херсонщині окупанти закатували пастора Української церкви християн віри євангельської та його 19-річного сина, які мали проукраїнську позицію та надавали допомогу місцевому населенню під час окупації. Їхні тіла були дуже сильно понівечені, але впізнати їх вдалося. Пастор з дружиною виховували сімох дітей, у тому числі одного неповнолітнього¹⁰⁰⁰.

Окупанти закатували до смерті 34-річного Сергія, волонтера з Херсонщини. Після повномасштабного вторгнення він відмовився виїжджати з Нової Каховки. Чоловік розвозив питну воду, розшукував зниклих людей. За свою патріотичну позицію двічі побував «на підвалі» в російських окупантів. Останній раз він потрапив туди 3 січня 2023 року, коли представники російської окупаційної влади Нової Каховки зупинили машину, у якій він їхав разом з водієм. Затриманого водія відпустили за кілька днів після того, як за нього заплатили викуп. В окупаційній поліції

міста друзям Сергія сказали, що його також відпустять через два-три дні, але цього не сталося. Батьку Сергія окупанти повідомили, що в його сина почалася біла гарячка, тому його відвезли до лікарні. Виявилось, що 7 січня Сергій у тяжкому стані потрапив до Каховської лікарні — його відшукав знайомий. Після перебування в полоні на тілі Сергія не було «живого місця»: на тулубі сліди жорстких побоїв, сім гематом на голові, перебиті ноги, трубка в роті, важкий подих. Від отриманих ушкоджень у результаті катувань Сергій помер¹⁰⁰¹.

Зі слів міського голови Нової Каховки Коваленка, у підвалі колишнього приміщення поліції окупанти утримували місцевих жителів, яких катували, примушуючи до співпраці. Серед них був директор однієї школи, який потім перейшов на їхній бік. Він просидів 17 днів, намагався вкоротити собі віку, різав вени...¹⁰⁰²

сmt Чаплинка

За повідомленням Генерального штабу Збройних Сил України, російські окупанти влаштували катівню в місцевому відділі поліції, у якій утримували до десяти цивільних осіб, серед яких були неповнолітні. Люди перебували в жорстких, нелюдських умовах, до них застосовували тортури. *«Є випадки, коли викрадених російські терористи закатовували до смерті»*¹⁰⁰³.

9 червня 2022 року після доби пошуків донька знайшла свого батька Валентина в місцевому відділку поліції, де були російські окупанти. За день до цього 48-річний Валентин вийшов з дому на закупи та не повернувся. Окупанти повідомили дочці, що чоловіка затримали «за наркотики», але не сказали, де вони тримали його. Його мати щодня ходила до відділку поліції, і, зрештою, їй дозволили побачитися із сином. Вона розповіла дочці, що Валентин *«весь побитий, дуже схуд»*. Під час наступного

візиту співробітники сказали їй, що його вивезли до Криму. Окупанти звільнили Валентина приблизно через місяць після затримання. Чоловік розповів рідним, що його побили і відправили на два тижні до Криму на «виправні роботи». Йому не повернули документи, що посвідчують особу, банківські картки, а також заборонили покидати село. Донька Валентина сказала, що російські військові також затримали ще кількох селян 8 червня 2022 року, але вона не мала жодної інформації про них¹⁰⁰⁴.

За активну проукраїнську позицію російські окупанти викрали Ірину з власного будинку. *«Її викрали просто в день народження. Жінка в соціальних мережах засуджувала російське вторгнення на територію України та захоплення рідного міста»*. За словами Уповноваженої Верховної Ради України з прав людини Людмили Денісової, рашисти тиждень вибивали з Ірини зізнання в тому, що вона начебто коригувала вогонь по загарбниках на відомому аеродромі в Чорнобаївці¹⁰⁰⁵.

СКАДОВСЬКИЙ РАЙОН

За даними органів правопорядку, від початку окупації Херсонської області військовослужбовець одного з підрозділів Збройних сил РФ був призначений так званим «комендантом — начальником гарнізону», який дислокувався в смт Лазурне. Він особисто, а також надаючи вказівки та накази, брав участь у затриманні й катуванні місцевих мешканців з проукраїнською позицією, незаконно захоплював нерухомість. Підозрюваний разом зі своїми співниками — військовослужбовцями РФ затримав голову однієї із селищних рад Скадовського району. Його утримували в підвалі місцевого пансіонату, систематично били, погрожували розправою та здійснювали постріли над головою, імітуючи страту. Від чоловіка вимагали

надати інформацію про громадських активістів і місцевих мешканців, а також схилили до співпраці¹⁰⁰⁶.

Владислава (ім'я змінено) затримали під час фільтрації в Армянську, бо його ім'я було в списках активістів, на яких полювали окупанти. Чоловіку одягнули на голову пакет і повезли в невідомому напрямку (потім з'ясувалося, що це був район Скадовська, де на території однієї з баз відпочинку окупанти облаштували в'язницю). Три дні Владислав пролежав у якійсь тісній будівлі, зв'язаний і з мішком на голові. Після цього його кинули в авто, возили пів години, аж поки не зупинилися. Коли вивели з машини і зняли з голови мішок, то він побачив перед собою велику яму, у якій була купа трупів. Йому сказали: «Хочеш туди?» Він відповів: «Звісно, ні». Тоді вони почали стріляти в повітря. Владислав сильно злякався, а російські військові реготали. Чоловіку одягнули на голову мішок і знову кинули в якусь будівлю. Допитів весь цей час не проводили. На четверту добу слідчі із ФСБ відновили всі повідомлення і посилання в телефоні Владислава й почали його допитувати, залякувати і схилити до співпраці. Надалі допити відбувалися щоранку, а вночі в камеру заходив кат і бив Владислава руками й ногами. За його розповіддю, там була ціла група катів, усі — молоді росіяни. У нього склалося враження, що на цю роль понабирали відморозків, яким подобається катувати. Він казав, що бачив і чув, як інших катували значно жорстокіше. Там було чимало жінок, з якими окупанти не церемонилися — Владислав весь час чув їхні крики. Бачив також, як одного чоловіка прив'язали до дерева, кілька діб йому не давали ані води, ані їжі, а після зняли й відтягнули в бік. Чи живого — він не знає. Відпустили Владислава за два тижні лише після того, як він погодився співпрацювати з росіянами¹⁰⁰⁷.

сmt Каланчак, сmt Чаплинка (Каховський район)

Окупанти жорстоко катували двох колишніх військовослужбовців. Андрія, який раніше проходив службу в АТО, російські військові приїхали й забрали просто з будинку в селі, на околиці Херсона, де він проживав. Бити почали відразу й продовжували це робити навіть дорогою, коли везли на свою базу. Зламали ребра, об спину гасили недопалки, били металевою статуеткою із зображенням Леніна в ділянку серця. З пакетом на голові Андрія привезли в невідоме місце, роздерли на ньому одяг і били гумовим кийком і ногами. Після цього завели в камеру й наказали стояти. Щогодини приходив один з окупантів і перевіряв, щоб Андрій не сів. Андрій після всіх знущань і побиття стояв майже два дні. У нього почорніли ноги, він упав і не зміг підвестися. Потім його почали катувати електричним струмом: руки завели за спину, наділи кайданки, поклали на нари й «крокодильчиками» під'єднали дроти під напругою. Потім додатково під'єднали ще дроти з напругою і до вух. Загалом у полоні Андрій провів два тижні, спершу в Каланчаку, потім у Чаплинці. Також Андрій засвідчив, що його товариш Назар після таких тортур помер¹⁰⁰⁸.

м. Скадовськ

Жорстоким тортурам піддали чоловіка з міста Скадовськ. Він був волонтером, членом одного з місцевих патрулів, які замінили поліцію, і працював у центрі розподілу гуманітарної допомоги. Після того, як його батька схопили у квітні 2022 року, через кілька тижнів після початку окупації, чоловік пішов його шукати, і його теж затримали окупанти. Під час подальшого допиту російські військові розпитували його про інших місцевих активістів і зв'язок з українськими органами безпеки, ЦРУ та фондом Джорджа Сороса, до діяльності яких він не має жодного стосунку. Чоловік розповів, що його одночасно били

чотири окупанти — молотком, бейсбольною битою, катували струмом, намагаючись добитися зізнання. У результаті йому зламали ребро. Згодом чоловікові наказали зробити зізнання на відео й підписати заяву про те, що він не буде поширювати «фейкові новини» про російську окупацію. Після звільнення йому вдалося покинути область¹⁰⁰⁹.

с. Стара Збур'ївка

Старосту Старої Збур'ївки, 60-річного Віктора, і ще трьох місцевих чоловіків окупанти затримали 21 березня 2022 року. Три дні тримали із зав'язаними очима і в наручниках. Росіяни вирішили, що Віктор таємний член української «диверсійної групи» та побили його. Вони зовсім не годували чоловіка, давали мало води. Одного разу його роздягнули догола й змусили кілька годин простояти на морозі. До голови чоловіка приставляли пістолет, погрожували втопити. Сказали, що дружину й доньок теж заберуть. За його словами, російські солдати душили його, доки він не знепритомнів. Постійно розпитували, де схована зброя. За кілька днів після затримання Віктор ненадовго побачився зі своєю дружиною Катериною, перш ніж його перевезли до Херсона. Російські військові сказали Катерині, що вона не побачить свого чоловіка наступні двадцять років. У Херсоні Віктора відправили в іншу камеру тортур, де російські силовики прив'язали йому електричні дроти до великих пальців. Потім подали струм від батареї польового телефону. За словами одного свідка, солдати називали це «дзвінок Путіну». Після кількох днів ув'язнення без їжі його відпустили з дев'ятьма зламаними ребрами і пневмонією. Він виїхав із зони окупації¹⁰¹⁰.

ХЕРСОНСЬКИЙ РАЙОН

смт Білозерка

Відразу після окупації села окупанти відшукали й затримали сільського депутата Олександра, який зі своєю дружиною мав проукраїнську позицію. Як розповів чоловік, загарбники прив'язали мотузку йому на шию, а ще одну — на зап'ястя і під час допиту заставляли стояти із широко розставленими ногами. Коли Олександр не відповідав на питання окупантів, вони били його між ніг. Коли він падав, то починав задихатися від мотузки на шиї. Коли намагався встати, російські кати били знову. Також Олександр одягали мішок на голову та погрожували, що він залишиться без нирок¹⁰⁷.

с. Благодатне

Російські військовослужбовці затримували та піддавали катуванням місцевих патріотів України. Такими були Віктор, Андрій, Олег. Вони не приховували свою проукраїнську позицію та негативне ставлення до вторгнення росіян на територію України. Окупанти почали розшукувати цю групу місцевих активістів, зокрема Андрія. Коли його не знайшли в помешканні, на вулиці побачили Віктора, Олега та ще кількох чоловіків. Один з російських військовослужбовців вказав на Віктора як на одного з тих, хто був поруч з Андрієм. Його схопили й повели до пункту розміщення солдатів на території села. Інших чоловіків у цей час тримали неподалік під прицілами автоматів. Віктора піддавали побоям, щоб він вказав, де переховується Андрій. Били чоловіка по голові та тулубу ногами, а потім запхали гранату за пазуху. Потім окупанти наказали чоловіку виїхати із села до Росії чи в Крим, погрожуючи в разі відмови

розправою. Ці погрози здійснювалися з прикладанням дула автомата до шиї чоловіка¹⁰¹².

Російські солдати прийшли до будинку місцевого жителя, колишнього військовослужбовця, вони шукали всіх, хто мав стосунок до військової служби в Збройних Силах України. Зі слів його матері Ніни, чоловік покинути зону окупації вже не міг, оскільки загарбники стояли на околиці села. У перші дні масштабного вторгнення після ракетного обстрілу Ніна була поранена, а тому голові села вдалося евакуювати її до міста. Як розповіла жінка, одного разу син зателефонував їй і повідомив, що у їхній дім з обшуком прийшли «гості» — російські військовослужбовці. Потім з'ясувалося, що в цей час (31 березня 2022 року) за ним на БМП приїхали окупанти, які забрали чоловіка. Разом з ним повезли і його знайомого Юрія, який на той момент був у хаті. З того часу місце перебування чоловіків не відоме¹⁰¹³.

М. Олешки

На Херсонщині російські окупанти показали на відео, як катують мирного жителя. Ідеться про жителя Олешок Сергія. На відео зафіксовано, як окупанти катують чоловіка електричним струмом і в нього по обличчю тече кров. Сергія звинуватили в тому, що він нібито вкрав речі російського військовослужбовця, коли той загинув¹⁰¹⁴.

У Херсонській області від тортур російських загарбників загинув ветеран АТО із села Абрикосівка Назар. Після АТО Назар переніс два інфаркти та складну операцію на серці. Окупанти викрали чоловіка з дому, жорстоко били та катували за те, що він у минулому брав участь у бойових діях із захисту своєї Батьківщини. Згодом понівеченого тортуррами Назара окупанти повернули додому, але стан його здоров'я критично погіршився, після чого чоловіка доставили в лікарню Олешок, де він помер¹⁰¹⁵.

Заступник директора Центру близькосхідних досліджень Сергій Данилов заявив: «Майже місяць ми чули про затримання на Херсонщині, психологічний тиск і побиття. Це могли бути активісти, випадкові громадяни, які висловлювали свою незгоду, яких виловлювали біля мітингів, наприклад, або викрадали з дому. Однак за останній тиждень з'явилася інформація про жорсткі катування, про людей, які стали інвалідами після того, як вийшли з цих катувань, про інсульти. Зокрема, така інформація проскочила у мера Олешок про членів самооборони Олешок, яких всіх практично затримали, і там багато закатованих. Люди — в реанімації або вже з інсультами чи з інвалідністю»¹⁰¹⁶.

с. Правдине

За інформацією органів правопорядку, командир підрозділу морської піхоти Чорноморського флоту Збройних сил РФ з березня 2022 року разом з підлеглими організував і контролював процеси, пов'язані з придушенням опору місцевого населення та здійсненням фільтраційних заходів. У квітні 2022 року, перебуваючи в селі Правдине, разом зі співниками підозрюваний затримав працівників фірми, які охороняли поблизу села зрошувальні агрегати, а також неповнолітню дівчину. Шістьох чоловіків і дівчину привезли до приватного будинку, де застосовували до них фізичне насилля та розстріляли. Після цього окупанти підірвали будинок з убитими. У листопаді, після звільнення населеного пункту Збройними Силами України, прокурори органів прокуратури Херсонської області спільно зі слідчими поліції та експертами провели ексгумацію та огляд тіл загиблих у цьому будинку. При огляді було встановлено ознаки насильницької смерті. Деякі з них — з ушкодженням черепів унаслідок кульових поранень. На зап'ястях ще двох виявлено мотузки¹⁰¹⁷.

На околиці Херсона виявили масове поховання людей, яких убили російські окупанти. Зокрема, у селі Правдине знайшли тіла зі зв'язаними руками та зав'язаними очима. Усі вони застрелені з близької відстані в потилицю. Будинок після вбивства окупанти підірвали, а тіла місцеві жителі згодом поховали в могилі біля будинку. За даними слідства, вісьмох людей убили в будинку, коли інформатор повідомив російським силам, що вони передають інформацію українським військовим¹⁰¹⁸.

с. Станіслав, с. Томина Балка

За даними заступника директора Центру близькосхідних досліджень Сергія Данилова, російські військовослужбовці масово затримували місцевих чоловіків незалежно від віку. Їх тримали в ямах, сильно били без явних причин. *«Ветерану АТО у коліно вкрутили шуруп. Таке з людьми там роблять часто. Він не ходить»*, — розповів Сергій Данилов¹⁰¹⁹.

м. Херсон

З квітня по травень 2022 року за підтримки військового командування РФ у Херсоні діяло незаконне збройне формування — «Державна служба безпеки Херсонської

області». Основним завданням цієї структури було придушення будь-яких проявів невизнання політики окупаційної влади серед цивільного населення. Представники цієї служби відшукували та затримували громадян України, проукраїнських активістів, противників окупаційної влади та інших цивільних осіб. Правоохоронці встановили, що в одній із захоплених будівель у Херсоні учасники формування облаштували місце незаконного ув'язнення та катування людей. Цивільних тримали в нелюдських умовах, до них застосовували психологічне та фізичне насильство. Щоденно вони піддавалися побоям, катуванню електричним струмом. Їх обмежували в харчуванні та не давали води. Учасники збройного формування імітували розстріл потерпілих. Затримання мирних мешканців відбувалося під різними приводами, а отримати свободу в деяких випадках вони могли, лише заплативши «викуп»¹⁰²⁰.

11 травня 2023 року українські правоохоронці оголосили про підозру в жорстокому поводженні з ув'язненими організатору катівні в Херсоні та його поплічникам. Ідеться про заступника начальника Росгвардії Ростовської області Олександра Науменка з позивним «Альфа». Це вже друга його підозра в жорстокому поводженні з полоненими. Також підозри оголосили трьом його поплічникам — російським військовим Олександром Чиленгірову, Анверу Муксімову та Олександром Бочарову. За офіційною інформацією, з березня по жовтень 2022-го російські військові захопили ізолятор у Херсоні й піддали тортурам понад 200 місцевих мешканців. Декого окупанти тримали кілька годин, а інших — протягом місяців¹⁰²¹.

У березні 2022 року під час тимчасової окупації Херсона співробітник управління департаменту оперативної інформації ФСБ РФ зі своїми спільниками-військовими проникли до квартири місцевого мешканця, де провели незаконний обшук і відібрали матеріальні цінності. Надалі, погрожуючи вчиненням розправи над сім'єю та

застосовуючи фізичне насильство, потерпілого вивезли до будівлі в середмісті. Там чоловіка продовжили бити, імітували вбивство, стріляючи біля голови, психологічно тиснули, щоб схилити до співпраці¹⁰²².

Навесні 2022 року під час тимчасової окупації міста Херсон військовослужбовці РФ незаконно затримали місцевого мешканця. Чоловіка помістили до підвального приміщення будівлі, яку окупанти облаштували для ув'язнення та катування громадян. За попередніми даними, упродовж двох тижнів до нього застосовували тортури, що в результаті спричинило його смерть. У ході досудового розслідування правоохоронці встановили місце поховання закатованого чоловіка та провели ексгумацію тіла. При поверхневому огляді виявлено ознаки численних ушкоджень, серед яких переламані ребра¹⁰²³.

Органи правопорядку України провели ексгумацію тіл двох чоловіків, яких закатували до смерті військові РФ. За даними слідства, загиблі — місцеві мешканці. Їх помістили в ізолятор тимчасового тримання, який окупанти облаштували для ув'язнення та катування громадян. При поверхневому огляді закатованих виявлено ознаки численних ушкоджень, зокрема переламані ребра¹⁰²⁴.

Російські військові «забирали» місцевих жителів за наявності підозри чи інформації, що людина працювала в поліції або навіть просто була охоронцем у супермаркеті. Будь-який досвід роботи в силових структурах міг стати причиною для затримання. Зі слів місцевих мешканців, затримані цієї категорії надалі часто зникали. Багато випадків, коли після таких «зникнень» їх знаходили мертвими зі слідами жорстоких тортур на тілі. Так, «зник» і двоюрідний брат місцевої мешканки Наталії, якого пізніше знайшли мертвим з очевидними слідами катувань. Жителька Херсону розповіла: *«Кілька разів з вікна своєї квартири я бачила, як у поле вивозять тіла. Витягли з машини, віднесли трохи далі від дороги і викинули»*. Коли одного разу

жінка наважилася підійти до того місця, то побачила в траві труп худого чоловіка з чорним волоссям. *«Було видно, що його мучили. Я дивилась у вікно на те поле і відчувала провину, бо не можу нічого зробити і нікому про нього розповісти. З Херсона я поїхала, а той чоловік так і залишився там лежати»*¹⁰²⁵.

Після деокупації Херсона місцевий житель розповів про тортури, які загарбники застосовували до українців. Він засвідчив, що катування окупантів характеризувалися надмірною жорстокістю. *«Прив'язують до стільця вас. Дроти — один на статевий орган, інший на руку. І починають бити. Потім кладуть вас на землю, на підлогу. Кладуть рушник на голову, ллють воду. І ви задихаєтесь».* *«Вивозять на річку і пропонують: що вам відрізати? Статевий орган? На річці, тому що там, напевно, легше було позбутися тіла»*¹⁰²⁶.

У червні 2022 року працівники ФСБ спільно з військово-вслужбовцями проникли на дачну ділянку місцевого мешканця, де він проживав із сім'єю. Провівши обшук будинку й прилеглої території, погрожуючи вбивством рідних, вони затримали чоловіка й помістили до захопленої будівлі Головного управління Національної поліції. Там його допитували, систематично били та катували електрострумом, щоб схилити до співпраці. У таких умовах потерпілого утримували близько 10 діб¹⁰²⁷.

Окупанти піддавали катуванням дітей. 14-річний хлопчик з Херсонщини пройшов катівню окупантів. *«На окупованих територіях є дитячі катівні. Я думав дно пробити не можна після Бучі, Ірпеня. Я в Балаклії побачив 2 катівні, один хлопець там перебував 90 днів, його виводили на розстріл. В Херсоні 10 катівень, в одній окрема камера, де тримали дітей»,* — зазначив український Омбудсман Дмитро Лубінець. Дітей у катівнях не годували, воду давали через день. Їм розповідали, що батьки від них відмовилися.

Неповнолітній, якого окупанти утримували в такій катівні, розповідав, що його різали ножом, нагрівали метал і випалювали частину тіла, декілька разів виводили на розстріл і стріляли над головою. Він також засвідчив, що цілодобово чув крики жінок і чоловіків, яких катували.

14-літній Віталій, житель села Киселівка, один з тих хлопчиків, який пройшов катівню окупантів. Він розповів, що його забрали разом з дядьком, коли вони пішли забирати ліки для своєї родички в лікаря. Російські солдати їх зупинили і при перевірці дядькового телефона знайшли листування про Збройні Сили України. Далі їх обох помістили в підвал Херсонського апеляційного суду, де вже було 13 осіб. Окупанти влаштовували щодо затриманих «руську рулетку», били током, підвішували за руки на ґрати. Він бачив чоловіка, підвішеного на решітці, у якого трапився інфаркт, цього чоловіка просто зняли й кинули до камери. Окупанти виводили людей у коридор для побиття, і хлопчик усе це чув¹⁰²⁸.

30 березня 2022 року окупанти безпосередньо в церкві затримали священнослужителя Сергія, який мав проукраїнську позицію. *«Мене забрали, завезли у Головне управління поліції, почалася розмова. Їх цікавили такі речі, що я думав — вони жартують. Вони мене запитували про “Велику вітчизняну війну”, про моє ставлення до її ветеранів. Потім: “Ви ж за мір?” Кажу: “Так”. Вони: “А за який мір?” Відповідаю: “Я не за мир просто так, я за мир внаслідок нашої перемоги”. Спочатку з годину вони зі мною чемно говорили, потім тональність ставала жорсткішою. Вони почали вимагати зізнання, що я вів розмови з працівниками СБУ, дезорієнтували, ставили різні запитання, вимагали відповідей. Потім відвели і запроторили в холодну камеру, у якій не було де в туалет сходити. Пити не давали, замість води підсовували горілку. Знімали всілякі там відбитки, ДНК, фотографували. Потім щоразу заходили і говорили дедалі жорсткіше: “Ти нікуди не поїдеш,*

ми тебе в Чорнобаївку відправимо. Там тюрма”. Вони зав’язали мені очі, не давали оговтатися, постійно ставили неправильно сформульовані запитання, на них було дуже складно відповідати». Потім окупанти завернули священнику руки за спину й сказали, що їх не влаштовують його свідчення, тому його почнуть розбирати по частинах. «Очі закриті. Я пити хотів, говорити нормально не міг, язик пересох, а мені горілку давали. Потім сказали: “Ти сам все розкажеш, якщо зупинишся, ми тебе ламаємо, вб’ємо, почнемо тебе калічити”. У мене травма була лівої ноги, вони, мабуть, молотком (точно не бачив чим) багато разів, 50, 100, били по коліну, де травмований меніск. Я потім ходити не міг два дні. У мене почалася аритмія, від хвилювання серце заходилося. Вони взяли палицю і били в ділянку серця. Роздягли, руки ж у мене зв’язані були ззаду, зняли штани, нагнули, поставили на коліна, голову на стілець поклали і коліном притиснули, взяли ту палицю. Потім один прийшов (говорив із кавказьким акцентом), вимагав визнати, що я диверсант, і розповісти, що знаю про ДРГ. Я почав кричати, що я не знаю, що не буду вигадувати те ДРГ. Вони сказали, що вони розірвуть анальний отвір цією палицею і запхають туди, намастивши фіналгоном. Душили. Одне слово, з мене вибили під тиском згоду на співпрацю. Я чинив спротив як зміг. Після того вони мені дозволили підвестися, потім я довго стояв, в мене був ніби нервовий тик, нога почала смикатися, я не міг її зупинити. Потім дозволили мені одягнути штани. Уявіть, що у вас зв’язані за спиною руки, а ваші штани, наприклад, лежать унизу і вам треба їх узяти. Грубіянили, ображали. Потім, коли вони вже цю згоду на співпрацю отримали, перепитали: “Ти щиро бажаєш співпрацювати?” Підписав їм папірчик. Вони мені через кілька хвилин дали попити, налили горілки грамів 100, принесли поїсти. Дали таблетку від аритмії. І потім відпустили»¹⁰²⁹.

21 квітня 2022 року, під час акції проти окупантів, російські військові затримали 29-річного Аркадія, морського

біолога з Херсона, активіста, який постійно брав участь в акціях проти окупації. *«Того дня кидали гранати зі сльозогінним газом. Розстрілювали людей справжніми кулями. Цілили людям в ноги. Я бачив кількох хлопців, яких треба було вивозити, яких розстріляли. На тротуарі була кров».* Російські силовики затримали Аркадія, коли він намагався втекти з місця події, і відвели його із зав'язаними очима та руками в підвал будівлі поліції, а звідти в іншу кімнату: *«Били кийками, кулаками та ногами. Це тривало кілька годин. Десь години через три мене відвели назад у підвал. Потім знову повели нагору. Ставили ті самі запитання. Хто організував цю акцію протесту? Хто організував інші акції протесту? Мене питали, чи знаю я когось з АТО, адреси інших протестувальників. Також питали, до якої конфесії належу... казали, що українські православні християни — терористи й ренегати».* Аркадія закутим у кайданки та із зав'язаними очима утримували впродовж семи днів. Його щодня допитували. *«Вони давали мені воду, але дуже погану. Годували нас зі своїх пайків. Це було майже ніщо».* Після того, як чоловіка відпустили, він ледве ходив. *«Я мав струс мозку, кілька зламаних ребер і розбиту колінну чашечку»¹⁰³⁰.*

Чергова катівня окупантів виявлена на території ізолятора тимчасового тримання (ІТТ) Головного управління поліції в Херсонській області. Там постійно катували українців — чоловіків і жінок. Звідти постійно доносилися страшні крики. Після деокупації майже в кожній кімнаті цього приміщення були виявлені сліди катувань і засоби, якими окупанти катували людей. Розповідає Віталій, батько військовослужбовця Збройних Сил України: *«Ну катували всіх по-різному, одних не сильно, просто в камеру кидали, інших сильно. Катування було нижче, наша камера була нагорі, і цілий день лунали страшні крики. Катували і чоловіків, і жінок. Мене добу протримали та повели на “співбесіду”, а перед цим взяли відбитки пальців. Зламали руку, сильно притиснули»,* — згадав чоловік.

Він розповів, що окупантів сильно цікавило, де перебуває його син. «Посадили, мішок на голові, почали мене бити по попереку, по шиї. Гуля після побоїв вже зійшла, по лівій стороні батогом почали шурувати, по дупі кийком і кажуть: “Згадує, де син”. Я кажу, не знаю, зв’язку немає. А забирали мене влітку, коли спека, шорти були з трусами: “Знімай”. А потім вони підключають два електроди до геніталій, динамо-машину, 300 вольт. Волосся дибки, звичайно, крик і кажуть: “Згадує”. Потім він тихіше робить трохи. Все тіло тремтить. А згодом знову додає струму й каже: “Згадує”. Знову додає, знову та кийком». За словами Віталія, російські військові починали особливо знущатися з ув’язнених, коли були напідпитку. «Пияцтво було з ранку до вечора. Коридором ходили, коли нап’ються, камери відкривали, палицями шмаляли. Пізніше, коли зайшла їхня Росгвардія, режим став м’якшим. Наприклад, вони відкривають камеру, когось пускають або їжу дають, ти маєш кричати: “Слава Росії, слава Путіну, слава Шойгу”. Ставали всі один до одного, не дай боже на того, хто увійшов, подивишся. Маєш знати гімн Росії, там на ганчірці в камері висить досі. Не будеш знати, битимуть»¹⁰³¹.

Одним з тих, кого катували в Херсонському ІТТ, був Максим. Його викрали вночі 15 березня 2022 року й привезли до ізолятора, бо він колишній військовослужбовець й учасник бойових дій на сході України. «У них були списки, з якими вони заїжджали в Херсон, і вони відпрацьовували майже усіх учасників бойових дій. Мене утримували тут понад три тижні. Вночі завезли, познімали все, що можна, — годинник, взуття, кинули у камеру, а зранку почалися допити, й в цілому вони відбувалися майже кожного дня». Усіх, хто туди потрапляв, питали про взаємодію зі спецслужбами України та розвідувальними органами і чи мають плани з реалізації заходів руху опору. «Березень і квітень спати інколи давали. Не дозволялися передачі, не дозволялося жодних зв’язків з родинами, друзями й таке інше. Я знаходився у камері один, не допускали нікого,

з харчування був тільки пакетик швидкорозчинної каші, і це було 300 грамів їжі на добу. Потім, вже пізніше, був один пакетик на 2–3 доби». Чоловіка посадили на стілець, руки зв'язані, на голові шапка. Коли окупантам щось не подобалося, вони били електрошокером у район шиї і вух. «Найстрашніше було чути цілодобово, як катують інших. Це були страшенні крики, для мене це було найстрашніше». Після зловживання алкоголем окупанти входили до камери, підіймали і вимагали в усіх кричати: «Слава Росії» або співати гімн Росії. «Сюди привозили усіх причетних до Збройних Сил України, до правоохоронних органів, активістів, журналістів, тобто усіх з громадянською позицією. Але найперше, що цікавило, — це зв'язки зі спецслужбами та розвідкою. Ми знаходилися в камері з розв'язаними очима, але кожен виклик на допит нас нагинали, одягали шапку, руки назад і у такому нахиленому стані нас пересували з замотаними очима. Я особисто не знав людей, які загинули тут через катування, але я чув, як виносили тіла вбитих»¹⁰³².

Майже два місяці в катівні окупантів провела місцева жителька Ірина. Її забрали з дому 23 липня 2022 року і помістили в ІТТ. Ірина повідомила, що жінок, яких затримували, також дуже сильно катували, били, примушували зізнатися в співпраці зі Збройними Силами України¹⁰³³.

Мешканець Херсону Микола, що проживав поряд з ІТТ, засвідчив, що туди постійно привозили українців — зв'язаних, з мішками на голові, декого лише в спідньому. З ізолятора постійно лунали страшні крики, у тому числі жіночі. Він також бачив, як окупанти виносили в мішках тіла закатованих людей і викидали в крайній гараж. Інший постраждалий у цій катівні засвідчив, що знає, що кілька людей після катувань вчинили самогубство¹⁰³⁴.

Місцева жителька Людмила розповіла про жахиття катування на вулиці Теплоенергетиків: її будинок розташований напроти цього ІТТ. Жінка бачила там багато техніки та

багато людей, яких привозили в наручниках, з мішками на голові. «Їх катували і застосовували різного роду насилля: фізичне, моральне. Хто, як міг, так і тримався...» Людмила розповіла, як з катівні виходили чоловіки 40–50 років, замучені, не знали, як їх звати. «Привозили замотаних, з мішками на голові, швидко відкрили двері, завели, далі нічого не побачиш. Що з ними далі, не знаю — хтось вийшов, хтось ні, але катували страшно»¹⁰³⁵.

Загалом історій про те, як солдати могли жорстоко побити людину за «не ту» інформацію в телефоні, за неправильний погляд, за якесь слово багато. «Я пам'ятаю, як хтось сказав “орки”, та це почули російські військовослужбовці. Вони цю людину дуже сильно побили»¹⁰³⁶.

Бізнесмен і волонтер Роман доставляв їжу до окупованого Херсона. Його затримали, і 54 дні він був ув'язнений і піддавався катуванням в ІТТ на вулиці Теплоенергетиків. Намагаючись зламати чоловіка, окупанти катували його електричним струмом і примушували назвати себе нацистом. Окрім катувань, полонених змушували вчити російський гімн, читати проросійські книги. «блипня вони вдерлися до мене в хату. Було два ФСБшники і, на мою думку, чотири росгвардійці. О пів на восьму почали тарабанити в хвіртку, ми їх запустили. Почався обшук. Запитують: “Де зброя?” Кажу: “Немає у мене зброї”. Вони мені показують фотографію із ВКонтакте, де я тримаю саморобну гранату. Я про неї вже давно забув. Кажуть: “Не прикидайся шлангом, ми знаємо, що ти в темі”. Вони шукали докази моєї участі у “Правому секторі”. І знайшли подяку від “ПС” моєму благодійному фонду, і там ще лежав їхній прапорець. Тоді кажуть: “Ну все, поїхали”. Відвели мене в машину, там трохи потріпали, пару копняків дали. Це у них стандартна процедура. АТОшників чи хлопців, у яких знаходять зброю, пресують жорсткіше. Відразу і струмом б'ють, і кийками. А оскільки я ні до чого такого стосунку не мав, і вони це чудово знали, мене ще більш-менш легко потріпали, чисто

для профілактики. Привезли в ізолятор, зняли шнурки, пояс, ланцюжок із хрестиком. Завели в камеру. Коли трохи відійшов, дивлюся: там уже всі побиті. Запитують: “Тебе за що затримали?” Кажу: “Я був у “Правому секторі”. А вони: “Ну все, тобі кінець”. Притому, що вони самі там усі від побоїв фіолетові». «Мій погляд зупинився на чоловікові, що сидів навпроти: в нього були синці від очей до рота. Руки з-під футболки були малинового кольору. Перевів погляд на іншого — побачив, що в нього вогнепальне поранення в ногу». Далі повели на попередній допит, усього їх було чотири. Каткування були під час другого. «Мені причепили дроти на мізинець і на вухо. Кажуть: “Зізнавайся, що ти нацист!” І давай колошматити струмом. Це у них називається “північне сяйво”. Мені здалося, що я підстрибнув на стільці. Може, це так і було. Й іскри летять із очей, як у мультику “Том і Джеррі”. Таких розрядів було штук п’ять». Роман вважає, що ФСБшники знали, що він не партизан, бо стежили за Херсоном з 2014 року. «Я це зрозумів, коли назвав прізвище однієї людини, яка поїхала, а ФСБшник пожвавішав і сказав: “Я його з 14-го року веду”». За словами Романа, ставлення до затриманих було різне: «Деяких затриманих били одразу, якщо людина не сподобалася. Якщо це представники “блатного світу”, їх били і змушували ходити навприсядки. Якщо продавали наркотики, їх також дубасили конкретно. Якщо це якийсь АТОшник чи військовий, також одразу били. Декого змушували повзти в камеру на животі, як розвідники». Годували людей спочатку пересолоною порцією гречаної каші та гнилим хлібом з пліснявою, який неможливо було їсти. Увечері або нічого не давали, або склянку окропу з трьома чайнками. Потім почали давати макарони, які чоловік їв три тижні, запиваючи водою з-під крана¹⁰³⁷.

Роман розповідає: «Одного товариша змушували пити солону воду, аби викликати діарею. Іншому підстригли волосся, засунули в кишеньку і не дозволяли виймати, мовляв, якщо виймеш, то тобі кінець. Змушували їсти пов’язку

ТРО, порізану на шматки». Перед ним на допиті був один АТОшник, якого били аж до дефекації. Після четвертої доби не давали спати, а потім відпустили, не дозволили переодягнутися. *«Серед найжорсткіших охоронців там був такий собі Льоша. Він колишній військовий, був в Сирії, а вже на цій війні був водієм БТР. Отож його зміна починалась з 23:00 до 3:00, і це були найстрашніші години. Так як катування проходили просто в коридорі, спеціального приміщення не було, ми в камерах чули все, що відбувається. Перші дві доби від цих криків в мене розривалась голова. Якось привезли хлопця, якого намагались зґвалтувати дубинкою. Він дуже просився, кричав, що в нього дружина, дитина. Був і такий чоловік, з яким це робили таки: в нього в телефоні начебто знайшли фото дитячої порнографії й таким чином покарали».* Також Роман вважає, що в ІТТ постійно було 4–8 жінок. Їх били менше і навіть виводили на прогулянку. Траплялися випадки, коли затримували чоловіка й дружину. Потім чоловіка випускали та вимагали принести зброю або здати когось, а дружину тримали в заручниках.

Окупанти затримали місцевого чоловіка 1 квітня 2022 року і спочатку відвезли в катівню в Херсонському ІТТ. Потім перемістили в Сімферопольське СІЗО № 1. Катували жорстоко: групові побиття, підвішування із зашморгом на шиї, імітування розстрілу, катування електричним струмом (закріплювали клеми до пальців, до вух, у районі нирок, до геніталій тощо і давали напругу)¹⁰³⁸.

Олега, журналіста незалежної газети Херсонської області, російські солдати забрали через кілька днів після повномасштабного вторгнення. Окупанти тримали його на колінах, затуливши обличчя, били прикладом кулемета по спині, ребрах, ногах, у результаті зламали чотири ребра. *«Вони детально розписували, як будуть ножем зрізати з мене шкіру, щоб я повільно вмирав у муках. Як будуть виколювати мені очі, відрізати вуха, різати кінцівки і, якщо*

заманеться, то просто розстріляють. Умови тримання були жахливі: дуже холодно, оскільки тоді надворі стояли морозні дні і особливо ночі. Туалет — дірка в підлозі»¹⁰³⁹.

Лікар з Херсона повідомив, що бачив у пацієнтів, які потрапляли в лікарню після затримання окупантами, опіки на ногах і руках. Одного чоловіка били шлангом, заповненим піском. Траплялися випадки зі слідами опіків на геніталіях, були опіки від праски на спині та животі пацієнта. Як пояснює лікар, один із чоловіків на прийомі розповів, що йому під час допитів до паху прикріплювали два дроти від автомобільного акумулятора й кидали на них мокру ганчірку. Була дівчина після згвалтування з вогнепальним пораненням у голову. Людям погрожували, що їхні сім'ї вб'ють, і всіляко їх залякували. Постраждали розповідали, що їх катували, якщо вони не хотіли перейти на російський бік, за те, що були на мітингах, за підозрою в приналежності до територіальної оборони, за те, що хтось із членів родини воював проти сепаратистів. Лікар каже, що було багато інших важкопоранених, яким не надали допомогу¹⁰⁴⁰.

4 серпня 2022 року до бару Андрія в спальному районі окупованого Херсона ввірвалися шістнадцять озброєних російських спецназівців. Вони перевірили його документи, натягнули на очі шапку, перемотали її скотчем і почали бити, випитуючи інформацію про місця зберігання вибухівки і зброї, яка, як вважали окупанти, у нього була. Відповіді на свої запитання вороги не отримали, тому відвезли 28-річного хлопця до місцевого СІЗО, де впродовж 73 днів допитували й піддавали тортурам. Після одного такого «допиту» Андрія відвезли для перевірки на детекторі брехні. Але пройти цю процедуру він не зміг: фізичний стан не дозволяв. Окупанти водили чоловіка на допити кожні два-три дні, але тортури застосовували щодня. *«Вони підводили струм до різних органів — це такий трішки незвичний вид катування, — пригадує*

Андрій. — *Ще збивали зуби, не давали спати, не давали їсти і здійснювали щоденний дуже важкий психологічний тиск. Вони мастаки у цій справі». У чоловіка не було зв'язку із зовнішнім світом, тому росіяни залякували його тим, що вб'ють матір і будуть катувати рідних. «Психологічно це було найважче, — зізнається активіст. — А фізично усі дні були майже однакові. До струму не можна звикнути, але я вже розумів, що не помру від цього. Це вже сприймалось як щоденна рутинна. Я намагався весь час усе перекладати на іронію. Заходив у камеру, хлопці кажуть: “Ну як?” Я кажу: “Ну, на винищувачі політав. Причепили до вух дріт — струм через мозок проходить, а воно так трясє, як перевантаження”»¹⁰⁴¹.*

27 березня 2022 року окупанти затримали 48-річного Віталія. Цього дня до будинку його родини під'їхали три автомобілі з написом «Z». Чоловік сказав дружині Альоні віддати зброю. Самого Віталія побили: щелепа вся чорна, розбита, в очах полопані судини. Обличчя в нього було смугасте від ударів прикладом. Озброєні люди відвели його в підвал, де була зброя. Дружина чула, як б'ють її чоловіка. Коли Віталія вивели з підвалу, вона сказала, що бачила, як з його щоки тече кров, і, зважаючи на свій попередній досвід медичної працівниці, припустила, що там перелом вилиці. Озброєні люди одягли на голови подружжя та їхнього сина мішки та відвезли всіх до відділку поліції, де протримали кілька годин. Увесь час дружина та син чули, як у сусідній кімнаті били та допитували її чоловіка. Російські військові посадили Альону із сином у машину і сказали, що Віталій «терорист і відповідатиме за законом РФ». 22 травня людина, яка ловила раків, знайшла в річці тіло Віталія. Його руки були зв'язані, а до ніг був прив'язаний вантаж¹⁰⁴².

27 травня 2022 року російські військовослужбовці затримали 36-річного колишнього правоохоронця після того, як при обшуку його будинку знайшли міліцейську

форму та мисливську рушницю його батька. Сім'я чоловіка щодня ходила до військової комендатури, але інформації про його місцеперебування не отримувала. *«Вони казали нам, що хтось “працює з ним...”»* — розповіла його дружина. Чоловіка звільнили 12 липня. Дружина не захотіла говорити про його фізичний стан, окрім того, що на ньому є «сліди фізичного насильства». *«Ви знаєте, як там мучать людей»*¹⁰⁴³.

Окупанти катували Віталія за те, що його син брав участь в АТО й після повномасштабного вторгнення виїхав на підконтрольну Україні територію і знову став на захист України. Віталія помістили до камери, а через добу відвели на допит. Основне питання: *«Де син і невістка?»* Окупанти дуже сильно побили Віталія: від попереку й далі по ногах униз. Чоловік розповів, що його змусили зняти шорти, прикріпили до геніталій електроди і потім вмикали струм. Потім один з електродів прикріпили до грудей і знову починали катувати. Це тривало по півтори години¹⁰⁴⁴.

Жителі Херсона розповіли, що під час окупації російські військовослужбовці практикували викрадення голів ОСББ, оскільки ті мали інформацію про всіх мешканців. За словами містян, катівні розташовувалися в будівлях Служби безпеки України, облдержадміністрації та відділку поліції. Під час допиту загарбники застосовували електрострум, чоловіків сильно били. Люди розповідали про випадки згвалтування. Так, мешканка Херсона повідомила: *«У нас голова ОСББ 12 діб просидів у катівні. Чоловік був з жінкою — її згвалтували. Чоловіка теж гвалтували та ще й електричним струмом катували. Коли після цього випустили, так вони три дні плакали»*¹⁰⁴⁵.

На восьмий-дев'ятий день російського ув'язнення 26-річну жительку Херсона Ольгу прив'язали до столу та оголили до пояса. Протягом 15 хвилин російський силовик нецензурно ображав її та погрожував, потім накинув на неї куртку і впустив до кімнати ще сімох чоловіків. За

словами Ольги, «це було для того, щоб мене налякати». Представник Офісу Генпрокурора заявив: «Ми знаходимо проблему сексуального насильства в кожному місці, яке окупувала Росія: Київщина, Чернігівщина, Харківщина, Донецька область, а також тут, на Херсонщині. Ми виявили всі види випадків воєнних злочинів: зґвалтування, примусове оголення, сексуалізовані тортури, які завдаються чоловікам, жінкам і дітям»¹⁰⁴⁶.

4 липня 2022 року семеро російських солдатів зайшли в будинок, де перебував Василь з дружиною, їхньою маленькою дитиною та батьками. Чоловікам наказали вийти на вулицю, а жінкам спуститися на перший поверх. Росіяни сфотографували документи членів родини, обшукали будинок і затримали Василя. Його помістили в колишній слідчий ізолятор у Херсоні. Окупанти били його металевим прутом по ногах, поранили плече, застосували до нього електрошокер. Чоловік отримав струс мозку. Коли 8 липня російські військовослужбовці звільнили Василя, то попередили, що повернуться перевірити його через три тижні. Рятуючись, сім'я втекла з Херсона¹⁰⁴⁷.

Заступник голови Херсонської районної ради Станіслав Трошин розповів про катівню в підвалах приймальника-розподільника для дітей, де тримали викрадених містян. Відомо, що там утримували одночасно 60–70 херсонців. «Там перебувають захоплені окупантами українські активісти та колишні військовослужбовці ЗСУ, учасники АТО/ООС. Люди з травмами та пораненнями утримуються у дуже поганих умовах. З людей постійно намагаються вибити якісь свідчення. Люди виходять з переламаними ребрами, руками, ногами. Це аналог “Ізоляції” в Донецьку» [«Ізоляція» — назва сумнозвісної в'язниці в Донецьку, де жорстоко катували українців]¹⁰⁴⁸.

23 серпня 2022 року російські військовослужбовці затримали Олену, виховательку дитячого садка, яка під час окупації створювала у TikTok відеоролики патріотичного

спрямування. *«Обшук зробили, відвезли на підвал, ставили багато питань, чотири дні допитували. Потім тиждень просто сиділа там голодувала та мерзла, божеволіла від тих усіх звуків. Потім мене змусили записати вибачення перед російською армією за те, що закликала вбивати її та колаборантів, які тут підтримували росіян»¹⁰⁴⁹.*

Окупанти затримали й катували жительку Херсона Вікторію, яка ходила на проукраїнські мітинги, робила та роздавала людям стрічки з українською символікою, листівки тощо. Коли російські військовослужбовці дізналися про її «діяльність», то прийшли до неї додому, забрали всі цінні речі, а саму жінку відвезли в підвал, де тримали 24 дні. *«На першому допиті вони мене ще не сильно били, але потім у мене вдома знайшли ту всю символіку. І сказали: завтра ми тобі покажемо, що таке пекло, а якщо дослівно: завтра тобі п#да»,* — пригадує дівчина. Спочатку її відвезли на допит, а потім тримали в підвалі так званої «тюремної кімнати № 1». З одного боку були інші тюремні кімнати, а з іншого — три кімнати, де допитували та катували невинних цивільних. Вікторія розповіла, що російські солдати били її по голові та по ребрах. Вони зв'язували їй руки і застосовували до неї електричний струм. Це було настільки боляче, що одного разу вона зірвала власний ніготь, міцно стиснувши пальці. Вікторія розповіла, що хоча російські солдати не намагалися її згвалтувати, вони змусили її зняти футболку та бюстгальтер, погрожуючи застосуванням струму через груди. Хоча солдати не виконали цю погрозу, вони чинили постійний психологічний тиск. Окупанти саджали в тісні тюремні камери до п'яти осіб, де ув'язнені мусили спати на картоні. *«Я накривалась пакетом, який доводилося надягати на голову, коли хтось з росіян заходив у камеру. Потім я все-таки попросила ще хоч один аркуш картону на підлогу, а мені дали аж цілий матрац і дві ковдри. Дві ковдри на п'ять людей у камері».* Щоразу, коли солдати входили в приміщення, людей змушували надягати на голови мішки для сміття і ставати до

стіни. У камерах була система відеоспостереження, нікому не дозволяли рухатися чи говорити. Але незабаром Вікторія та інші люди виявили, що камери записують лише рух, але не звук. *«Ми інколи співали український гімн. Дуже тихо, звичайно, щоб не було чути в коридорі». «Нас годували ввечері, не кожен день. Могли годувати чотири дні поспіль, а потім два дні не годувати. Нам дали гречану кашу. І це все».* Замість унітазів були пляшки та пакети¹⁰⁵⁰.

Станіслав і Ольга перебували в катівнях окупантів на Херсонщині 76 днів. Це подружжя, яке до моменту повномасштабного вторгнення проживало в місті Херсон, обидва працювали в місцевій патрульній поліції. Станіслав також колишній учасник АТО. Їх затримали 4 серпня 2022 року, Ольга достеменно знає, що їх видав колишній колега, який перейшов на сторону окупантів. Під час обшуку квартири окупанти знайшли табельну зброю. Подружжя забрали в приміщення поліцейського ізолятора, де пара перебувала до 26 вересня 2022 року. Потім їх відвезли в СІЗО — там вони були до 20 жовтня. Відразу після розміщення до ізолятора їх допитували і випробували поліграфом. Окупанти всіляко намагалися схилити Ольгу до співпраці і спочатку морально тиснули на неї: її не допитували, проте в той же час вона цілодобово чула, як катують інших українців. 18 серпня Ольгу повели на допит, вдягнули на голову мокру шапку, посадили на стілець, який теж був мокрий. Почали запитувати, хто її куратор зі Служби безпеки України. Коли жінка повідомила, що не має ніякого куратора, її примотали скотчем до стільця, накрили обличчя ганчіркою і почали заливати водою, допоки вона не почала захлинатися. Так тривало дуже довго, допоки їй не вдалося вирвати руки зі скотчу. Після цього Ользі завели руки за спину, надягнули кайданки й кинули на підлогу. Кати тримали її за обличчя і за ноги та заливали рота водою. Ці тортури вони знімали на телефон, після чого жінку повернули до камери. Станіслава також катували. Наділи на голову його ж футболку, стягнули руки за

спиною кайданками, посадили на стілець і з фразою «тут ти, сука, і здохнеш» почали бити. Потім кинули на підлогу, знову били та застосовували електрошокер. Далі катували водою, при цьому не давали померти: відкачували і знову продовжували тортури. Це тривало близько двох годин. При цьому російські силовики погрожували привести Ольгу, щоб вона дивилася на все це. Потім сказали, що завтра придуть зі стоматологічним набором і будуть йому виривати зуби¹⁰⁵¹.

Окупанти затримали Валерія, який після початку окупації став місцевим партизаном. Разом з друзями чоловік псував російську військову техніку та автомобілі, заливаючи паливні баки водою, малював українські прапори на будівлях і брав участь у проукраїнських акціях. 24 серпня 2022 року до його квартири, де він жив зі своєю дівчиною Ольгою, прийшли російські солдати. Оля була єдиною людиною, яка знала про діяльність Валерія, і також брала участь у спротиві. *«Росіяни силою відчинили двері та притиснули мене до підлоги з пістолетом біля голови. Мене побили, зав'язали очі і посадили в машину»*, — розповів Валерій. Олю затримали також. Валерія відвезли до колишньої будівлі Херсонського обласного суду, яку використовували як в'язницю та місце для тортур. Там він перебував до середини вересня. Його допитували й били, вимагаючи розкрити імена та адреси інших учасників опору. *«Мене били по ребрах і по ногах, але не по обличчю, щоб не було явних слідів тортур. Також застосовували електричний струм»*, — згадує Валерій. На запитання журналістів, чи були випадки, коли люди помирали після таких тортур, Валерій відповів: *«Швидше за все так»*. Він не міг бачити інших жертв, оскільки його очі, як і очі інших людей, були закриті мішками на голові, коли вони йшли коридорами. Але він добре чув, як люди плакали й кричали під час тортур, які відбувалися щодня. Був один чоловік, якого катували цілий день, а потім до нього приїхали медпрацівники, які приїжджали лише у важких випадках, коли когось сильно

побили або щось трапилось. Валерій не виключає, що чоловіка вбили під час тортур, тому що він більше не чув його голосу. *«Усі дні, поки я сидів у камері, я був прикутий наручниками до радіатора однією рукою. Коли солдати заходили в кімнату, нам усім доводилось одягати на голови пакети для сміття. Нам не дозволяли лежати вдень, тільки вночі. Протягом дня ми повинні були сидіти або стояти. Людей не годували регулярно, а пити давали лише технічну воду. Я використовував свою футболку, щоб якось відфільтрувати воду, тому що вона була брудною»¹⁰⁵².*

Через волонтерську діяльність та активну проукраїнську позицію серед білого дня російські окупанти викрали Нахмета з власної квартири на очах у рідних. Понад п'ять годин «на підвалі» з нього знущалися представники ФСБ і російські солдати. *«Сажали на стілець з мішком на голові, били й пускали струм по тілу. За голосами зі мною було шестеро людей. Один мене бив, другий пускав по тілу струм, інші ставили питання на кшталт: “Де взяти зброю?”, “Де взяти наркотики?”, “Де перебуває така-то людина?” Коли я відповідав: “Не знаю”, вони починали бити. Принцип був такий: ставити одне і те саме запитання в різних інтерпретаціях через певний проміжок часу. Наскільки я зрозумів, якщо ти під катуваннями відповідаєш однаково на декілька інтерпретацій одного питання, це означає, що ти не брешеш». Щоб біль від струму був сильніший, чоловіка поливали водою. Після катувань його відпустили й ще понад два місяці прослуховували всі його розмови»¹⁰⁵³.*

Жорстокі тортури окупантів пройшла мешканка Херсона Інна. Жінку видали загарбникам її сусіди-колаборанти, з якими вона посварилася через російську окупацію. За годину до неї приїхали росіяни й забрали «на підвал». Інна провела в катівні цілий місяць. Вона повідомила, що окупанти одягали їй на обличчя чорний мішок, прив'язували головою вниз і били кийками. Потім підключали під струм та казали: *«Сука, вчи російський гімн і розповідай про*

своїх українців». Зі слів Інни, її відпустили тільки тому, що на ній не було живого місця від катувань і вона була ледве жива. Також жінка підтвердила, що були випадки смерті людей від тортур. Через їхні тіла пропускали електричний струм, і вони не витримували¹⁰⁵⁴.

Чоловік жительки Херсона Оксани служив у Збройних Силах України і загинув 24 лютого 2022 року, захищаючи Батьківщину. Окупанти затримали жінку і відвезли в катівню. Там їй надягали мішок на голову й били, виривали нігті. *«Коли у тебе на голові мішок і тебе б'ють, складається такий вакуум, що ти не можеш ні дихати, нічого. Ти взагалі нічого не можеш зробити, захистити себе ти не можеш. Коли почали виривати нігті, то змішався один біль з іншим. У мене було тільки одне бажання, і я просила, щоб Олексій [загиблий чоловік] “забрав” мене до себе швидко, щоб якимось чином мене захистив».*

Прокурор з воєнних злочинів під час демонстрації катівень окупантів на Херсонщині зазначив, що в камерах ув'язнені спали фактично на голій підлозі. Людей у середньому один раз на день водили на допити. За кількістю допитів люди і рахували дні в полоні. Найрозповсюдженішими способами катувань були тортури з використанням електроструму, коли дроти кріпили до геніталій і вух. Окрім цього, часто використовувалося утоплення, коли дихальні шляхи людей заливали водою. Мешканка Херсону Людмила засвідчила, що хлопців катували просто по-звірячому. Вони страшно кричали під час тортур. Це було постійно, кожен день, по дві-три години кожного¹⁰⁵⁵.

Катування електрострумом пережив і Андрій, житель Херсона. Коли його привезли до катівні та зняли скотч з голови, то поставили до стіни й роздягнули. Далі причепили дроти до геніталій і почали пропускати струм, при цьому ставлячи питання. Згодом з геніталій дроти перенесли до вух і знову включали струм. Чоловік згадує, що коли розряди проходили до голови, він нічого не розумів.

Було таке відчуття, що якийсь шар прилітає в голову, і він відключався від болю. Для того, щоб краще проходив струм, окупанти поливали Андрія водою. Також йому на спині набили синці у вигляді літери Z¹⁰⁵⁶.

Росіяни забрали в катівню Данила, вважаючи його учасником територіальної оборони. Над ним і його братом жорстоко знущалися з 27 червня по 8 липня 2022 року. *«Били в основному по ногах, колінах та спині. Потім взяли пістолет, я почув, як звели затвор, і приставили до мого коліна. Один сказав: “Я рахую до 10, давай розповідай, бо будеш без коліна”. Але що я міг їм розповісти? Якби знав, мабуть, вже і сказав би»,* — згадує Данило. Увечері хлопців катували п'яні російські солдати, яким було по 20–23 роки. Потерпілих роздягали, били годинами струмом, гасили об них цигарки. Тортури були не тільки фізичними, а й психологічними. *«Нам показали якогось хлопця, ну і сказали, що він гей. Кажуть: “Зараз буде з вами тут розважатися, якщо ви не будете співпрацювати”. Вони принесли контрацепцію і все, що потрібно для статевого акту. Слава богу, нічого так і не було»,* — розповів чоловік. Окрім побиття та катування, людей обмежували в їжі та воді, відмовляли в медичній допомозі. *«Перший день не годували взагалі, на другий вже почали давати їжу, але... Їли гречку раз на день — або з консервами з пліснявою, або з сухим хлібом з пліснявою. Ввечері російські галети армійські. І чай без цукру, без нічого»,* — згадує Данило. Чоловік розповів про тероборонівців, яких окупанти змусили з'їсти їхні нарукавні пов'язки. Окрім того, він став свідком жорстоких катувань людей: *«Я вам скажу чесно, я ніколи не чув, щоб людина так кричала. Я не знаю, що з ним робили, але коли я почув той крик, то мені, мабуть, жоден фільм жахів сьогодні вже не страшний. Навіть тварини, мабуть, так не кричать».* Російські військовослужбовці вмикали на всю гучність посеред ночі гімн РФ і змушували українців вставати. Влаштовували алкогольні гулянки, після яких приходили в камери та знущалися зі

своїх в'язнів задля розваги. З херсонців «вибивали» зізнання в тому, чого вони не робили, і силою намагалися змусити співпрацювати з окупаційною «владою». Тих, кому не пощастило вийти, закатували до смерті, інших — вивезли на тимчасово окуповані території¹⁰⁵⁷.

35-річного активіста з міста Херсон окупанти звинуватили в допомозі підпільникам і вимагали повідомити їхні установчі дані. Чоловік із жахом згадує допити: *«Тебе б'ють струмом і від електричних розрядів через мочки вух ти втрачаєш свідомість. Тобі дають відпочити, а потім б'ють кийками або кулаками»*¹⁰⁵⁸.

Окупанти особливо жорстоко ставилися до тих чоловіків, які говорили українською мовою. *«Профілактична бесіда, як вони це пояснювали. Якщо вони чули українську мову, це було дещо. У них були роздруківки портрета Степана Бандери й вони розповідали, що ось це Гітлер»,* — говорить Сергій. Чоловік розповів, що патріотично налаштованих людей росіяни кидали до карцеру: *«Отримували 15 діб карцеру. Деякі — місяць. Кожен день зранку і ввечері “виховна бесіда” з тілесними ушкодженнями»*. Ярослав розповів журналістам, що окупанти провокували українців гаслом «Слава Україні!». Деякі з ув'язнених автоматично відповідали: «Героям слава!», після чого їх виводили з камери, і назад вони не поверталися. 5 листопада 2022 року за Ярославом у камеру прийшли два чеченці разом з начальником СІЗО з режиму. *«Почали бити. Мене позаду чимось вдарили, розбили голову, і я впав. Олександр Ковальчук [за словами Ярослава, він був начальником з режиму] став попереду, а чеченці — позаду. І в нього шприц такий, як у фільмах показують, з такими кільцями. Типу там “сироватка правди”. Каже: “Розповідай або за-раз...”»* — пригадує Ярослав. Окупанти повели чоловіка з мішком на голові в промислову зону СІЗО, поставили на коліна перед викопаною ямою й почали вибивати зізнання. *«Зняли мішок, а там яма 10 на 10 викопана, можливо,*

навіть для нас. Він над головою стоїть і каже: “Давай, розповідай”. А в мене думка: розповім — уб’ють, не розповім — теж уб’ють. Вони постріляли над головою, одягнули мішок на голову й потягнули назад, сказали, що ще викличуть», — згадує чоловік¹⁰⁵⁹.

с. Чернобаївка

Олега, голову Шевченківської об’єднаної територіальної громади на Миколаївщині, російські військові схопили в березні 2022 року під Херсоном, коли він перевозив гуманітарну допомогу (хліб) у село Любомирівка. Чоловік перебував у полоні окупантів понад два місяці. Він разом з водієм потрапив у засідку. «Нас забрали, спочатку, звичайно, зв’язаними і з зав’язаними очима завезли в їхній мобільний центр, а потім вже з настанням темної пори доби відправили на Чернобаївський аеродром для того, щоб я не втік. Мене босим перевезли. Це був березень, досить холодно, в мене для ніг були погані наслідки поїздки». «Не хочу детально зупинятись, як це проходило, я думаю, багато військовослужбовців, які потрапили в полон, розуміють, що там не курорт. Певні наслідки для здоров’я я отримав. Якщо чесно, я думав, що живими ми звідти не вийдемо...» За словами чоловіка, на той момент Чернобаївка була штабом, куди звозили всіх полонених. Також там утримували людей з навколишніх сіл, мирне населення, яке потрапляло з різних причин. «Спочатку в нас був підвал. Взагалі було два місця, де людей утримували, — підвал і яма. Просто викопана яма надворі. Зверху могла бути палатка. Ну просто затримувалась дуже велика кількість людей, а їх не було реально, де утримувати. Звичайно, що з харчуванням на початку війни у самих росіян були проблеми, я вже не кажу, щоб годували полонених. Це був стакан чаю гарячого і якісь армійські галети. Нас з водієм розмістили у кімнатці два на три метри. Там були нари, на яких ми спали. Ця кімнатка знаходилась безпосередньо в штабі, бо на

допити мене досить часто водили, тим більше, що дві різні структури проявили цікавість. Тому ми були в кімнатці весь час, крім першого дня»¹⁰⁶⁰.

10. ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Чернігівська обласна прокуратура повідомила про спробу зґвалтування 15-річної дівчини під час окупації одного із селищ на Чернігівщині в березні 2022 року. Особу російського військового, причетного до цього, органи правопорядку встановлюють¹⁰⁶¹.

НІЖИНСЬКИЙ РАЙОН

с. Вікторівка

Більше ніж два тижні цивільне населення різного віку (від пенсіонерів до новонароджених дітей) окупанти тримали в підвалі як заручників без їжі, води й туалету, у сирому приміщенні. Щоб набрати відро води, селян відправляли під конвоєм. Російські солдати не давали жодних ліків навіть тим, чиє життя залежить від певних медикаментів, у результаті чого людина, хвора на астму, померла¹⁰⁶².

с. Гайворон

1 квітня 2022 року військовослужбовці Росії, перебуваючи в селі Гайворон Ніжинського району, незаконно позбавили волі трьох місцевих мешканців. Протягом кількох годин вони утримували їх у підвальному приміщенні

одного із житлових господарств. Потім один з окупантів вивів чоловіків з підвалу. Найстаршого відпустив, а двох інших відвів до чагарників і розстріляв з автоматичної зброї. Від отриманих травм потерпілі померли на місці¹⁰⁶³.

с. Новий Биків

У котельні сільського клубу російські солдати влаштували катівню, через яку загалом пройшли щонайменше 40 людей. *«Об голови полонених розбивали скляні пляшки, стріляли над головою з автоматів, били прикладами, а одному вставляли зброю у рот і казали, що зараз розстріляють»*, — розповідає про знущання 21-річний Максим, якого тримали в неволі 12 днів. Хлопця безпідставно звинуватили в корегуванні вогню української армії. Загалом у котельні переважно перебували цивільні полонені. Лише одного разу Максим бачив серед бранців трьох військових Збройних Сил України. Російський наглядач змусив Максима виконувати в полоні різну побутову роботу: йому розв'язали руки й зняли пов'язку з очей. Він міг бачити, що відбувається, на відміну від інших затриманих. Коли під натиском українських сил окупанти почали 29–30 березня відходити із села, російський військовослужбовець, який

був наглядачем, виводив з котельні людей по одному й розстрілював їх. *«Невдовзі я чув постріли неподалік, а потім тишу, — згадує Максим. — Після того, як солдат застрелив одного діда, він повернувся в котельню і попросив у мене ганчірку. На його ногах була кров».* Військовослужбовець також виводив на розстріл і Максима, але пожалів. Росіянин розповів хлопцеві, що стратив чотирьох бранців, але шістьох відпустив. Одразу після окупації на сільському цвинтарі, розташованому буквально за 100 метрів від котельні, знайшли тіла трьох убитих чоловіків¹⁰⁶⁴.

П'ятьох місцевих чоловіків російські солдати тримали в полоні 33 дні. Їх узяли в заручники, морили голодом, холодом, погрожували розстріляти й закрили за мінусової температури в металевому контейнері. Постраждали отримали обмороження й ледве вижили. Окупанти аргументували затримання чоловіків і знущання з них тим, що вони українці чоловічої статі¹⁰⁶⁵.

Ще трьох затриманих чоловіків окупанти також тримали в металевому контейнері на краю села в нелюдських умовах, на морозі, без води та їжі кілька днів, не виводячи в туалет. Одного з чоловіків, який працював охоронцем на місцевій фермі, примотали скотчем до стільця й оголосили шпигуном. *«Нас, як котенят, викидали з машини, поскручували руки і давай стріляти. Потім в машину позакидали і привезли сюди. Сказали, що мене залишили як розвідника, щоб я передавав інформацію...»* — згадує цей чоловік¹⁰⁶⁶.

с. Старий Биків

Увечері 27 лютого 2022 року, у перший день окупації села, російські солдати розстріляли шістьох цивільних чоловіків, яких схопили на вулицях села. Як стверджують свідки, це була помста окупантів за підірваний українською армією міст і незначний обстріл їхньої військової колони. Також окупанти забрали з дому сина і зятя

місцевої жительки Вікторії. Вони сказали, що після допиту відпустять чоловіків, але невдовзі жінка почула поблизу постріли. Наступного дня вона з односельцями знайшла біля покинутої будівлі на сільському лузі тіла своїх рідних. Там лежали тіла ще чотирьох односельців, застрелених у голову. Національна поліція провела ексгумацію тіл розстріляних. Виявилось, що перед смертю чоловіків катували. *«Вони були не тільки в голову постріляні, над ними ще й познущалися. Зятю перерізали сонну артерію, а сину серце покололи, ребра побили»¹⁰⁶⁷.*

Російські військовослужбовці жорстоко катували місцеву вчительку математики та інформатики Вікторію. 25 березня 2022 року до неї прийшли солдати й співробітники ФСБ, які виявили в її мобільному телефоні дані, що підтверджували факт зв'язку з українськими військовослужбовцями. Окупанти затримали жінку й спочатку тримали її в погребі одного з будинків у кінці вулиці, а наступного дня перевезли до свого штабу в котельні, у якій уже було багато інших цивільних осіб. Надалі Вікторію переправили на територію РФ — у Курське СІЗО. Там вдавалися до фізичного насилля за будь-які дії ув'язнених, які не подобалися росіянам, наприклад не так низько опущена голова, як вони хотіли. Постійно заставляли співати російський гімн і пісні, а якщо людина не знала слів, її починали бити. Також затриманих заставляли виконувати фізичні вправи, а якщо людина більше не могла їх робити, її били¹⁰⁶⁸.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ РАЙОН

с. Андріївка, с. Пакуль

Російські солдати під керівництвом 32-річного командира роти Абгаряна Армена під час окупації сіл Андріївка та Пакуль викрали двох місцевих мешканців. Їх добу

утримували в підвалі, били та вимагали надати інформацію про українських захисників і цивільних, які мали зброю. Армен Абгарян п'ять разів вистрелив у кінцівки двох чоловіків, щоб змусити їх говорити. Постраждалі вижили після таких катувань, однак отримали важкі травми¹⁰⁶⁹.

с. Вишневе, с. Слобода, с. Лукашівка

Троє російських військових у групі з іншими окупантами вдиралися до осель мирних мешканців і, погрожуючи розстрілом, вимагали інформацію про розташування особового складу і техніки Збройних Сил України. Не отримавши відповіді, загарбники знущалися з людей. Один з потерпілих розповів, що солдати били його автоматами й металевими предметами, погрожували вбити дружину та сина, а потім вилили на нього легкозаймисту рідину й хотіли підпалити. Іншого потерпілого утримували в неопалюваному приміщенні під час морозу, також знущалися й били. Його літню матір солдати тримали у вантажному відділенні автомобіля. Окрім того, загарбники відібрали в чоловіка машину, якою надалі перевозили награване майно місцевих жителів¹⁰⁷⁰.

сmt Замглай

Російські військовослужбовці півтори доби тримали в полоні місцевого старосту Олександра. Чоловіка били, прагнучи отримати інформацію про розташування підрозділів Збройних Сил України. 23 березня 2022 року Олександр разом з односельцями намагався умовити росіян не захоплювати село: він був «перемовником» від громади. За це окупанти його затримали, завели в машину, силою вкляли на підлогу, вдягнули мішок на голову й зав'язали очі скотчем. Руки стягнули стяжкою з пластику і відвезли до школи в селі Вишневе, де загарбники влаштували

комендатуру. Чоловік повідомив, що перший допит був найстрашнішим, росіяни били його ногами по нирках, печінці та обличчю, погрожували відрубати пальці та вбити: *«Хотіли дізнатися, які підрозділи ЗСУ стоять у нас у тилу. Одна група вийшла, потім друга заходить. Відчуття, ніби вони один одного контролюють. Я думаю, одні були ФСБ, а інші з ГРУ»*. Олександр, який у минулому був військовим, вважає, що

допитом займалися професіонали, адже били так, щоб завдати максимальних ушкоджень, однак не вбити. *«Я все не розумів, навіщо вони набивають мені ноги. Я сиджу, а він ноги чоботами мені б'є. Я це зрозумів через пів години, коли ноги так набрякли, що я не міг ані встати, ані йти. Я був нерухомим»*. Після цього його помістили до маленької холодної кімнати в підвалі, де на земляній підлозі лежала тільки фуфайка. Згодом окупанти принесли ще пляшку води, однак жодного разу за час полону не годували. У сусідній кімнаті був ще один затриманий, однак з ним Олександр не розмовляв. Під час другого допиту його били по вухах так, що з одного пішла кров. Від нього вимагали написати списки проукраїнських активістів. Чоловік помітив, що в кімнаті для допитів на трубах під стелею висіла мотузка, а тому припустив, що тут могли підвішувати за руки чи ноги когось з бранців: *«Я, щиро кажучи, дивився на свої кросівки й думав: ще кілька таких допитів, і краще повіситися на шнурках, щоб інформацію якусь не видати»*. Відпустили Олександра 25 березня. *«Коли мене забирали з полону, мене практично несли на руках. Сам йти я не міг»*¹⁰⁷¹.

с. Золотинка

Двох чоловіків із села окупанти викрали на добу й катували. Приводом для цього стало те, що в них був мотоцикл, тож, на думку росіян, вони могли їздити й корегувати артилерійський вогонь української армії. Чоловіків роздягнули й тримали зв'язаними в погребі.

Також окупанти забрали двох інших місцевих мешканців, запевняли, що просто їх допитають і відпустять. Жінці, яка хотіла супроводжувати чоловіків, іти за ними росіяни заборонили й пригрозили, що будуть стріляти по ногах. Згодом з'ясувалося, що цих чоловіків відвезли до села Ягідне, певний час тримали в підвалі школи, а потім розстріляли. Тіла знайшли вже після відходу російських військ на приватному подвір'ї. На них виявили сліди катувань.

Стратили російські військові ще одного жителя Золотинки. Чоловік мав будинок і пасіку. Коли в село зайшли солдати, вони вигнали його з домівки, проте чоловік продовжував відвідувати й доглядати пасіку. Зі слів місцевих, до росіян він ставився демонстративно зневажливо. Його викрали й також убили в селі Ягідне¹⁰⁷².

с. Лукашівка

Російські військові протягом кількох днів знущалися із сім'ї, яка виховує трьох неповнолітніх дітей. 12 березня 2022 року, вдершись на подвір'я приватного домогосподарства, окупант вдарив господаря прикладом автомата по голові та завдав кілька ударів руків'ям пістолета. Потім, узявши сокиру, погрожував чоловіку відрубати пальці на руках. Окупанти навідувалися до цієї родини і в наступні дні, погрожували фізичним насильством і зброєю, обшуквали будинок, заволоділи грошима, мобільним телефоном та іншими речами¹⁰⁷³.

с. Льгів

У березні 2022 року група російських солдатів знущала-ся з мирного населення захопленого населеного пункту. Окупанти оселилися в будинку, де жила неповнолітня дівчина, її брат і бабуся. Три тижні російський офіцер разом зі ще дванадцятьма підлеглими жили в цьому будинку. Командир підрозділу кілька разів гвалтував 16-річну дівчину, застосовуючи фізичне й психологічне насильство. *«Він штовхнув мене у кімнату і наказав мовчати. Кинув мене на ліжко та сів зверху і почав душити. Я закричала. У мене в очах темніло і я задихалась, а коли я вже не могла набрати повітря, то він переставав душити. Він казав: “Якщо будеш кричати, коли я буду тебе домагатися, то я тобі скручу ший, а якщо мені не даси добровільно, то я вб’ю бабу і брата. А тебе згвалтують всі”».* Окрім того, загарбники били брата дівчини й кілька разів на морозі тримали його на підвір’ї будинку зі зв’язаними руками і без одягу: вони дізналися, що раніше хлопець служив в армії. Захистити онуку від домагань хитрощами намагалася її рідна бабуся. Жінка вдавала, що погано себе почуває, лягала поруч з онукою, та росіянин приставляв ножа до горла літньої жінки¹⁰⁷⁴.

сmt Михайло-Коцюбинське

4 березня 2022 року із села зник безвісти Олег: пішов на роботу і не повернувся. Його рідні не знали нічого про його долю майже місяць. Лише 7 квітня тіло чоловіка знайшли в сусідньому лісі. Він мав ознаки жорстоких катувань, зокрема зламані пальці. Росіяни вбили Олега пострілом у потилицю¹⁰⁷⁵.

с. Пакуль

У березні 2022 року під час окупації командир одного з підрозділів Збройних сил РФ зайшов до підвалу місцевого лісництва, де ховалися двоє жителів села. Він вистрілив у їх бік з вогнепальної зброї. Люди отримали поранення різного ступеня тяжкості¹⁰⁷⁶.

с. Слобода

Протягом місяця мешканці села жили під окупацією й потерпали від дій загарбників. 46-річний російський військовослужбовець Дмитро Маховський, уродженець Брянської області, жорстоко знущався з місцевого мешканця Миколи. До окупації Микола відвозив мобілізованих у військкомат і мав відповідний список. Росіяни допитували чоловіка, застосовуючи тортури. *«Їхній командир взяв лопату, зламав держак і почав мене бити. Спочатку один б'є, б'є, а тоді усі разом як налетять. Це було у магазині. Мені показували два трупи росіян і сказали, що це з моєї вини вони загинули».* Потім солдати облили Миколу розчинником. *«Так, "Уайт-спірит". У магазині він продавався. Я лежав, коли мене били, а він мені почав на голову розчинник лити і питати: "Знаєш, що це?"».* Чоловіка вивели з магазину й почали погрожувати підпалити запальничкою, опісля зачинили в сараї. *«Я думав, що з того сарайчика вже не вийду. Не вірив, що можна вціліти, вижити. Це мені просто пощастило, бо міна прилетіла і розбила сарай. Я і виліз звідти»¹⁰⁷⁷.*

с. Терехівка

За даними слідчих органів України, військовослужбовець в/ч № 14330 Збройних сил РФ у період з 13 по 17 березня 2022 року утримував пораненого цивільного зв'язаним

з надягнутим на голову мішком у неопалюваному холодному приміщенні місцевого магазину. Чоловіку не давали їжі, води та можливості справляти свої природні потреби. Окрім цього, затриманий піддавався катуванням: йому наступали на суглоби ніг і робили постріли безпосередньо біля голови¹⁰⁷⁸.

с. Ягідне

Під час окупації Чернігівщини російські військові зігнали жителів села й утримували більше ніж місяць понад 368 цивільних людей у підвалі школи, зрідка дозволяючи вийти на вулицю. Люди не мали достатньої кількості їжі, води й ліків, помирали від задухи. Вони були змушені спати сидячи через маленьку площу приміщення: на одну людину припадало менш ніж один квадратний метр площі.

Окупанти пояснювали, що таким чином вони «рятують» селян. *«Нам сказали, що ми мусимо йти в підвал, бо будуть наступати “бандери”, і ми мусимо від них спасатися»*, — згадує дії росіян Таїсія. *«Із села всіх людей привезли туди: і лежачих, і ходячих, і тих, хто не міг ходити. Всіх»*, — розповідає Тамара, ще одна жителька Ягідного. Серед місцевих жителів було 77 дітей, у тому числі 5 немовлят. Наймолодшій дитині було півтора місяця, а найстаршому за віком заручнику — 93 роки. Фактично людей, утримуваних у підвалі, використовували як живий щит, оскільки приміщення школи було штабом окупантів. Перші дні й ночі в підвалі не було світла: люди сиділи в суцільній

темряві. Двері з підвалу відчиняли о сьомій ранку, і людям дозволяли вийти в туалет на задньому подвір'ї школи. Проте були дні, коли двері тримали зачиненими: тоді вийти до вбиральні не можна було по кілька днів. Про життя в підвалі розповіли Таїсія і Тамара, які пережили жахіття окупації:

«Ми на відра в туалет ходили. 360 людей. Ви уявляєте, що це таке? Бракувало повітря, було важко дихати. Без кисню ми непритомніли. У нас люди вмирили». Пізніше окупанти дозволили зробити отвори в стінах, щоб хоч трохи надходило повітря, а часом дозволяли виходити на двір школи подихати.

«Там не було ні нар, ні чогось такого. Просто на піску сиділи. Були раді шматку коробки картонної, щоб хоч щось під себе покласти». За словами жінки, вона цей місяць провела в кімнаті 5х5 метрів. З нею ще 35 осіб, з них троє лежачих і вісім дітей. «Вдень ми якось сиділи, а вночі ноги одне на одного клали, щоб хоч якось розім'ятися. Люди, які сиділи у коридорі і в загальному залі, їх там значно більше було. Ті взагалі спали сидячи і не могли взагалі розім'ятися».

«Як не слухаємо і не спішимо повертатися з вулиці у підвал, бо повітря хочеться, і ми не могли надихатися, так солдати починають стріляти в повітря. Ми падаємо, а потім тікаємо у підвал».

Через жажливі умови люди помирили. Селяни кажуть про 11–12 місцевих, що загинули просто в підвалі. «Це люди похилого віку, 70–80 років, які не витримали тієї атмосфери, відсутності повітря. Якщо вони на волі були браві бабусі-дідуся — бігали, щось робили, то там день і ніч були вимушені сидіти на стільці. Ось і не витримали». «Почали вмирати, їм кисню бракувало. Дихати не було чим, ми задихалися там. Це ж не бомбосховище, а просто шкільний підвал.

«Одного разу привезли хлопців якихось двох із Золотинки [село на захід від Ягідного], спустилися вони до нас по сходах, навіть у коридор не зайшли. За 10 хвилин їх забрали, за паркан вивели, розстріляли і все»¹⁰⁷⁹.

Зі зброєю в руках солдати Росії вдиралися до будинків мирних мешканців й автоматними чергами хаотично стріляли в приміщення, у яких переховувалися люди з дітьми. Також окупанти виводили місцевих мешканців на вулицю за мінусової температури. Погрожуючи розстрілами, вони змушували їх роздягатися в присутності жінок і дітей. Проявляючи надмірну жорстокість, військовослужбовці РФ безпричинно застосовували фізичне насильство до потерпілих, завдаючи побоїв автоматами. Окрім того, незаконно позбавили волі місцевих мешканців, замкнувши їх на три дні в погребі власного домоволодіння. При цьому обмежили цивільним доступ до води, їжі та свіжого повітря¹⁰⁸⁰.

Окупанти закатували й убили місцевого мешканця Віктора. «Він застрелений росіянами пострілом у голову і похований на городі біля його оселі. Це відбулося в період, коли всіх зганяли у підвал школи. Як кажуть місцеві жителі, його вбили через те, що він мав вдома мисливську рушницю та часто носив бушлат з камуфляжем. Можливо, саме у нього він був одягнений, коли його побачили окупанти», — розповідає волонтер з Києва¹⁰⁸¹.

40-річний військовослужбовець російської армії Андріян Базан під час окупації села Ягідне знущався з місцевих мешканців. Він вивів одного чоловіка на вулицю, поставив його до стіни й почав стріляти над його головою, погрожуючи вбити, якщо той не розповість інформацію про Збройні Сили України. Попри те, що чоловік нічого не знав про українських захисників, російський окупант не припиняв знущання. Він дістав муляж гранати й кинув його під ноги полоненому. Загарбника веселило, як зляканий чоловік упав і намагався прикрити голову руками¹⁰⁸².

A photograph showing a person in a dark jacket and blue pants walking away from the camera, pushing a bicycle. The person is on a dirt path covered in debris. To the right, a green car is heavily damaged, with its rear end crushed and the bodywork mangled. The background shows bare trees and utility poles under a grey sky. A semi-transparent white box with text is overlaid in the center of the image.

Додаток.
Посилання на джерела
інформації в інтернеті

- 1 <https://edition.cnn.com/europe/live-news/russia-ukraine-war-news-10-01-22/index.html>
- 2 <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/04/novyna/polityka/zelenskyj-rozpoviv-skiilky-ukrayinskyx-naselenyx-punktiv-perebuwayut-okupacziyeyu-24-lyutoho>
- 3 <https://ua.interfax.com.ua/news/general/858324.html>
- 4 <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zalyzhnyy-povnennya-terytoriy/32204260.html>
- 5 <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-10/A-77-533-AUV-UA.pdf>
- 6 <https://ukraine.un.org/uk/203733-nezalezhna-mizhnarodna-komisiya-oon-z-rozsliduvannya-porushen-v-ukrayini-vyyavyla-shcho-v>
- 7 <https://www.gp.gov.ua/>
- 8 <https://www.npu.gov.ua/news/zlochyny-vchyneni-viiskovymy-rf-pid-chas-povnomasshtabnoho-vtorhennia-v-ukrainu-standom-na-23122022>
- 9 <https://www.fin.org.ua/news/1439474>
- 10 <https://www.currenttime.tv/a/statya-putina-stala-obyazatelnoy-dlya-izucheniya-v-armii/31361220.html>
- 11 <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60467980>
- 12 https://www.youtube.com/watch?v=svaYa_8wL8g
- 13 <https://suspilne.media/210068-vatazki-ldnr-zvernulis-do-putina-za-vijskovou-dopomogou/>
- 14 https://www.youtube.com/watch?v=_ACvMSH3qVw
- 15 <https://theins.ru/news/255588>
- 16 <https://www.youtube.com/watch?v=mkQxtD7T6Bo>
- 17 <https://www.gazeta.ru/army/news/2022/12/07/19215523.shtml>
- 18 <https://www.bbc.com/russian/news-62235890>
- 19 <https://www.unian.ua/war/u-putina-zayavili-shcho-rf-ne-pide-z-okupovanih-zemel-navit-pri-pidpisanni-miru-z-kiyevom-12092832.html>
- 20 https://news.online.ua/rossiya-vydvynula-ukraine-novye-tsinichnye-usloviya-dlya-nachala-peregovorov_n858939/
- 21 <https://holod.media/2023/03/20/ministerstvo-obrazovaniia/>
- 22 https://t.me/RKadyrov_95/3033
- 23 https://www.repubblica.it/esteri/2022/05/03/news/russia_intervista_pjotr_tolstoj-34802144/
- 24 <https://www.c-inform.info/comments/id/505>
- 25 <https://www.youtube.com/watch?v=qY4fMrwSiqY>
- 26 <https://chas.news/news/bilshe-90-ukraintsiv-viryat-v-peremoguta-shvalyuyut-dii-zsu-i-zelenskogo-opituvannya>
- 27 <https://np.pl.ua/2023/07/83-opytanykh-ukraintsiv-pidtrymliut-vstup-do-nato-opytuvannia-reytnh/>
- 28 <https://www.youtube.com/watch?v=8YheAK-tBPo&t=16s>
- 29 <https://t.me/dimsmirnov175/32058>
- 30 <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2022-04-05/medvedev-escalates-anti-ukrainian-rhetoric>
- 31 <https://web.archive.org/web/20220406112409/>
<https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>

- 32 <https://www.washingtonpost.com/national-security/2022/02/20/ukraine-russia-human-rights/>
- 33 <https://www.unn.com.ua/uk/news/1962732-bild-putin-planuye-vstanoviti-v-ukrayini-zhorstokiy-marionetkoviy-rezhim-a-nezgovirlivikh-ukrayintsiv-vidpraviti-do-taboriv>
- 34 <https://bukinfo.com.ua/analitika/plany-kremlya-shchodo-ukrajiny-vid-yakyh-staye-motoroshno-na-shchastya-jim-nesydylosya-zbutysya-pro-shcho-diznalsya-brytanci>
- 35 https://censor.net/ua/video_news/3339879/dva_mylylona_ukrayntsev_doljn_bt_denatsyfytyrovan_to_est_unychtojen_deputat_derjdumy_rf_juravlov_video
- 36 https://t.me/RKadyrov_95/3032
- 37 <https://focus.ua/uk/world/514850-ukrainy-i-ukraincev-v-budushchem-ne-dolzno-sushchestvovat-deputat-gosdumy-video>
- 38 https://censor.net/ua/video_news/3401649/deputat_derjdumy_rf_gurulov_propo_nuye_znyschyty_kyyiv_kyev_mat_orodov_ruskykh_nado_chtob_ot_nego_ostalys
- 39 <https://www.youtube.com/watch?v=uwRQx61ZODk>
- 40 <https://vvesti.com/politika/dmitrij-medvedev-o-tom-kak-mozet-i-dolzen-razresitsa-tektoniceskij-civilizacionnyj-razlom>
- 41 <https://www.interfax.ru/russia/825413>
- 42 <https://www.delfi.lt/ru/detektor-lzhi/lozh/feyk-nato-planirovala-razmestit-na-territorii-ukrainy-voyska-atomnoe-oruzhie-i-atakovat-rossiyu-89858457>
- 43 <https://www.interfax.ru/russia/826103>
- 44 https://antikor.com.ua/articles/601002-patrushev_zajavil_cho_rossija_ne_vojuet_s_ukrainoj_i_tsinichno_vyskazalsja_o_gibeli_ukraintsev
- 45 <https://x-true.info/120553-aleksandr-dugin-my-svjataja-rus-na-vojne-neba-i-ada.html>
- 46 <https://www.youtube.com/watch?v=mkQxtD7T6Bo>
- 47 https://myc.news/rassledovaniya_/metodichka_dlya_rossijskogo_soldata
- 48 <https://t.me/AFUStratCom/13758>
- 49 <https://roscenzura.com/threads/3944/>
- 50 <https://meduza.io/feature/2023/04/03/ni-shagu-nazad-tovarischi>
- 51 <https://war.obozrevatel.com/ukrainu-prevratili-v-antirossiyu-pod-davleniem-zapada-v-set-vyilozhili-metodichku-dlya-rossijskih-okkupantov-foto.htm>
- 52 https://www.youtube.com/watch?v=IO_AjWjJfC0
- 53 <https://www.youtube.com/watch?v=ceOQyjrDN4Q>
- 54 <https://korrespondent.net/world/worldabus/4519521-patryarkh-kyryll-zaiavyl-cho-smert-na-voine-v-ukrayne-smyvaet-hrekhy>
- 55 <https://www.currenttime.tv/a/32195450.html>
- 56 <https://armyinform.com.ua/2022/10/19/metodychka-dlya-mogylyzovanyh-abo-za-shho-pomrut-rosijski-soldaty/>
- 57 <https://www.youtube.com/watch?v=mkQxtD7T6Bo>
- 58 <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-otrymala-dostup-do-propahandystskykh-metodychok-rosiiskyykh-spetssluzhb-pro-pravylne-vysvitlennia-spetsoperatsii-v-ukraini-video>
- 59 <https://www.youtube.com/watch?v=mkQxtD7T6Bo>

- 60 <https://war.obozrevatel.com/ukrainu-prevratili-v-antirossiyyu-pod-davleniem-zapada-v-set-vyilozhili-metodichku-dlya-rossijskih-okkupantov-foto.htm>
- 61 <https://armyinform.com.ua/2022/10/19/metodychka-dlya-mogylyzovanyh-abo-za-shho-pomrut-rosijski-soldaty/>
- 62 <https://rosenzura.com/threads/3944/>
- 63 <https://www.kp.ru/online/news/4778821/>
- 64 <https://stolica-s.su/archives/356554>
- 65 <https://glavred.net/world/ubey-zhe-hot-odnogo-ministr-kultury-moskvy-kibovskiy-prizval-okkupantov-unichtozhit-ukraincev-10434437.html>
- 66 https://gazeta.ua/ru/articles/world-life/_mid-avstrii-vyzval-na-kover-rossijskogo-posla-izza-prizyvov-unichtozhat-ukraincev/1107199
- 67 <https://armyinform.com.ua/2022/10/19/metodychka-dlya-mogylyzovanyh-abo-za-shho-pomrut-rosijski-soldaty/>
- 68 <https://www.youtube.com/watch?v=mkQxtD7T6Bo>
- 69 <https://www.kommersant.ru/amp/5720797>
- 70 <https://zn.ua/UKRAINE/ne-obvinjat-vo-vsem-khokhlov-v-kievskoj-oblasti-nashli-rekomendatsii-rossijskim-voennym-chto-otvechat-ukraintsam.html>
- 71 <https://www.youtube.com/watch?v=H8c0D62j4NE>
- 72 <https://www.youtube.com/watch?v=e2BtmyLEJQA&t=127s>
- 73 <https://www.youtube.com/watch?v=cIEPZuefms8>
- 74 <https://www.youtube.com/watch?v=wOHC1e1HXhY>
- 75 <https://www.prosecutionservice.nl/documents/publications/mh17/map/2023/report-mh17>
- 76 <https://news.un.org/en/story/2016/03/523502-ukraine-growing-de-spair-among-over-three-million-civilians-conflict-zone-un>
- 77 <https://www.currenttime.tv/a/na-donbasse-obyavili-vseobschuyu-mobilizatsiyu/31711205.html>
- 78 <https://meduza.io/feature/2022/07/06/zhizn-zdes-katitsya-v-hrenovuyu-storonu>
- 79 <https://meduza.io/feature/2022/07/06/zhizn-zdes-katitsya-v-hrenovuyu-storonu>
- 80 <https://www.bbc.com/russian/features-61480788>
- 81 <https://t.me/osirskiy/113>
- 82 <https://www.dw.com/en/how-ukraine-separatists-are-mass-conscripting-anyone-of-fighting-age/a-61608760>
- 83 <https://www.bbc.com/russian/features-61480788>
- 84 <https://www.youtube.com/watch?v=unj1lQJcGM&t=2s>
- 85 <https://alfanews.md/index.php?newsid=30185>
- 86 <https://t.me/BeregTime/5963>
- 87 <https://theins.ru/news/254476>
- 88 <https://hromadske.ua/posts/suo-ti-do-ranku-ne-dozhivesh-spogadi-pro-okupaciyu-katuvannya-strumom-vibiti-zubi-ta-zlamani-rebra>
- 89 <https://hromadske.radio/publications/vony-kazaly-shcho-humova-palka-naykrashchyy-polihraf-interv-iu-z-balaklytsem-iaकोho-trymaly-u-pidvali-rayviddilku-foto-video>
- 90 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63468548>
- 91 <https://novayagazeta.eu/articles/2022/08/10/pekhota-pushche-nevoli>

- 92 <https://zona.media/article/2022/08/10/imeni-lenina>
- 93 <https://www.currenttime.tv/a/state-duma-year-overview-in-data/32297610.html>
- 94 <https://www.youtube.com/watch?v=YJAs-9PHuR0>
- 95 <https://novayagazeta.eu/articles/2023/08/03/gonki-na-grobovykh>
- 96 <https://novayagazeta.eu/articles/2022/08/10/pekhota-pushche-nevoli>
- 97 <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20230124-protrymaly-v-yami-dvi-doby-poterplyj-vid-tortur-vijskovyh-rf-pro-polon-ta-yak-vdalosya-vyzhyty/>
- 98 <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/07418825.2011.615755>
- 99 <https://verstka.media/mulino-kontraktniki/>
- 100 <https://war.obozrevatel.com/v-melitopole-kadyirovtsy-iznasilovali-rossijskuyu-propagandistku-iz-ntv-i-izbili-operatora-smi.htm>
- 101 <https://www.gazeta.ru/social/news/2022/12/25/19354789.shtml?updated>
- 102 <https://www.youtube.com/watch?v=yaRLQtzDskI>
- 103 <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-identyfikovala-vatazhka-kadyrivtsiv-yakyi-keruvav-karalnymi-reidamy-rashystiv-na-luhanshchyni>
- 104 <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/chechens-putins-loyal-foot-soldiers>
- 105 <https://www.dw.com/ru/putin-cvk-vagner-v-rossii-uridiceski-ne-susestvuet/a-66224887>
- 106 <https://novayagazeta.eu/articles/2022/08/10/pekhota-pushche-nevoli>
- 107 <https://thehill.com/policy/international/3894376-congress-wants-to-label-wagner-group-as-a-terrorist-organization-why-is-biden-opposed/>
- 108 <https://www.rfi.fr/fr/afrique/20210503-en-centrafrique-des-vic-times-des-exactions-russes-brisent-la-loi-du-silence>
- 109 <https://home.treasury.gov/news/press-releases/jy1220>
- 110 <https://t.me/agentstvonevs/2482>
- 111 https://antikor.com.ua/articles/610679-ubijstva_tjahkie_telesnye_razboj_prigohin_opisal_idealjnogo_zeka_dlja_chvk_vagner
- 112 https://www.youtube.com/watch?v=wYKOPp_LZ0&t=4s
- 113 <https://verstka.media/za-cho-sideli-zeki-kotorye-seychas-na-voyne/>
- 114 <https://www.bbc.com/russian/features-64427178>
- 115 <https://t.me/OSINTGeorgia/2031>
- 116 <https://www.youtube.com/watch?v=KmpQceOOaW4&t=147s>
- 117 <https://www.currenttime.tv/a/gibel-vagnerovtsev-v-ukraine/32425597.html>
- 118 <https://www.interfax.ru/world/880702>
- 119 https://t.me/concordgroup_official/321
- 120 <https://zona.media/article/2023/01/16/medvedev>
- 121 <https://t.me/mozhemobyasnit/14072>
- 122 <https://nv.ua/world/countries/chvk-vagnera-kazn-kuvaldoy-zaklyuchennogo-evgeniya-nuzhina-sdavshegosya-v-plen-poslednie-novosti-50283744.html>
- 123 <https://www.interfax.ru/russia/872316>
- 124 https://24tv.ua/ru/cho-proishodit-rossijskoj-armii-dannye-iz-telefonu-ubitogo-vagnerovca_n2359818
- 125 <https://www.svoboda.org/a/31985108.html>

- 126 <https://www.spiegel.de/international/germany/possible-evidence-of-russian-atrocities-german-intelligence-intercepts-radio-traffic-discussing-the-murder-of-civilians-in-bucha-a-0a191c96-634f-4d07-8c5c-c4a772315b0d>
- 127 <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-vstanovyla-osoby-shche-8-rosiiskykh-zaharbnykiv-yaki-chynly-zvirstva-proty-myrnoho-naselennia-na-kyivshchyni>
- 128 <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20230124-protrymaly-v-yami-dvi-doby-poterpilyj-vid-tortur-vijskovyh-rf-pro-polon-ta-yak-vdalosya-vyzhyty/>
- 129 https://censor.net/ua/news/3412609/ona_rebenok_eyi_56_let_a_ya_vstrelyl_kolyshni_vagnerivtsi_rozpovily_pro_zvirstva_za_nakazom_prygojyna
- 130 <https://t.me/AFUStratCom/13758>
- 131 https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_UA.pdf
- 132 <https://www.kommersant.ru/doc/5872843>
- 133 <https://t.me/sibirmedia/25907>
- 134 https://t.me/razgruzka_vagnera/240
- 135 <https://russianfield.com/myatezh>
- 136 <https://meduza.io/news/2023/04/20/gosduma-prinyala-zakon-kotoryy-daet-naemnikam-chvk-vagnera-status-veteranov-boevykh-deystviy>
- 137 <https://www.currenttime.tv/a/finansirovanie-wagnera/32478006.html>
- 138 <https://zona.media/news/2023/06/24/kontrakt>
- 139 <https://t.me/svobodnieslova/1382>
- 140 <https://t.me/mozhemobyasnit/15824>
- 141 <https://verstka.media/novye-gvardejcy-shojgu>
- 142 <https://news.zerkalo.io/world/32659.html>
- 143 <https://www.bbc.com/russian/resources/idt-829ea0ba-5b42-499b-ad40-6990f2c4e5d0>
- 144 <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/ukraine-krieg-or-ganisierte-neonazi-gruppen-kaempfen-fuer-russland-geheim-dienstbericht-a-f1632333-6801-47b3-99b9-650d85a51a52>
- 145 <https://www.bbc.com/russian/news-61524914>
- 146 <https://polit.reactor.cc/post/5370804>
- 147 <https://www.youtube.com/watch?v=pxQh3gTiKL4&t=5s>
- 148 <https://www.youtube.com/watch?v=YXVX80wRM9c>
- 149 <https://meduza.io/feature/2022/07/08/my-hotim-ubivat>
- 150 https://t.me/informnapalm/9794?fbclid=IwAR15CeAN-PWXd_6xMBgSlgzCJUST7qHmiVL-xzhkgbxbnOvly95D7w9uDg
- 151 <https://www.bbc.com/russian/news-61524914>
- 152 <https://t.me/bbcussian/34611>
- 153 <https://meduza.io/feature/2022/07/08/my-hotim-ubivat>
- 154 <https://edition.cnn.com/2023/03/02/europe/russia-kherson-torture-centers-intl/index.html>
- 155 <https://lenta.ru/news/2020/04/15/pitki/>
- 156 <https://rtvi.com/news/programmista-peredavshego-gulagu-net-video-spytkami-rossiyskikh-zaklyuchennykh-zaochno-arestovali/>

- 157 https://reports.ovdinfo.org/no-to-war?_gl=1*13iugk9*_ga*MTk3NTc0MzU4NS4xNjcyNzY2Mjgw*_ga_J7DH9NKJ0R*MTY3NTM1NDU3NS4yLjAuMTY3NTM1NDU3NS42MC4wLjA.#7-5
- 158 <https://www.dw.com/ru/smi-siloviki-iznasilovali-zaderzannogo-v-moskve-aktivista/a-63248098>
- 159 <https://thebell.io/silovikov-v-2020-godu-opravdyvali-v-12-raz-chashhe-ostalnyh-rossiyan-dozhd>
- 160 <https://publicverdict.org/topics/news/13201.html>
- 161 <https://www.bbc.com/russian/features-65337457>
- 162 <https://www.rbc.ua/rus/news/za-foto-pulya-lob-razbo-rok-istorii-okkuproovannogo-1655466425.html>
- 163 <https://www.bbc.com/russian/features-61826001>
- 164 <https://www.slidstvo.info/news/okupanty-iaki-katuvaly-ukraintsiv-strumom-i-khimichnymy-reaktyvamy-vyavylysia-biytsiamy-dahestanskoho-omonu/>
- 165 <https://www.aa.com.tr/ru>
- 166 <https://glavcom.ua/world/world-politics/-mobilizatsija-v-rf-skilki-rosijan-vzhe-vteklo-z-krajini-879853.html>
- 167 <https://t.me/bbcrossian/34965>
- 168 <https://www.rbc.ru/politics/04/11/2022/6364fad29a794700f2ace7e8>
- 169 <https://t.me/nevzorovtv/5867>
- 170 <https://nv.ua/world/countries/v-rossii-na-sluzhbu-v-armii-verbuyut-bomzhey-poslednie-novosti-50267309.html>
- 171 <https://zona.media/article/2022/10/11/homeless>
- 172 <https://zona.media/article/2022/10/11/homeless>
- 173 <https://storage.googleapis.com/istories/news/2023/03/06/povestka-v-poliklinike/index.html>
- 174 <https://www.osnmedia.ru/obshhestvo/v-tyumeni-mobilizovali-31-letnego-muzhchinu-s-psihicheskim-rasstrojstvom/>
- 175 <https://t.me/bazabazon/14271>
- 176 <https://www.bbc.com/russian/news-66001190>
- 177 <http://www.consultant.ru/law/hotdocs/77200.html>
- 178 <https://www.golosameriki.com/a/working-migrants-russian-army/6774750.html>
- 179 <https://www.currenttime.tv/a/obeschayut-na-6-mesyatsev-poedesh-poluchish-1-mln-200-tysyach-rublej-i-sdelayut-dokumenty-kak-migrantov-v-rf-verbuyut-na-voynu-v-ukraine/32500182.html>
- 180 <https://vot-tak.tv/novosti/07-04-2023-voenkom-v-mecheti>
- 181 <https://rus.azattyq.org/a/32090704.html>
- 182 <https://www.currenttime.tv/a/32083837.html>
- 183 <https://www.currenttime.tv/a/32083837.html>
- 184 <https://theins.ru/news/262276>
- 185 <https://www.currenttime.tv/a/32349041.html>
- 186 <https://news.israelinfo.co.il/106222>
- 187 <https://mgorsk.ru/text/criminal/2022/12/28/71935904/>
- 188 <https://theins.ru/obshhestvo/263780>

- 189 <https://t.me/bazabazon/14259>
- 190 <https://www.nytimes.com/interactive/2022/12/16/world/europe/russia-putin-war-failures-ukraine.html>
- 191 <https://zona.media/news/2022/10/19/tihonya>
- 192 <https://glavnoe.in.ua/ru/novosti/milicziya-dnr-izbila-mobilizovanyh-iz-tuvy>
- 193 https://t.me/borisovna_15_07/219
- 194 <https://theins.ru/news/262406>
- 195 https://t.me/dosye_shpiona/94
- 196 <https://www.youtube.com/watch?v=geUTdZOrXd8>
- 197 <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovanie-i-kriterii-kriminalizatsii-seksualnogo-domogatelstva-v-sfere-trudovyh-otnosheniy/viewer>
- 198 <https://www.severreal.org/a/zhenschin-na-voyne-raspredelayut-dlya-uteh-ofitserov/32333303.html>
- 199 <https://www.nytimes.com/interactive/2022/12/16/world/europe/russia-putin-war-failures-ukraine.html>
- 200 <https://zona.media/article/2022/05/26/marauders>
- 201 <https://istories.media/investigations/2022/08/15/komandir-dal-prikaz-v-raskhod-ikh/>
- 202 <https://sudreporter.org/rosijskij-major-otrymav-pidozru-za-zhorstoke-povodzhennya-z-zyvilnymy-v-andriyivczi/>
- 203 <https://www.youtube.com/watch?v=WGg7ZJlihi8&t=39s>
- 204 <https://verstka.media/kak-pyut-i-upotrebliyut-narkotiki-v-rossiyskoy-armii>
- 205 https://twitter.com/666_mancer/status/1693720559232733443
- 206 <https://www.youtube.com/watch?v=zEiEmKpHemM>
- 207 <https://www.youtube.com/watch?v=VBjFGEsLlTY>
- 208 <https://www.youtube.com/watch?v=nJQv0LlrYeo>
- 209 <https://tegra.ph/ASTRA-nashla-eshchyo-odnu-yamu-gde-derzhat-provinivshihsya-rossijskih-voennyh-Vsem-poher-Ustav-i-zakony-ne-dejstvuyut-tut-06-26>
- 210 <https://t.me/WarLife/17248>
- 211 <https://t.me/spainrus/241>
- 212 <https://www.severreal.org/a/zhenschin-na-voyne-raspredelayut-dlya-uteh-ofitserov/32333303.html>
- 213 <https://twitter.com/DefenceHQ/status/1588418427944898561/photo/1>
- 214 <https://www.nytimes.com/2023/01/05/world/europe/ukraine-sexual-violence-russia.html>
- 215 <https://suspilne.media/353052-slidci-dokumentuut-seksualni-zlocini-na-deokupovanih-teritoriah-nyt/>
- 216 <https://www.youtube.com/watch?v=rudUGZxiU6E>
- 217 <https://www.youtube.com/watch?v=JsdFcOTBmbE&t=21s>
- 218 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-abgaryan-as-original-ta-pereklad>
- 219 <https://news.liga.net/ua/all/news/putin-otmetil-brigadu-ubivavshuyu-v-buche-za-massovyy-geroizm-stala-gvardeyskoy>

- 220 <https://www.slidstvo.info/news/komandyru-buchanskyh-kativ-prysvoyily-zvannya-geroya-rosiyi/>
- 221 <https://russianfield.com/godsvo>
- 222 <https://www.chronicles.report/>
- 223 <https://www.currenttime.tv/a/novy-y-sotsopros-russian-field-ob-otnoshenii-rossiyan-k-voyne/32480152.html>
- 224 <https://nonews.co/directory/lists/countries/killer>
- 225 <https://habr.com/ru/post/648701/>
- 226 <https://habr.com/ru/post/648701/>
- 227 https://web.archive.org/web/20190711184623/http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/family/7-26.xls
- 228 <https://readymag.com/algorithmsveta/algorithmsveta/>
- 229 <https://gdemoideti.ru/blog/ru/ostanovit-travlyu-metody-borby-s-byllingom>
- 230 <https://meduza.io/feature/2020/01/28/realnyy-masshtab-domashnego-nasiliya-v-rossii-20-tsifr>
- 231 <https://www.levada.ru/2021/10/29/pytki/>
- 232 <https://www.hrw.org/ru/report/2018/10/25/323535>
- 233 <https://verstka.media/pochemu-ne-priniali-zakon-o-domashnem-nasilii>
- 234 <https://primamedia.ru/news/809089/>
- 235 <https://cspid-pechatniki.ru/raznoe/uroven-agressivnosti-psixolog-obyasnil-pochemu-rossiyane-stali-zlee-i-agressivnee-rossijskaya-gazeta.html>
- 236 <https://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html>
- 237 <https://www.levada.ru/2018/08/06/grazhdane-ne-prostili-gruzii-2008-goda/>
- 238 <https://korrespondent.net/world/russia/3579778-ot-chechny-do-syryy-na-chem-ros-reitynh-putnya>
- 239 <https://cyberleninka.ru/article/n/eto-nasha-pobeda-tochka/viewer>
- 240 <https://cyberleninka.ru/article/n/voenno-patrioticheskoe-vospitanie-rossiyskoy-molodezhi-zakonodatelnye-osnovy-sovremennye-osobennosti-v-sfere-professionalnogo>
- 241 <https://docs.cntd.ru/document/420327349>
- 242 <https://doxa.team/articles/gusi-lebedi-s-avtomatami>
- 243 <https://www.youtube.com/watch?v=4IXDs0B5jO8>
- 244 <https://www.youtube.com/watch?v=fxW95gcPRxo>
- 245 <https://www.youtube.com/watch?v=ISlCnHDdA3Y>
- 246 <https://www.youtube.com/watch?v=psliQbUyy8g>
- 247 <https://web.archive.org/web/20200111210200/https://m.censor.net.ua/news/3060255/dlya-rossiyan-den-pobedy-stal-vajnee-novogo-goda-pashi-i-rojdestva-opros>
- 248 <https://thebell.io/salyut-v-okne-prazdnovanie-75-letiya-pobedy-v-moskve-obojdetsya-v-1-mlrd-rublej>
- 249 <https://www.youtube.com/watch?v=o9TonRZDLrI>
- 250 <https://paperpaper.io/bessmertnyj-polk-nachinalsya-kak-nar/>
- 251 <https://krsk.sibnovosti.ru/news/104601/>

- 252 https://www.bbc.com/russian/russia/2014/05/140508_st_george_ribbon_history
- 253 <https://www.unian.ua/politics/438435-putin-vvajae-scho-rosiya-u-velikiy-vitchiznyaniy-peremogla-b-i-bez-ukrajini.html>
- 254 <https://rtvi.com/news/smi-tigranu-keosyanu-zapretili-vezd-v-kazakhstan/>
- 255 <https://www.youtube.com/watch?v=WDr60eCjNYg>
- 256 <https://tass.ru/politika/1022832>
- 257 <https://www.youtube.com/watch?v=iVvFIwoabZA>
- 258 <https://www.interfax.ru/russia/372233>
- 259 https://lenta.ru/articles/2015/03/15/putin_crimea/
- 260 <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2019/08/13/808697-vzglyad-sniuz>
- 261 <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2017/03/17/681693-dolgosrochnii-effekt>
- 262 <https://www.mk.ru/social/2014/12/10/krymnash-stal-glavnym-slovom-ukhodyashhego-goda.html>
- 263 <https://www.facebook.com/ruscrimea/photos/a.228529294000044/1022608497925449/?type=3>
- 264 <https://riamo.ru/article/626046/vtsiom-86-rossiyan-uvereniy-v-pravilnosti-resheniya-o-vossoedinenii-s-krymom>
- 265 <https://www.kp.ru/daily/26285/3163717/>
- 266 <https://www.stopfake.org/ru/institut-sovremennoj-rossii-predstavil-doklad-o-konflikte-na-ukraine/>
- 267 <https://ru.krymr.com/a/28025712.html>
- 268 <https://www.theguardian.com/media/2014/jul/18/mh17-russia-today-reporter-resigns-sara-firth-kremlin-malaysia>
- 269 https://euvsdisinfo.eu/disinformation-cases/?text=nazi&date=25.08.2015+-+25.08.2021&disinfo_countries%5B0%5D=77547&per_page=&offset=420
- 270 <https://gordonua.com/publications/raspyaty-malchik-i-dva-raba-top-10-feykov.html>
- 271 <https://www.stopfake.org/ru/lozh-raspyatie-v-efire-pervogo-kanala/>
- 272 https://www.youtube.com/watch?v=PXpMO_hRikY
- 273 <https://fakty.com.ua/ru/ukraine/polituka/20140618-1518778/>
- 274 https://www.youtube.com/watch?v=hQjkz7_E9AY
- 275 <https://www.radiosvoboda.org/a/26686350.html>
- 276 <https://www.stopfake.org/uk/fejky-sprostovani-proektom-stopfake-v-2014-2017-rokah-narratyvy-ta-dzherela/>
- 277 <https://www.youtube.com/watch?v=Q7PRO0FzFqA>
- 278 <https://www.youtube.com/watch?v=2nLgIPCnHjA>
- 279 https://censor.net/ru/video_news/323079/tank_terroristov_s_rossiyiskim_flagom_rasstrelivaet_jiloyi_dom_v_uglegorske_kanal_rossiya_raduetsya
- 280 <https://www.stopfake.org/ru/fejki-opolchenets-lnr-pogib-brosivshis-s-granatami-pod-tank/?>
- 281 <https://www.youtube.com/watch?v=xsfnVkyceo0>
- 282 <https://www.svoboda.org/a/26817464.html>
- 283 <https://aillarionov.livejournal.com/741367.html>

284 <https://www.tvc.ru/news/show/id/64680>
285 [https://www.bild.de/politik/ausland/wladimir-putin/kriegs-
verbrechen-in-syrien-43805850.bild.html](https://www.bild.de/politik/ausland/wladimir-putin/kriegs-
verbrechen-in-syrien-43805850.bild.html)
286 <https://www.youtube.com/watch?v=z7PAAdkC9ldg>
287 <https://www.youtube.com/watch?v=9t1nY1EMSt8>
288 <https://tass.ru/armiya-i-opk/5479447>
289 [https://news.obozrevatel.com/abroad/07136-kanonichno-
rpts-podderzhala-vvod-rossijskih-vojsk-v-siriyu.htm](https://news.obozrevatel.com/abroad/07136-kanonichno-
rpts-podderzhala-vvod-rossijskih-vojsk-v-siriyu.htm)
290 https://www.bbc.com/russian/news/2015/10/151022_putin_rating_90
291 <https://www.levada.ru/2015/10/29/uchastie-rossii-v-voennoj-operatsii-v-sirii/>
292 <https://www.levada.ru/2016/02/15/uchastie-rossii-v-sirijskom-konflikte-2/>
293 https://www.youtube.com/watch?v=mnNwEKs3_kY
294 <http://www.kazak39.com/news/vechnaya-pamyat-0>
295 [https://world.segodnya.ua/world/damask-nash-rossiyskaya-chempion-
ka-shokirovala-reakciey-na-vvod-voysk-uf-v-siriyu-653967.html](https://world.segodnya.ua/world/damask-nash-rossiyskaya-chempion-
ka-shokirovala-reakciey-na-vvod-voysk-uf-v-siriyu-653967.html)
296 [https://www.bbc.com/ukrainian/
ukraine_in_russian/2014/11/141110_ru_s_putin_on_history_ukraine](https://www.bbc.com/ukrainian/
ukraine_in_russian/2014/11/141110_ru_s_putin_on_history_ukraine)
297 [https://actualcomment.ru/surkov-mne-interesno-
deystvovat-protiv-realnosti-2002260855.html](https://actualcomment.ru/surkov-mne-interesno-
deystvovat-protiv-realnosti-2002260855.html)
298 [https://news.obozrevatel.com/abroad/86942-zhirinovskij-vyidal-plan-po-
kotoromu-ot-ukrainyi-ne-ostanetsya-dazhe-slova-videofakt.htm](https://news.obozrevatel.com/abroad/86942-zhirinovskij-vyidal-plan-po-
kotoromu-ot-ukrainyi-ne-ostanetsya-dazhe-slova-videofakt.htm)
299 [https://www.svoboda.org/a/kadyrov-zayavil-o-gotovnosti-
reshitj-vopros-s-prisoedineniem-ukrainy/31626994.html](https://www.svoboda.org/a/kadyrov-zayavil-o-gotovnosti-
reshitj-vopros-s-prisoedineniem-ukrainy/31626994.html)
300 [https://www.bbc.com/ukrainian/
ukraine_in_russian/2014/11/141110_ru_s_putin_on_history_ukraine](https://www.bbc.com/ukrainian/
ukraine_in_russian/2014/11/141110_ru_s_putin_on_history_ukraine)
301 <https://www.rbc.ru/politics/15/07/2014/57041f529a794760d3d3ff9c>
302 [https://eadaily.com/ru/news/2021/09/03/ukraina-ostaetsya-
marionetkoy-zapada-i-dostavit-rossii-i-donbassu-massu-hlopot](https://eadaily.com/ru/news/2021/09/03/ukraina-ostaetsya-
marionetkoy-zapada-i-dostavit-rossii-i-donbassu-massu-hlopot)
303 <https://www.kommersant.ru/doc/2752250>
304 <https://theins.ru/antifake/242066>
305 <https://iz.ru/news/513702>
306 [https://www.bbc.com/russian/
international/2015/06/150622_patrushev_interview_allbright](https://www.bbc.com/russian/
international/2015/06/150622_patrushev_interview_allbright)
307 <https://theins.ru/politika/259851>
308 [https://www.levada.ru/2015/06/08/
mezhdunarodnye-otnosheniya-druzya-i-vragi-rossii/](https://www.levada.ru/2015/06/08/
mezhdunarodnye-otnosheniya-druzya-i-vragi-rossii/)
309 [https://gordonua.com/news/worldnews/sovetsnik-putina-karaganov-ros-
siya-bolshe-nikogda-ne-budet-voevat-na-svoey-territorii-140783.html](https://gordonua.com/news/worldnews/sovetsnik-putina-karaganov-ros-
siya-bolshe-nikogda-ne-budet-voevat-na-svoey-territorii-140783.html)
310 <https://www.levada.ru/2021/12/24/nostalgiya-po-sssr-3/>
311 <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2015/11/4/7087446/>
312 [https://web.archive.org/web/20180711065925/
https://informnapalm.org/ua/
skilky-rosiya-vytrachaye-na-informatsijnu-vijnu-v-ukrayini-infografika/](https://web.archive.org/web/20180711065925/
https://informnapalm.org/ua/
skilky-rosiya-vytrachaye-na-informatsijnu-vijnu-v-ukrayini-infografika/)
313 <https://www.levada.ru/2022/07/15/istochniki-informatsii-moskva-i-rossiya/>
314 <https://polit.ru/news/2018/06/25/tv/>

- 315 <https://theins.ru/obshestvo/263824>
- 316 <https://ucrazy.ru/foto/1557496387-deti-v-voennoy-forme-na-den-pobedy.html>
- 317 <https://www.youtube.com/watch?v=4sO3WMtqBcs&t=1s>
- 318 <https://regnum.ru/news/2112104.html>
- 319 <https://yunarmy.ru/>
- 320 <https://thebarentsobserver.com/ru/bezopasnost/2022/07/yunarmiya-popala-pod-sankcii-es>
- 321 <https://meduza.io/shapito/2016/08/17/pyataya-imperiya-i-okamenevshie-sklepy>
- 322 <https://meduza.io/feature/2020/06/20/lyudi-sprashivayut-ne-marsu-li-bogu-voyny-on-posvyaschen>
- 323 <https://novayagazeta.ru/articles/2020/05/22/85490-steny-vse-sterpyat>
- 324 <https://ridl.io/ru/cerkov-i-vojna/>
- 325 https://culture.gov.ru/documents/o_prioritetnykh_temakh_gosudarst355653/
- 326 <https://griban.ru/blog/78-kino-i-pamyat-velikaya-otechestvennaya-vojna-v-zerkale-sovremennogo-rossijskogo-kinematografa.html>
- 327 <https://www.bbc.com/russian/news-37557282>
- 328 <https://rg.ru/2016/12/26/zriteli-nazvali-luchshim-filmom-goda-28-panfilovcev.html>
- 329 <https://regnum.ru/news/2701373>
- 330 <https://cyberleninka.ru/article/n/igrovoe-kino-kak-istoricheskiy-istochnik-dlya-izucheniya-kulturnoy-pamyati/viewer>
- 331 <https://meduza.io/feature/2017/10/03/lyubimyy-akter-sergeya-shoygu-i-ego-podrug-alesha>
- 332 <https://meduza.io/feature/2021/08/12/eto-takaya-shiza-kontsentrirovannaya-luganskaya-reznya-benzopiloy>
- 333 <https://nplu.ru/blog/2022/10/14/ti-popal-popadanets#>
- 334 <https://www.labirint.ru/books/322424/>
- 335 <https://www.labirint.ru/books/359386/>
- 336 http://www.knigograd.com.ua/index.php?dispatch=products.view&product_id=225488
- 337 <https://www.youtube.com/watch?v=hdI9l2xx4mI>
- 338 <https://soundtimes.ru/populyarnye-pesni-5/oleg-gazmanov-vperjod-rossiya>
- 339 <https://meduza.io/feature/2016/12/25/osnovnoy-sostav-ansamblya-imeni-aleksandrova-pogib-v-aviakatastrofe-chem-znamenit-etot-kollektiv>
- 340 <https://novayagazeta.ru/articles/2019/05/09/80447-epoha-razvitogo-militarizma>
- 341 <https://www.bbc.com/news/world-europe-34248178>
- 342 <https://russiancouncil.ru/blogs/riacexperts/31307/>
- 343 <https://www.xn--d1achcanykala0j.xn--plai/international2021>
- 344 <https://noi.md/ru/obshhestvo/v-moldove-sostoyalasi-zarubezhnaya-premera-filima-opolchenochka>
- 345 <https://www.russkiymir.ru/news/57916/>
- 346 https://www.bbc.com/russian/russia/2015/05/150506_moscow_motor_rally
- 347 <https://ukraina.ru/20181029/1021578875.html>
- 348 <https://iregiment.com/>
- 349 <http://komitet.info/compatriots/world-congress-of-compatriots/9367/>

- 350 <https://www.dw.com/ru/avtoprobegi-pod-rossijskim-flagom-v-berline-i-ne-tolko-chno-nado-znat/a-61401293>
- 351 <https://theins.ru/politika/258094>
- 352 <https://t.me/FastFocus/34294?single>
- 353 <https://theins.ru/news/261585>
- 354 https://www.youtube.com/watch?v=3eP_Bzydyk
- 355 <https://www.levada.ru/2021/06/21/samye-vydayushiesya-lichnosti-v-istorii/>
- 356 <https://life.ru/p/1459392>
- 357 https://tsargrad.tv/news/peskov-nazval-putina-masterom-geopoliticheskikh-shahmat_41284
- 358 <https://sneg5.com/obshchestvo/geopolitika-vostok/putin-razygryvaet-mnogohodovki.html>
- 359 <https://kam.business-gazeta.ru/article/368382>
- 360 <https://golosislama.com/news.php?id=35778>
- 361 <https://daily.afisha.ru/news/42233-v-rossijskih-gorodah-i-selah-v-chest-putina-nazvali-22-ulicy-bolshinstvo-na-severnom-kavkaze/>
- 362 <https://www.livelib.ru/author/7086/top-vladimir-putin>
- 363 <https://dzen.ru/media/id/5a54d8661410c3d69a83cf26/mojno-li-stavit-pamiatnik-cheloveku-pri-ego-jizni-pamiatniki-putinu-v-rossii-rastut-kak-griby-posle-dojdia-5c374536fa137100aab515e0>
- 364 https://www.youtube.com/watch?v=hSU_W2nZiNE
- 365 <https://www.youtube.com/watch?v=9vOpjpUJsiw>
- 366 <https://focus.ua/world/448620-v-rossiiskom-aeroportu-prodaiut-ikonu-s-izobrazheniem-putina>
- 367 <https://www.ozon.ru/category/byust-vladimira-putina/>
- 368 <https://web.archive.org/web/20060112070244/http://www.putinka.ru/>
- 369 <https://www.rbc.ru/photoreport/07/10/2014/5433e9e3cbb20f6021743d8c>
- 370 <https://rg.ru/2021/02/05/po-vsei-strane-prohodit-fleshmob-v-podderzhku-prezidenta-rossii.html>
- 371 <https://www.rbc.ru/photoreport/23/10/2014/54491408cbb20f72ecea58db>
- 372 <https://www.kommersant.ru/doc/774986>
- 373 <https://www.youtube.com/watch?v=IBc1GmFchs4&t=3s>
- 374 <https://novayagazeta.eu/articles/2022/12/08/bolshei-sily-chem-slova-prezident-v-strane-net-klishas-o-tom-pochemu-putin-ne-izdal-ukaz-o-prekrashchenii-mobilizatsii-news>
- 375 <https://www.rbc.ru/photoreport/23/10/2014/54491408cbb20f72ecea58db>
- 376 <https://www.youtube.com/watch?v=i2DFpdEG74U>
- 377 <https://www.levada.ru/2022/09/28/odobrenie-institutov-rejtingi-partij-i-politikov-6/>
- 378 <https://www.levada.ru/2022/09/20/doverie-obshhestvennym-institutam-2/>
- 379 <https://www.levada.ru/2023/02/02/konflikt-s-ukrainoj-otsenki-yanvarya-2023-goda/>
- 380 <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>
- 381 <https://www.bbc.com/russian/news-59691037>

- 382 <https://www.levada.ru/2023/02/02/konflikt-s-ukrainoj-otsenki-yanvary-2023-goda/>
- 383 <https://zona.media/news/2022/02/24/rkn>
- 384 <https://holod.media/2023/06/09/s-nachala-vojny-roskomnadzor-zablokiroval-bolee-200-tysyach-sajtov/>
- 385 <https://www.agents.media/nezavisimye-zhurnalisty/>
- 386 <https://rtvi.com/news/facebook-i-instagram-priznali-ekstremistskimi-i-zapretili-v-rossii/>
- 387 <https://www.moscowtimes.ru/2022/04/12/milliardi-na-propagandu-rashodi-byudzheta-na-gossmi-podskochili-vtroe-na-fone-voini-a19511>
- 388 <https://www.youtube.com/watch?v=CcUyRF86B28>
- 389 <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-ukrayina-viyana-ruskij-mir-pobedobesiy-e-rashyzm/31835603.html>
- 390 <https://yandex.com/video/preview/3008101857766313134>
- 391 <https://www.proekt.media/research/ofitsialnaya-statistika-minoborony/>
- 392 <https://www.youtube.com/watch?v=U04Ff4HH7MY>
- 393 <https://t.me/RVvoenkor/15728>
- 394 <https://www.donetsk.kp.ru/daily/27397/4592633/>
- 395 <https://t.me/vedomosti/20447>
- 396 <https://regnum.ru/news/polit/3524646.html>
- 397 <https://rsr-online.ru/news/2022/3/4/obrashenie-rossijskogo-soyuz-a-rektorov/>
- 398 <https://lgz.ru/article/-8-6822-23-02-2022/kto-khochet-zhertv/>
- 399 <https://www.kommersant.ru/doc/5249130>
- 400 https://web.archive.org/web/202204212131458/https://t.me/rian_ru/159300
- 401 <https://sova.news/2022/03/09/chto-takoe-bukva-z-novaya-svastika-ili-kremlevskij-fleshmob/>
- 402 https://t.me/V_Zelenskiy_official/5691
- 403 <https://www.levada.ru/2023/02/02/konflikt-s-ukrainoj-otsenki-yanvary-2023-goda/>
- 404 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-64747204>
- 405 https://t.me/tass_agency/124440
- 406 <https://www.youtube.com/watch?v=kgFsUQsWJn4>
- 407 <https://spektr.press/news/2022/04/03/minoborony-rt-otreagirovalo-na-obvinenie-v-ubijstvah-mirnyh-zhitelej-buchi/>
- 408 <https://theins.ru/news/262629>
- 409 <https://www.kommersant.ru/doc/5328543>
- 410 <https://zona.media/article/2022/04/05/versions>
- 411 <https://www.fontanka.ru/2022/04/08/71243594/>
- 412 <https://dzen.ru/video/watch/6248f11f6e96966b610f48b9?f=d2d>
- 413 <https://hromadske.ua/ru/posts/tolko-13-rossiyan-u-kotoryh-est-rodstvenniki-i-druzya-v-ukraine-osuzhdayut-rossijskuyu-vlast-opros>
- 414 <https://www.kommersant.ru/doc/5502633>
- 415 <https://www.golosameriki.com/a/war-word-of-the-year-2022/6864969.html>

- 416 <https://sysblok.ru/infographics/byl-li-genocid-statistika-gibeli-zhitelej-donbassa-v-2014-2021-godah/>
- 417 <https://www.ohchr.org/en/news/2023/04/ukraine-civilian-casualty-update-18-april-2023>
- 418 <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/ukraine-war-anniversary-war-crimes-b2288037.html>
- 419 <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202204180025>
- 420 <https://eadaily.com/ru/news/2023/03/24/medvedev-ozvuchil-usloviya-okonchaniya-svo-rossii-na-ukraine>
- 421 https://www.youtube.com/watch?v=iPvB_TcltGQ
- 422 <https://www.youtube.com/watch?v=3QicMJ53m7w>
- 423 <https://www.youtube.com/watch?v=60LjJnUh-gU>
- 424 https://www.youtube.com/watch?v=Cv2cXX_pl6o
- 425 <https://www.tobl.ru/news/politika/ukraina-i-nato-gotovilis-atakovat-donbass-25-fevralya/>
- 426 <https://www.unian.net/world/lukashenko-rasskazal-otkuda-zapad-gotovit-napadenie-na-rossiyu-novosti-mira-11900307.html>
- 427 <https://voxukraine.org/ru/fejki-ukrayna-sobyralas-vosstanovyt-yadernyj-arsenal>
- 428 <https://rossaprimavera.ru/news/060b34c6>
- 429 <https://eadaily.com/ru/news/2022/03/04/specoperaciya-spasla-rossiyu-ot-yadernyh-udarov-nato-azarov>
- 430 <https://www.dw.com/ru/loz-v-promyslennyh-masstabah-kak-rf-atakuet-es-dezinformaciej/a-64635535>
- 431 https://www.youtube.com/watch?v=H__0HE0bdqQ
- 432 <https://teletype.in/@sota/ux6dzYvdEu>
- 433 <https://www.nytimes.com/interactive/2022/07/02/world/europe/ukraine-nazis-russia-media.html>
- 434 <https://www.bbc.com/russian/features-60606430>
- 435 <https://october31.ru/news/politika/2022-04-20/sergey-kireenko-schi-taet-glavnym-oruzhiem-v-borbe-s-natsizmom-istoricheskaya-pravda-272019>
- 436 <https://nv.ua/ukraine/events/v-melitopole-rossiyane-ustanovili-pamyatnik-leninu-novosti-ukrainy-50281869.html>
- 437 <https://www.svoboda.org/a/v-okkupirovannom-genicheske-ustanovili-pamyatnik-leninu/31808662.html>
- 438 <https://korrespondent.net/world/russia/4569449-boi-s-ukraynskoi-drh-novyj-malchyk-heroi-v-rf>
- 439 <https://www.bbc.com/russian/features-61460620>
- 440 https://t.me/rmedvedev_telegram/206
- 441 <https://ru.krymr.com/a/news-kirill-o-voyne-rossii-protiv-ukrainy/31740144.html>
- 442 <https://theins.ru/news/262474>
- 443 <https://novayagazeta.eu/articles/2023/06/13/ne-ot-mira-sego>
- 444 <http://www.patriarchia.ru/db/text/6017170.html>
- 445 <https://evocation.info/dmitrij-vasilenkov/>
- 446 <https://kronvestnik.ru/society/13139>

- 447 https://kapital-rus.ru/news/392226-chisto_besy_solovev_nazval_ukrainu_i_zapad_slugami_satany_i_prizval/
- 448 <https://www.youtube.com/watch?v=33WXKYQf0c>
- 449 <https://www.e1.ru/text/politics/2022/05/17/71338535/>
- 450 <https://www.currenttime.tv/a/32357456.html>
- 451 <https://t.me/perm36/9922>
- 452 <https://t.me/perm36/10040>
- 453 <https://www.sibreal.org/a/kak-rpts-podderzhivaet-putina-i-opravdyvaet-voynu/32153915.html>
- 454 <https://www.dsnews.ua/politics/patriarh-rpc-kirilo-zamanyuye-rosiyan-ginuti-na-vinyu-z-ukrajinoyu-vichnim-zhittiam-video-23092022-466639>
- 455 <https://www.moscowtimes.ru/2022/12/14/obvinennii-v-pohischenii-milliardov-bivshii-bankir-zayavil-o-nevozmozhnosti-viplatit-dengi-iz-za-sanktsii-a28431>
- 456 <https://hromadske.ua/posts/rosijski-vijskovi-vbili-svyashennosluzhitelya-pcu-na-kiyivshini>
- 457 <https://www.unian.net/war/rossiyane-rasstrelyali-v-lesu-v-novoy-kahovke-dyakona-i-ego-syna-foto-12059775.html>
- 458 <https://www.rbc.ua/rus/styler/pid-hersonom-rosiyanivbili-svyashchenika-1686723605.html>
- 459 <https://irf.in.ua/p/105>
- 460 <https://www.reuters.com/world/europe/ecumenical-patriarch-russian-church-shares-blame-crimes-ukraine-2023-03-22/>
- 461 <https://publicorthodoxy.org/ru/2022/03/13/10845/#more-10860>
- 462 <https://ridl.io/ru/otvernuyshiesya-ot-televizora/>
- 463 <https://www.dw.com/ru/kak-delautsa-fejki-ob-ukrainskih-nacistah-faktceking-dw/a-63926003>
- 464 <https://www.0372.ua/news/3570945/rosiani-rozpovsudili-ganebnij-fejk-pro-rozstrilanu-masinu-z-ditinou-vijskovimi-zsu>
- 465 https://24tv.ua/rosiya-poshirila-feyk-pro-te-yak-zsu-nibito-zalyakuye-zhinku_n2282988
- 466 <https://paperpaper.ru/kak-rabotali-smi-fabriki-trollej-i-ch/>
- 467 <https://www.dw.com/ru/loz-v-promyslennyh-masstabah-kak-rf-atakuet-es-dezinformaciej/a-64635535>
- 468 <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/30572/2022-11-03-zhurnalisty-osoblyvogo-pryznachennya-khto-taki-rosiyski-z-voienkory/>
- 469 <https://ku.life/politika/sladkov-posle-zaversheniya-spetsoperatsii-vsya-territoriya-ukrainy-pereydet-k-rf.html>
- 470 <https://www.youtube.com/watch?v=llcnsEe8dag>
- 471 <https://www.dw.com/ru/kto-takie-voenkory-i-pocemu-oni-stali-popularnymi-v-rf/a-65260010>
- 472 <https://mythdetector.ge/ru/biologicheskoe-oruzhie-ili-kontejner-dlya-meditsinskih-othodov/>
- 473 <https://www.proekt.media/guide/kremlin-telegram-meduza/>
- 474 <https://www.bbc.com/russian/features-61401033>
- 475 <https://theins.ru/news/263082>

- 476 <https://www.youtube.com/watch?v=iSHLYNNYRkw>
- 477 <https://sobesednik.ru/politika/20230414-mislen-po-tv-transliruyut-ubozestvo>
- 478 <https://www.severreal.org/a/opravdanie-voyny-v-nov-eyshy-russkoy-literature/32145203.html>
- 479 <https://meduza.io/episodes/2022/11/18/razbiraem-tvorchestvo-z-poetov-teh-samyh-kotorye-voepevayut-voynu-rossii-protiv-ukrainy-i-nado-priznat-ih-stihi-eto-ne-vsegda-krinzh-i-grafomaniya>
- 480 <https://www.interfax.ru/culture/845091>
- 481 <https://msk1.ru/text/culture/2022/11/30/71859494/>
- 482 <https://www.nytimes.com/2023/07/30/technology/russia-propaganda-video-games.html>
- 483 <https://www.kinopoisk.ru/media/article/4007715/>
- 484 <https://novayagazeta.eu/articles/2023/06/23/i-v-malchish-ke-i-v-devchonke-est-po-200-gramm-vzryvchatki>
- 485 <https://veteransrussian.ru/novosti/novosti-ood/pismo-rossiyskomu-soldatu-uchastvuyushchemu-v-spetsialnoy-voennoy-operatsii-na-ukrain/>
- 486 <https://meduza.io/news/2023/04/29/v-krasnodarskom-krae-proshel-voenny-parad-detsadovtsev-mer-goroda-zayavil-cto-meropriyatie-stanet-ezhedodnym>
- 487 <https://meduza.io/video/2023/04/12/deti-v-rossii-chitayut-ochen-plohie-stihi-i-poyut-pesni-v-podderzhku-voyny-eto-po-nastoyaschemu-strashno>
- 488 <https://novayagazeta.eu/articles/2023/06/23/i-v-malchish-ke-i-v-devchonke-est-po-200-gramm-vzryvchatki>
- 489 https://t.me/RKadyrov_95/3089
- 490 <https://doxa.team/articles/gusi-lebedi-s-avtomatami>
- 491 <https://news.ru/society/stalo-izvestno-ob-otnoshenii-rossiyanam-k-pokazu-shkolnikam-video-pro-svo/>
- 492 <https://www.youtube.com/watch?v=GDgOXVD-csw>
- 493 <https://doxa.team/articles/gusi-lebedi-s-avtomatami>
- 494 <https://www.currenttime.tv/a/v-rossiyskie-shkoly-s-1-sentyabrya-vernetsya-nachalnaya-voennaya-podgotovka/32492391.html>
- 495 <https://verstka.media/v-rossiyskie-shkoly-massovo-idut-muzhchiny-vernushiesia-s-voyni-dlia-propagandy-sredi-shkolnikov>
- 496 <https://spektr.press/news/2023/03/30/nizhegorodskim-studentam-nauroke-muzhestva-pokazali-foto-mertvoj-svini-pod-ukrainskim-flagom/>
- 497 <https://pdmnews.ru/31304/>
- 498 <https://t.me/TeamSobol/15732>
- 499 <https://t.me/mozhemobyasnit/15754>
- 500 <https://meduza.io/feature/2023/08/21/u-glavy-mchs-rossii-est-taynaya-zhena-elena-milskaya-ona-pomogaet-pohischat-ukrainskih-detey-i-stroit-tsentry-patrioticheskogo-vospitaniya-gde-budut-gotovit-shkolnikov-k-voynе>
- 501 <https://t.me/mozhemobyasnit/15754>
- 502 <https://pobedarf.ru/2023/07/07/yunyh-patriotov-obuchat-voennym-navykam/#!>
- 503 <https://t.me/mozhemobyasnit/15754>
- 504 <https://theins.ru/news/263402>

- 505 <https://t.me/rotondamedia/4430>
- 506 <https://novayagazeta.eu/articles/2023/06/23/i-v-malchish-ke-i-v-devchonke-est-po-200-gramm-vzryvchatki>
- 507 <https://twitter.com/bbcussian/status/1646045853365272576>
- 508 <https://novayagazeta.eu/articles/2023/06/23/i-v-malchish-ke-i-v-devchonke-est-po-200-gramm-vzryvchatki>
- 509 <https://www.kommersant.ru/doc/6149367>
- 510 <https://data.ovdinfo.org/svodka-antivoennyh-repressiy-iyul-2023#4>
- 511 <https://rtvi.com/news/putin-v-sluchae-raspada-rossii-budut-moskovity-uralczy-i-drugie/>
- 512 <https://www.youtube.com/watch?v=IWNqrwQfYlg>
- 513 <https://www.youtube.com/watch?v=gTC6Yk9fYhw>
- 514 <https://www.youtube.com/watch?v=G5dyEPK2UIU>
- 515 <https://www.unian.net/russianworld/rossiyskiy-propagandist-otlichilsya-dikimi-vyskazyvaniyami-ob-ukrainah-i-ih-yazyke-12077973.html>
- 516 <https://www.youtube.com/watch?v=8-MNOqsmgijw>
- 517 https://prufy.ru/news/novosti/135731-dolbanem_zhurnalist_solovev_prizval_ispolzovat_yadernoe_oruzhie_na_ukraine/
- 518 <https://www.levada.ru/2023/04/20/osnovnye-istochniki-informatsii-populyarnye-zhurnalisty/>
- 519 <https://www.unian.net/russianworld/boevye-komary-nebenzysnova-zagovoril-o-biolaboratoriyah-12026964.html>
- 520 <https://t.me/currenttime/23349>
- 521 <https://vot-tak.tv/novosti/04-04-2023-po-prikazu-edinoj-rossii>
- 522 <https://iz.ru/1437759/iuliia-timofeeva/delo-dobrovolnoe-v-rossii-v-2022-godu-rezko-vyroslo-chislo-volonterov>
- 523 <https://vot-tak.tv/novosti/01-04-2023-armiya-dengi>
- 524 <https://top68.ru/news/politics/2022-12-12/er-vo-vseh-regionah-rf-poyavyatsya-party-geroev-144652>
- 525 <https://www.bbc.com/russian/features-64814055>
- 526 <https://xn--80afgaaqda2ccjchhj6ff.xn--plai/>
- 527 <https://dzen.ru/a/Y6Enobludjj4dISQ>
- 528 <https://novayagazeta.eu/articles/2023/06/23/i-v-malchish-ke-i-v-devchonke-est-po-200-gramm-vzryvchatki>
- 529 <https://www.bbc.com/russian/features-64814055>
- 530 <https://korrespondent.net/world/4549561-propahandyst-solovev-zaiavyl-chto-zhynz-sylno-pereotsenena>
- 531 <https://theins.info/news/257472>
- 532 <https://novayagazeta.eu/articles/2023/02/20/padshii-smertiu-khrabrykh>
- 533 <https://ostannipodii.com/ru/a/202301/v-samare-na-traurnyh-meropriyatiyah-zayavlyali-chto-eto-ne-rossiyane-nachali-voy-110028367/>
- 534 <https://www.youtube.com/watch?v=T9-fJhRX910>
- 535 <https://360tv.ru/news/ukrainian-crisis/spetsoperatsija-na-ukraine-eto-borba-za-doch-narkomanku/>
- 536 <https://www.youtube.com/watch?v=fuliOmHdKR8>

- 537 <https://www.youtube.com/watch?v=MESU4ggaiYc>
- 538 <https://www.youtube.com/watch?v=KCoxLZ8T4Jo>
- 539 <https://www.extremescan.eu/ru/post/16-%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%B8-%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B>
- 540 <https://www.youtube.com/watch?v=KKOvreR1vl4>
- 541 <https://theins.ru/news/257383>
- 542 https://www.dialog.ua/russia/272820_1683058937
- 543 <https://www.levada.ru/2023/02/02/konflikt-s-ukrainoj-otsenki-yanvarya-2023-goda/>
- 544 https://t.me/censor_net/22644
- 545 <https://www.youtube.com/watch?v=SYOxn9c5Fc8>
- 546 <https://t.me/glavcomua/18848>
- 547 <https://t.me/glavcomua/18848>
- 548 <https://t.me/uaobozrevatel/68622>
- 549 <https://www.levada.ru/2023/03/30/konflikt-s-ukrainoj-otsenki-marta-2023-goda/>
- 550 <https://hook.report/2022/04/war-internet/>
- 551 <https://zanamipravda.ru>
- 552 <https://theins.ru/obshchestvo/261790>
- 553 <https://verstka.media/rossiyane-stali-donosit-na-svoih-za-nedolstvo-voinoy>
- 554 <https://theins.info/politika/258094>
- 555 <https://storage.googleapis.com/istories/stories/2023/03/22/protesty-v-rossii/index.html>
- 556 <https://novayagazeta.eu/articles/2022/07/26/detiam-nado-uchitsia-ne-tolko-zhe-ot-bomb-priatatsia>
- 557 <https://www.currenttime.tv/a/rossiyane-edut-mariupol-pokupayut-nedvizhimost/32484221.html>
- 558 <https://www.unian.net/world/chto-ty-tam-lepechesh-v-estonii-pyanyy-rossiyanin-ustroil-isteriku-iz-za-ukrainskogo-yazyka-video-novosti-mira-11913684.html>
- 559 <https://crimea-news.com/society/2023/03/22/1035273.html>
- 560 <https://pdmnews.ru/30128/>
- 561 <https://theins.ru/obshchestvo/261790>
- 562 <https://re-russia.net/expertise/060/>
- 563 <https://meduza.io/news/2021/12/17/rossiya-vydvinula-usloviya-nato-i-ssha-pogarantiyam-bezopasnosti-odno-iz-nih-ukraina-ne-dolzha-voyti-v-nato>
- 564 <https://www.youtube.com/watch?v=Pq1M-hBbODU>
- 565 <https://www.youtube.com/watch?v=Q7PRO0FzFqA>
- 566 <https://www.unian.ua/war/zelenskiy-rosiya-prodovzhuye-voyuvati-tak-zhorstoko-shcho-chasto-dumayesh-chi-ce-lyudi-vzagali-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11778072.html>
- 567 https://www.youtube.com/watch?v=39DB6UMlk_M
- 568 <https://www.youtube.com/watch?v=PpWIE2rt6Ps>
- 569 <https://zmina.info/ru/articles-ru/pozhalujsta-ne-strelyajte-m%D1%8B-grazhdanskye-pravozashytnyky-sobraly-pokazannya-ocheydczevy-rodstvennykov-ubyt%D1%8Bh-v-kyevskoj-oblasty/>

- 570 <https://nv.ua/ukraine/events/reznya-v-buche-i-drugih-oblastyah-ukrainy-chto-rasskazyvayut-mestnye-zhiteli-voyna-v-ukraine-50230910.html>
- 571 <https://theins.ru/confession/249947>
- 572 <https://theins.ru/confession/249947>
- 573 [https://www.hrw.org/ru/news/2022/05/18/
ukraine-executions-torture-during-russian-occupation](https://www.hrw.org/ru/news/2022/05/18/ukraine-executions-torture-during-russian-occupation)
- 574 <https://zmina.info/ru/articles-ru/pozhalujsta-ne-strelyajte-m%D1%8B-grazhdanskye-pravozashhitynky-sobraly-pokazanyya-ochevydczev-y-rodstvennykov-ubyt%D1%8Bh-v-kyevskoj-oblasty/>
- 575 <https://www.facebook.com/pol.kyivregion/posts/370569951773994>
- 576 https://t.me/pgov_gov_ua/8483
- 577 [https://www.hrw.org/ru/news/2022/05/18/
ukraine-executions-torture-during-russian-occupation](https://www.hrw.org/ru/news/2022/05/18/ukraine-executions-torture-during-russian-occupation)
- 578 <https://zona.media/article/2023/03/13/NYT>
- 579 <https://www.facebook.com/prokuraturakharkiv/posts/pfbid04xS9Rb8CvyG-JAWVh56wbb1uf75HcVWW4Af6Aci86GnviqccJd2xduTrqXhZ8EuNTI>
- 580 <https://t.me/SBUkr/4327>
- 581 [https://sudreporter.org/
rosijskogo-vijskovogo-pidozryuyut-u-vbyvstvi-sudmedeksperta-v-izyumi/](https://sudreporter.org/rosijskogo-vijskovogo-pidozryuyut-u-vbyvstvi-sudmedeksperta-v-izyumi/)
- 582 <https://www.facebook.com/Venediktovalryna/posts/395188032618871>
- 583 [https://kherson.gp.gov.ua/ua/news.
html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=321375](https://kherson.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=321375)
- 584 <https://www.facebook.com/MCIPUkraine/posts/423416069942619>
- 585 https://t.me/pgov_gov_ua/8517
- 586 <https://www.youtube.com/watch?v=PpWIE2rt6Ps>
- 587 <https://zmina.info/ru/articles-ru/pozhalujsta-ne-strelyajte-m%D1%8B-grazhdanskye-pravozashhitynky-sobraly-pokazanyya-ochevydczev-y-rodstvennykov-ubyt%D1%8Bh-v-kyevskoj-oblasty/>
- 588 [https://istories.media/investigations/2022/08/15/
komandir-dal-prikaz-v-raskhod-ikh/](https://istories.media/investigations/2022/08/15/komandir-dal-prikaz-v-raskhod-ikh/)
- 589 <https://eurasia.amnesty.org/2022/04/07/rossijskie-vojska-v-ukraine-provodyat-vnesudebnye-kazni-mirnyh-zhitelej-sovershaya-yavnye-voennye-prestupleniya-novye-svidetelstva/>
- 590 <https://www.currenttime.tv/a/na-ivana-franka-zhili-dva-brata-or-ki-zastavili-ih-za-nimi-uhazhivat-a-potom-pristrelili-rasskaz-zhitelya-buchi-ob-okkupatsii/31785634.html>
- 591 <https://gordonua.com/news/war/ubiystvo-rebenka-kazn-muzhchin-i-iznasilovanie-human-rights-watch-podverdilo-ryad-prestupleniy-armii-uf-v-ukraine-1603155.html>
- 592 [https://www.hrw.org/ru/news/2022/05/18/
ukraine-executions-torture-during-russian-occupation](https://www.hrw.org/ru/news/2022/05/18/ukraine-executions-torture-during-russian-occupation)
- 593 <https://www.youtube.com/watch?v=GSsSXy5m2RU>
- 594 [https://www.nytimes.com/interactive/2022/09/28/world/
europe/russian-soldiers-phone-calls-ukraine.html](https://www.nytimes.com/interactive/2022/09/28/world/europe/russian-soldiers-phone-calls-ukraine.html)
- 595 [https://www.hrw.org/ru/news/2022/05/18/
ukraine-executions-torture-during-russian-occupation](https://www.hrw.org/ru/news/2022/05/18/ukraine-executions-torture-during-russian-occupation)

- 596 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/viddavali-nakazi-viiskovoslužbovcyam-katuvati-ta-vbivati-mirnix-meskanciv-suditimut-dvox-oficeriv-rf>
- 597 <https://www.nytimes.com/interactive/2022/09/28/world/europe/russian-soldiers-phone-calls-ukraine.html>
- 598 https://t.me/prokuratura_kharkiv/3314
- 599 <https://www.facebook.com/pol.kyivregion/posts/pfbid0VzPUTnnRKM-7VGvRZruenC6KZzc2Vz4qtDqRwdLZpQK6fLq5gnVnY8EjhUVqojU48l>
- 600 <https://www.npu.gov.ua/news/slidchi-politsii-khersonshchyny-ekshumuvaly-tila-rozstrilianykh-viiskovymy-rf-zhyteliv-velykoi-oleksandrivky>
- 601 https://t.me/pggo_gov_ua/3420
- 602 <https://nv.ua/world/geopolitics/rossiya-eshche-do-vtorzheniya-v-ukrainu-na-samom-vysokom-urovne-planirovala-grazhdanske-ubiystva-sovetnik-baydena-50232778.html>
- 603 <https://www.nytimes.com/live/2022/02/20/world/ukraine-russia-putin-biden#us-russia-ukraine-kill-list>
- 604 <https://twitter.com/ChiefMI6/status/1510629183365517326>
- 605 <https://www.spiegel.de/politik/ukraine-butscha-soldaten-besprachen-graue-eltaten-gegen-zivilisten-ueber-funk-a-9e01662c-aa7e-4828-bf6f-f662d9b6164e>
- 606 <https://zn.ua/war/politico-rossija-sozdala-tseluju-stratehiju-dlja-unichtozhenija-ukrainskoj-identichnosti.html>
- 607 <https://t.me/bbcrossian/26186>
- 608 https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_72806/
- 609 <https://novyagazeta.eu/articles/2023/08/20/chislo-prestuplenii-protiv-polovoi-neprikosnovennosti-sovershennykh-rossiiskimi-voennymi-za-desiat-let-vyroslo-v-45-raza-news>
- 610 <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3748035-v-ukraini-vid-pocatku-povnomasstabnoi-vijni-zareestruvali-225-vipadkiv-seksualnogo-nasilstva.html>
- 611 <https://www.facebook.com/ivan.vyhivskiy.npu/posts/pfbid037RZRvJH71TQn-reu6ompo2rvFTtygD2bzVmWUaMbUL9UaUmq4s86QVUBNuG4aTEtAl>
- 612 <https://ukrainian.voanews.com/a/pramila-patten-interview/6627987.html>
- 613 <https://www.facebook.com/AndriyKostinUa/posts/pfbid02N4kdY2kxsNDx-S9dZWJFQzNicSKvt7hDHarkfD1N64vMJJj57xNUcnABmh9vtJpW8l>
- 614 <https://vz.ru/opinions/2023/5/14/1209413.html>
- 615 https://aif.ru/politics/world/yagodicy_s_zelenskim_stoyat_dorozhe_evropu_zapolonili_ukrainskie_prostitutki
- 616 <https://vz.ru/world/2020/1/22/1019300.html>
- 617 <https://adyrna.kz/ru/post/135023>
- 618 <https://actualcomment.ru/surkov-mne-interesno-deystvovat-protiv-realnosti-2002260855.html>
- 619 <https://t.me/meduzalive/51012>
- 620 <https://www.nytimes.com/2023/01/05/world/europe/ukraine-sexual-violence-russia.html>
- 621 <https://edition.cnn.com/2022/12/13/europe/russian-de-factor-war-crimes-intl-cmd/index.html>
- 622 <https://www.nytimes.com/2023/01/05/world/europe/ukraine-sexual-violence-russia.html>

- 623 <https://sudreporter.org/troye-rosijskyh-vijskovyh-pidozryuyutsya-u-zgvaltuvanni-zhinky-na-harkivshhyni/>
- 624 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61078632>
- 625 <https://zmina.info/articles/ukrayinka-yaka-perezhyla-zgvaltuvannya-rosijskymy-okupantamy-rozpovila-svoyu-istoriyu-the-times-pereklad/>
- 626 <https://www.nytimes.com/2023/01/05/world/eu-rope/ukraine-sexual-violence-russia.html>
- 627 <https://zmina.info/news/shhe-dvom-rosijskym-okupantam-povidomyly-pro-pidozru-za-grabizh-ta-zgvaltuvannya/>
- 628 <https://gordonua.com/news/war/ubiystvo-rebenka-kazn-muzhchin-i-iznasilovanie-human-rights-watch-podtverdilo-ryad-prestupleniy-armii-rf-v-ukraine-1603155.html>
- 629 <https://news.zerkalo.io/life/12880.html>
- 630 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-saxmatovu-vd-ta-cornokniznomu-jea-original-ta-pereklad>
- 631 <https://t.me/DIUkraine/530>
- 632 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63468548>
- 633 <https://sudreporter.org/dvoye-rosijskyh-snajperiv-pidozryuyutsya-u-seriyi-zgvaltuvan-zhinok-i-ditej-na-kyvivshhyni/>
- 634 <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3698151-na-hersonsini-zadokumentuvali-ponad-60-vipadkiv-zgvaltuvan-soldatami-rf.html>
- 635 https://t.me/pgov_gov_ua/10879
- 636 <https://www.facebook.com/photo/?fbid=585654650328116&set=a.276500821243502>
- 637 <https://www.slidstvo.info/news/gvaltuvav-i-pohrozhuвав-vbyty-malenkohosyna-na-khersonshchyni-okupant-oselyvsia-v-ukrainky-ta-znushchavsia-z-nei/>
- 638 https://lb.ua/society/2023/05/20/556091_vizhili_pekli_istorii_kativni.html
- 639 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61662215>
- 640 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/prokurori-vstanovili-vze-154-faktiseksualnogo-nasilstva-z-boku-viiskovosluzbovciv-rf-onovleno>
- 641 <https://zmina.info/news/pid-chas-okupacziyi-kyvivshhyni-rosiyany-prymusyly-simyu-zajmatys-seksom-na-yih-ochah-a-potim-zgvaltuvaly-4-richnu-donku/>
- 642 <https://www.nytimes.com/2023/01/05/world/eu-rope/ukraine-sexual-violence-russia.html>
- 643 <https://ukraine.un.org/en/203733-un-commission-has-found-array-war-crimes-violations-human-rights-and-international>
- 644 <https://news.zerkalo.io/world/34836.html>
- 645 <https://espresso.tv/detali-nadto-zhakhlyvi-ssha-zaklikali-oon-vivchitezvit-pro-zgvaltuvannya-ukrainok-rosiyskimi-viyskovimi>
- 646 <https://www.radiosvoboda.org/a/zhvaltuvannya-war-russia-ukraine-rape/31797719.html>
- 647 <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3678237-zelenska-pro-seksualni-zlocinirosian-v-ukraini-svidcenna-zertv-pokazuut-spravzne-oblicca-voroga.html>
- 648 <https://suspilne.media/404252-v-ukraini-zareestrovaniy-171-vipadokseksualnogo-nasilstva-z-boku-viyskovih-rf-olena-zelenska/>
- 649 https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1842940/

- 650 <https://www.youtube.com/watch?v=yaRLQtzDskI>
- 651 <https://www.youtube.com/watch?v=8H-EDApMHel>
- 652 <https://www.youtube.com/watch?v=5i7FYvDaXZk>
- 653 <https://www.youtube.com/watch?v=ojTj3lUPmW4>
- 654 <https://www.youtube.com/watch?v=6Lf1927tqUU>
- 655 <https://www.youtube.com/watch?v=z1ljT6qq61E>
- 656 <https://www.youtube.com/watch?v=yaRLQtzDskI>
- 657 <https://www.youtube.com/watch?v=M5l4WnEPP5g&t=9s>
- 658 <https://www.youtube.com/watch?v=KqbFavAfwrw>
- 659 https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_UA.pdf
- 660 <https://www.unn.com.ua/uk/news/2012006-zelenskiy-katuvannya-ta-vbivstva-derzhavniy-vibir-rosiyi-za-tse-vona-maye-buti-spravedlivo-pokarana>
- 661 <https://www.radiosvoboda.org/a/donetsk-tiurma-izoliatsija/31356685.html>
- 662 <https://www.reuters.com/world/exclusive-us-report-identifies-21-filtration-locations-run-by-russia-processing-2022-08-25/>
- 663 <https://www.npu.gov.ua/news/zlochyny-vchyneni-viiskovomy-uf-pid-chas-povnomasshtabnoho-vtorhnennia-v-ukrainu-stanom-na-15062023>
- 664 <https://hromadske.radio/publications/1098291>
- 665 <https://hromadske.ua/posts/suo-ti-do-ranku-ne-dozhivesh-spogadi-pro-okupaciyu-katuvannya-strumom-vibiti-zubi-ta-zlamani-rebra>
- 666 https://t.me/pggo_gov_ua/14946
- 667 <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-velyka-oleksandrivka-svidchennya-katuvan-okupatsiya/32118009.html>
- 668 <https://vot-tak.tv/novosti/04-11-2022-zachistka-v-buche>
- 669 <https://sudreporter.org/dvom-soldatam-rf-yaki-vidznachylysy-znushhannyamy-nad-meshkanczamy-bogdanivky-povidomyly-shhe-odnu-pidozru/>
- 670 <https://novayagazeta.eu/articles/2022/10/14/izium-osvobozhdenie-ot-boli>
- 671 <https://www.currenttime.tv/a/chtob-ya-takogo-sdelala-chtob-mne-vyryvat-nogti-/32221944.html>
- 672 <https://vot-tak.tv/novosti/15-09-2022-okkupatsia>
- 673 <https://stories.media/stories/2022/10/03/seichas-budet-kak-nkvd-kto-pervii-khochet-na-rasstrel/>
- 674 <https://www.nytimes.com/2023/01/05/world/europe/ukraine-sexual-violence-russia.html>
- 675 <https://cripo.com.ua/main/meshkanets-kahovky-pro-dva-misyatsi-v-zastinkah-rosijskyh-okupativ-b-yut-katuyut-robyat-in-yektsiyi-shhob-diznatys-pin-kod-karty/>
- 676 <https://zmina.info/news/sluzhbovyj-vchepyvsya-zubamy-u-kolino-mario-u-nogo-tekla-krov-a-naglyadachi-stoyal-ta-smiyalysya/>
- 677 <https://sudreporter.org/rosijskyj-soldat-lobzyk-pidozryuetsya-u-zhorstokosti-z-czyvilnymy-na-luganshyni/>
- 678 <https://sudreporter.org/sbu-ogolosyla-pidozry-rosiyanam-yaki-vykradaly-lyudej-na-okupovanomu-zaporizhzi/>
- 679 <https://hromadske.radio/publications/1098291>

- 680 <https://theins.ru/politika/257993>
- 681 <https://www.youtube.com/watch?v=6hlvRuHEAho>
- 682 <https://zmina.info/articles/zmushuvaly-hodyty-v-tualet-na-ukrayinsku-vijskovu-formul/>
- 683 <https://zmina.info/articles/ye-zh-riznyczya-chy-ty-zaraz-pomresh-chy-zavtra/>
- 684 <https://www.ohchr.org/en/documents/reports/a77533-independent-international-commission-inquiry-ukraine-note-secretary>
- 685 <https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-deokupovanyy-kherson/32165900.html>
- 686 <https://www.rbc.ua/ukr/news/vogon-voda-ta-elektroshok-k-hersonski-partizani-1686166376.html>
- 687 <https://zmina.info/articles/ye-zh-riznyczya-chy-ty-zaraz-pomresh-chy-zavtra/>
- 688 <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3650972-volo-dimir-timosko-nacalnik-policii-harkivsini.html>
- 689 <https://www.currenttime.tv/a/chto-ya-takogo-sdelala-chtob-mne-vyryvat-nogti-/32221944.html>
- 690 https://lb.ua/society/2023/05/29/557713_kiivshchini_znayshli_1_376_til_vbitih.html
- 691 https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf
- 692 <https://www.youtube.com/watch?v=wNuVPSE0af0&t=154s>
- 693 <https://cripo.com.ua/vojna-s-rf/aktyvista-zi-skadovska-rosijski-okupanty-katuvaly-bytoyu-ploskogubtsyamy-ta-otrujnoyu-in-yektsiyeyu/>
- 694 <https://www.hrw.org/ru/news/2022/05/18/ukraine-executions-torture-during-russian-occupation>
- 695 <https://www.youtube.com/watch?v=sHqSuxXJeIk>
- 696 <https://www.npu.gov.ua/news/piddavaly-zhorstokym-torturam-mistsevykh-meshkantsiv-viiskovosluzhbovtiv-zsu-ta-atovtsiv-pravookhorontsi-vyavyly-kativniu-u-seli-piskyradkivski-iziumskoho-raionu>
- 697 <https://www.youtube.com/watch?v=xaYGBj7Ok84>
- 698 <https://istories.media/reportages/2022/09/20/pitki-trupi-razrushennie-doma/>
- 699 <https://www.rbc.ua/ukr/styler/lomali-paltsy-podzhigali-zazhivo-rossiyane-1658844754.html>
- 700 <https://zmina.info/articles/za-perehrestyam-bula-bratska-mogyla-tam-vbyly-blyzko-10-lyudej-czyvilnyj-proviv-piv-roku-v-kativni-na-zaporizhzi-a-potim-ryv-okopy-na-pozyciyah-rosiyan/>
- 701 <https://t.me/SBUkr/4327>
- 702 https://t.me/pgo_gov_ua/3934
- 703 <https://zona.media/article/2023/03/29/torture>
- 704 <https://novosti.dn.ua/news/340530-rosijskyj-pablik-opublikuvav-audio-tortur-meshkantsya-hersonskoyi-oblasti>
- 705 <https://www.youtube.com/watch?v=FhJHGVSZKKA>
- 706 <https://www.theguardian.com/world/2023/mar/02/kherson-torture-centres-were-planned-by-russian-state-say-lawyers>
- 707 <https://news.sky.com/story/ukraine-russia-war-latest-dam-flood-counteroffensive-wagner-putin-12541713?postid=6057258#liveblog-body>
- 708 https://www.iphronline.org/wp-content/uploads/2022/10/Dymer-report_for_distribution_final.pdf

- 709 https://lb.ua/society/2022/10/06/531755_harkivsh-chini_znayshli_katuvalnu_yamu.html
- 710 <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2023-06/2023-06-27-Ukraine-thematic-report-detention-ENG.pdf>
- 711 <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2023-06/2023-06-27-Ukraine-thematic-report-detention-ENG.pdf>
- 712 <https://stories.media/stories/2022/10/03/seichas-budet-kak-nkvd-kto-pervii-khochet-na-rasstrel/>
- 713 <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2023-06/2023-06-27-Ukraine-thematic-report-detention-ENG.pdf>
- 714 <https://www.youtube.com/watch?v=6nAi83Twe0A>
- 715 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/smert-10-civilnix-cerez-nelyudski-umovi-trimannya-u-pidvali-yagidnyanskoyi-skoli-povidomleno-pro-pidozru-viiskovosluzbovcyu-f>
- 716 <https://www.0462.ua/news/3371084/konctabir-agidne-use-selo-okupanti-trimali-u-pidvali-ludi-pomirali-vid-zaduhi-video>
- 717 <https://stories.media/reportages/2022/04/27/ne-tolko-bucha-vot-hto-bilo-pod-chernigovom/>
- 718 <https://holod.media/2022/09/23/herson-interview/>
- 719 <https://www.ekhovkavkaza.com/a/hto-proiskhodit-v-don-basse/31735940/lbl0lbi273458.html>
- 720 <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/80-rokiv-koryukivskoyi-tragediyi-informaciyi-materialy-dlya-zmi/5492/knyga-ukrayina-pid-nacystskoyu-okupaciyeyu-spaleni-sela-1941-1944-rr>
- 721 <https://www.dw.com/ru/slozit-vsu-zizn-v-odin-cemodan-zitelnica-hersona-o-zizni-v-okkupacii/a-63299584>
- 722 https://lb.ua/society/2023/05/20/556091_vizhili_pekli_istorii_kativni.html
- 723 <https://stories.media/reportages/2022/09/20/pitki-trupi-razrushennie-doma/>
- 724 <https://theins.ru/confession/257790>
- 725 <https://mipl.org.ua/trymaly-desyat-dniv-u-poloni-rosiyan-vykraly-14-richnogo-hlopczya-z-hersonshhyny/>
- 726 <https://zmina.info/articles/misyaczi-u-povnij-temryavi-i-pyat-kovtkiv-pohlobky-na-den-istoriyi-zyvilnyh-yakyh-utrymuvaly-u-kativni-v-bilyayivczi/>
- 727 <https://theins.ru/confession/257790>
- 728 <https://mipl.org.ua/olenivski-zlochyny-hronologiya-svidchennya-ta-imena-prychetnyh/>
- 729 <https://zmina.info/articles/za-perehrestyam-bula-bratska-mogyla-tam-vbyly-blyzko-10-lyudej-zyvilnyj-proviv-piv-roku-v-kativni-na-zaporizhzi-a-potim-ryv-okopy-na-pozyciyah-rosiyan/>
- 730 <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2023-06/2023-06-27-Ukraine-thematic-report-detention-ENG.pdf>
- 731 <https://edition.cnn.com/2023/03/02/europe/russia-kherson-torture-centers-intl/index.html>
- 732 <https://www.slidstvo.info/warnews/pobyttia-zalizoiu-palkoiu-i-pidval-iak-kolyshnyi-berkutivets-znushchaisia-z-ukrainskykh-ditey-v-okupovanomu-krymu/>
- <https://www.slidstvo.info/warnews/>

- pobytta-za-patriotyzm-ta-prymus-do-rosiyskyykh-pasport-iv-iak-zhyvut-vykradeni-okupantamy-dity-khersona/
- 733 https://zaxid.net/rosiyani_u_simferopolskomu_sizo_katuyut_ukrayinskih_poloneni_n1542842
- 734 <https://www.facebook.com/tamila.tasheva/posts/10159096542076868>
- 734 <https://cripo.com.ua/main/meshkanets-kahovky-pro-dva-mi-syatsi-v-zastinkah-rosijskyh-okupantiv-b-yut-katuyut-ro-blyat-in-yektsiyi-shhob-diznatys-pin-kod-karty/>
- 735 <https://suspilne.media/271555-bili-ta-pitali-de-bandera-odeskij-svasenik-vasil-virozub-rozpoviv-pro-70-dniv-rosijskogo-polonu-video/>
<https://t.me/suspilneodesa/16554>
- 736 <https://www.facebook.com/Venediktovalryna/posts/pfbid0ECRWsCPzTkZgV8pKVxH3rXccBdmKeuXFCnXADLRavwne48FcxuojQGRc9dScy71pl>
- 737 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61824321>
- 738 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61824321>
- 739 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61824321>
- 740 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61824321>
- 741 <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2023-06/2023-06-27-Ukraine-thematic-report-detention-ENG.pdf>
- 742 <https://www.theguardian.com/world/2022/aug/06/russian-prison-camp-ukrainians-deaths-donetsk>
https://t.me/Pravda_Gerashchenko/35810
<https://youtu.be/1SdBCMhIqT4>
- 743 <https://t.me/UkraineNow/18130>
https://t.me/censor_net/22823
- 744 https://t.me/censor_net/22823
- 745 https://t.me/Pravda_Gerashchenko/46496
<https://t.me/operativnoZSU/47889>
<https://www.volynnews.com/news/all/sbu-vyivavlya-novu-kativniu-rashystiv-poblyzu-odniyeyi-iz-naybilshykh-sviatyn-donechchyny/>
- 746 <https://www.061.ua/news/3430882/vikradenna-pobitta-katuvanna-strumom-dopovid-human-right-watch-pro-rosijski-zlocini-u-hersonskij-i-zaporizkij-oblastah>
<https://www.hrw.org/news/2022/07/22/ukraine-torture-disappearances-occupied-south>
- 747 <https://www.5.ua/suspilstvo/prosto-znushchalyisia-dlia-vlasnoho-zadovolenia-iak-rosiiany-katuvaly-volontera-strumom-u-berdiansku-siuzhet-286924.html>
<https://www.youtube.com/watch?v=n8A2zvtZifU>
- 748 <https://www.hrw.org/news/2022/07/22/ukraine-torture-disappearances-occupied-south>
- 749 <https://t.me/shtabzp/1093>
- 750 <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-identyfikovala-kombata-roshvardii-yakyi-vid-davav-nakaz-truity-ukraintsiv-u-hazovykh-kamerakh-audio>
<https://np.pl.ua/2023/04/viddavav-nakaz-truity-ukraintsiv-u-hazovykh-kamerakh-sbu-identyfikovala-kombata-roshvardii/> <https://t.me/topnewstopnews/9325>
- 751 <https://www.slidstvo.info/news/okupanty-iaki-katuvaly-ukraintsiv-strumom-i-khimichnymi-reaktyvamy-vyivavlyisia-biytsiamy-dahestanskoho-omonu/>
<https://www.slidstvo.info/news/okupanty-iaki-katuvaly-ukraintsiv-strumom-i-khimichnymi-reaktyvamy-vyivavlyisia-biytsiamy-dahestanskoho-omonu/>

- 752 <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3469400-zlamali-cotiri-rebrana-zaporizzi-rosiani-majze-dva-tizni-katuvali-ucasnika-ato.html>
- 753 <https://sprotyv.info/obshchestvo/na-zaporizhzhii-okupanti-rozstrilyali-bezbrojnih-hlopcziv-na-ochah-u-materi/>
- 754 <https://sudreporter.org/sbu-ogolosyla-pidozry-rosiyanam-ya-ki-vykradaly-lyudej-na-okupovanomu-zaporizhzhii/>
- 755 <https://zn.ua/ukr/war/mer-enerhodara-dmitro-orlov-rozijani-prikriyajutsja-perimetrom-zaporizkoji-aes-abi-khovati-tehniku-ta-osobovij-sklad.html>
- 756 <https://www.unian.ua/war/zaes-shokuyuchi-podrobici-katuvan-rosiyeyu-ukrajinskogo-personalu-12336663.html>
- 757 <https://www.slovoidilo.ua/2022/03/20/novyna/suspilstvo/okupanty-protya-hom-ostannix-dniv-katuvaly-shhonajmenshe-12-meshkancziv-enerhodaru>
- 758 <https://www.061.ua/news/3435404/v-energodari-okupanti-vikradaut-i-katuut-pracivnikiv-zaes-mer-mista>
<https://t.me/espresotb/37191>
<https://espreso.tv/okupanti-vikradayut-i-katuyut-pratsivnikiv-zaes-miskiy-golova-energodara-orlov>
<https://www.unian.ua/war/okupanti-masovo-vikradayut-zhiteliv-energodara-ta-pracivnikiv-zaes-novini-vtorgnennya-roziji-v-ukrajinu-11875896.html>
<https://t.me/orlovdmytroEn/601>
https://zaxid.net/katuvannya_tag48547/
https://zaxid.net/mer_energodara_rozpoviv_pro_znushannya_okupantiv_nad_tsivilnimi_n1545011
- 759 <https://hromadske.radio/news/2022/09/01/travyly-hazom-ta-trymaly-u-kameri-po-12-liudey-eksradnyk-mera-pro-kativni-v-enerhodari>
- 760 <https://eco.rayon.in.ua/news/537867-khroniki-okupatsii-zaporizkoi-atomnoi-elektrostantsii>
- 761 <https://www.unian.ua/war/zaes-shokuyuchi-podrobici-katuvan-rosiyeyu-ukrajinskogo-personalu-12336663.html>
<https://novynarnia.com/2023/03/17/v-energodari-okupanty-vlashtuvaly-novu-kativnyu/>
- 762 <https://mig.com.ua/pro-kativni-v-okupovanomu-enerhodari-rozpovidaie-the-insider/>
- 763 <https://www.rbc.ua/ukr/news/trevozhnoe-vremya-zaes-proishodit-krupneyshey-1661774981.html>
- 764 <https://www.slidstvo.info/warnews/katuvannia-ta-vykradennia-liudey-v-enerhodari-ta-zaes-identyfikovani-roziyski-viyskovi/>
- 765 <https://hmarochos.kiev.ua/2022/11/22/rosiyan-trymaly-v-yamah-katuvaly-i-vbyvaly-sotni-pracivnykiv-zaes/>
- 766 <https://www.facebook.com/EAST.HR.GROUP7/posts/pfbid04kmbnRiFJSQz99C-mKLUNRWWDwafh52VoxmAQbmAP2p6dQv715wAv4tPLKB7yBpyvl>
- 767 <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2023/03/10/7392758/>
- 768 <https://focus.ua/uk/voenye-novosti/527597-okkupanty-repressiruyut-sotrudnikov-zaporozhskoy-aes-gur-video>
<https://www.5.ua/regiony/okupanty-katuiut-pratsivnykiv-zaes-shchob-zmusyty-ikh-nichoho-ne-rozpovidaty-inspektoram-mahate-enerhoatom-286082.html>
- 769 <https://ua.interfax.com.ua/news/general/843425.html>
<http://https://t.me/orlovdmytroEn/640>

- <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/3/7356157/>
https://zaxid.net/katuvannya_tag48547/
- 770 <https://www.pravda.com.ua/news/2023/07/28/7413305/>
- 771 <https://www.youtube.com/watch?v=czfJdN5E8Kk>
<https://www.facebook.com/EAST.HR.GROUP7/posts/pfbid04kmbnRiFJSQz99CmKLUNRWWDwafh52VoxmAQbmAP2p6dQv715wAv4tpLKB7yBpyvl>
- 772 <https://mipl.org.ua/rosijski-vijskovi-na-okupovanix-teritoriyax-katuyut-ukrainciv-za-svoi-nevdachi-na-poli-boyu/>
- 773 <https://zp.vgorode.ua/ukr/news/sobytyia/na-zaporizhzhii-okupant-zgvaltuvav-zhinku>
- 774 <https://news.obozrevatel.com/ukr/economics/analytics-and-forecasts/fermeri-palyat-vlasni-polya-pid-melitopolem-i-vtikayut-boyatsya-katuvan-ta-kradizhki-zerna.htm>
<https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovyya-zerno-ovochi-kherson-pivden-fermery/31929709.html>
- 775 <https://2plus2.ua/groshi/novyny/katuvannya-u-melitopoli-rashisti-byut-gvaltuyut-i-zmushuyut-mirne-naselennya-ziznavatis-u-vigadanih-zlochinah>
- 776 <https://incentre.zp.ua/russkij-mir-v-melitopoli-obshuky-vykradennya-i-katuvannya/>
- 777 <https://www.helsinki.org.ua/articles/khronolohiia-podiy-u-zaporizhzhii-ta-zaporizkiy-oblasti-pid-chas-rosijsko-ukrainskoi-viyiny-19-20-lypnia-2022-roku/>
<https://zmina.info/news/pid-melitopolem-okupanty-pobyly-matir-ukrayinskogo-vijskovogo/>
- 778 <https://imi.org.ua/monitorings/428-medijnyh-zlochyniv-vchynyla-rosiya-za-p-yat-misyatsiv-z-pochatku-vtorgnennya-imi-i46928>
- 779 <https://imi.org.ua/monitorings/428-medijnyh-zlochyniv-vchynyla-rosiya-za-p-yat-misyatsiv-z-pochatku-vtorgnennya-imi-i46928>
- 780 https://ria-m.tv/news/281964/v_melitopole_voorujennyie_voennyie_ukrali_treh_direktorov_shkol.html
<https://armyinform.com.ua/2022/04/03/u-melitopoli-okupanty-vykraly-trohdirektoriv-shkil-yaki-ne-hotily-z-nymy-spivpracyuvaty/>
<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3445771-u-melitopoli-vikrali-troh-direktoriv-skil-aki-vidmovilis-spivpracuvati-iz-vorogom.html>
- 781 <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3448731-zagarbniki-vikrali-matir-deputata-melitopolskoi-miskradii.html>
- 782 <https://www.unian.ua/incidents/rozstril-civilnih-na-lisosmuzi-identifikovanogorosiyanina-yakiy-ymovirno-vbivav-ukrajinciv-na-zaporizhzhii-12072840.html>
- 783 <https://zp.vgorode.ua/ukr/news/sobytyia/u-zaporizkij-oblasti-okupanti-neodnorazovo-gvaltuvali-zhinku-jaka-ne-zdala-odnoseltsiv>
- 784 <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3441360-u-zaporizkij-oblasti-viavili-tila-semi-ludej-z-oznakami-katuvanna.html>
<https://zp.npu.gov.ua/news/novini/u-zaporizkij-oblasti-za-faktom-viyavleniya-semi-trupiv-lyudej-z-oznakami-nasilniczkoji-smerti-vidkrito-kriminalne-provadhennya/?fbclid=IwAR1q0h3juUIXGd9EokSzZDckoDZNk2apyTDhLLz62V-LYHhk88qZzw0HrM>
- 785 <https://forpost.media/novosti/na-zaporizhzhii-rosijski-vijskovi-zgvaltuvaly-divchynu.html>
- 786 <https://suspilne.media/274181-obstrili-vikradenna-i-katuvanna-privlasnenna-majna-policia-hersonsini-fiksue-fakti-voennih-zlociniv/>

- 787 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61021478>
[https://uk.wikipedia.org/wiki/Воєнні_злочини_під_час_війни_Росії_проти_України_\(2022\)_в_Київській_області](https://uk.wikipedia.org/wiki/Воєнні_злочини_під_час_війни_Росії_проти_України_(2022)_в_Київській_області)
- 788 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/suditimut-rosiiskogo-viiskovogo-yakii-gvaltuvav-ta-znushhavsya-nad-mirnimi-zitelyami-kiyivshhini>
<https://glavcom.ua/kyiv/gvaltuvav-ta-znushchavsja-z-mistsevikh-na-kijivshchini-suditimut-20-richnoho-okupanta-903508.html>
- 789 <http://www.golos.com.ua/article/360587>
- 790 https://khp.org/1608812209?fbclid=IwAR3QwKUwetxbTrSXad-fG-SuAZqfBIFONO311FBh6BbM4_RXUN5gqj0kqVJо
- 791 <https://rayon.in.ua/news/505137-genotsid-zvirstva-rosiyskoi-armii-v-ukraini-18>
- 792 <https://www.youtube.com/watch?v=RPWwTNHrQSk>
- 793 https://gazeta.ua/articles/reportage/_slavu-zakatuvali-vikinuli-u-chornomu-mishku-z-bukvoyu-v-iz-yakimi-zvirstvami-rosiyan-zitknulisyia-zhiteli-sela-demidiv/1095854
- 794 <https://kyiv.media/news/human-rights-watch-zadokumentovala-shhe-22-vypadky-zlochyniv-rashystiv-prot-y-myrnogo-naselennya-kyyvshhyny-ta-chernigivshhyny>
<https://zaborona.com/zlochyny-ta-zvirstva-rashystiv-hrw-zrobyla-dopovid-pro-vijnu/>
- 795 <https://www.youtube.com/watch?v=RPWwTNHrQSk>
- 796 <https://www.hrw.org/uk/news/2022/05/18/ukraine-executions-torture-during-russian-occupation>
- 797 <http://www.golos.com.ua/article/358915>
- 798 <https://tsn.ua/ato/kilka-choloviki-iz-kiyivshchini-pislya-kativni-i-rosiyskogo-polonu-vibralis-do-ukrayini-osnovna-masa-dosi-v-sizo-rf-2075878.html>
- 799 <https://www.youtube.com/watch?v=x47nZxkcY10>
<https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-dymer-katuvannya/31827671.html>
- 800 <https://novynarnia.com/2022/06/30/npolyvach-dsns/>
- 801 <https://vechirniy.kyiv.ua/news/74951/>
<https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/28/7378350/>
- 802 <https://www.youtube.com/watch?v=RPWwTNHrQSk>
- 803 <https://glavcom.ua/publications/kholod-holod-spraha-i-znushchannja-prohrama-minimum-u-rosijskomu-poloni-879095.html>
- 804 https://lb.ua/society/2022/04/25/514634_materiv_hotili_rozstrilyati_ochah.html
- 805 https://lb.ua/society/2022/04/25/514634_materiv_hotili_rozstrilyati_ochah.html
- 806 https://lb.ua/society/2022/04/25/514634_materiv_hotili_rozstrilyati_ochah.html
- 807 <https://news.liga.net/ua/world/news/pod-kievom-rossiyskie-snajpery-iznasilovali-chetyrehletnyuyu-devochku-i-ee-mat-reuters>
<https://brovary.net.ua/na-brovarshchyni-rosijski-snajpery-zgvaltuvaly-4-richnu-dytnynu-ta-matir-foto-video/>
- 808 <https://mipl.org.ua/za-seriyu-zgvaltuvan-na-kyyvshhyni-policziya-ogolosyla-pidozry-dvom-rosiyanam-mipl-diznalasya-bilshe-pro-jmovirnyh-zlochyncziv/?fbclid=IwAR01vIQnxaGWIqVZxY6BwWIZIH75vfvSgicAP8vpo30ilenZpxcEtaKc0>
<https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomlennya-pro-pidozru-saxmatovu-vd-ta-cornokniznomu-jea-original-ta-pereklad>

- 809 <https://mipl.org.ua/za-seriyu-zgvaltuvan-na-kyivshhyni-policziya-ogolosyla-pidozry-dvom-rosiyanam-mipl-diznalasya-bilshe-pro-jmovirnyh-zlochyncziv/?fbclid=IwAR0IvIQnxaGWIrJlQvZxY6BwIZIH75vfnSgIcAP8vpo30ilenZpxcEtaKc0>
- 810 <https://youtu.be/qHa4lhBRmjI>
<https://cripo.com.ua/main/yak-selo-bervitsya-na-kiyivshhni-perezhilo-dva-zahodi-rosijskih-zagarnikiv-pershi-buli-poryadni-tilki-prosili-yisti-potim-prijshli-nahabni-z-vuzkimi-ochima/>
- 811 <https://cripo.com.ua/main/yak-selo-bervitsya-na-kiyivshhni-perezhilo-dva-zahodi-rosijskih-zagarnikiv-pershi-buli-poryadni-tilki-prosili-yisti-potim-prijshli-nahabni-z-vuzkimi-ochima/>
- 812 <https://www.youtube.com/watch?v=OWInEsY-Wjk>
- 813 <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/viyskovi-rf-vbivali-gvaltuvali-ta-grabuvali-meshkanciv-sela-bogdanivka-pid-brovarami-novini-50235069.html>
- 814 <https://uagit.tv/2022/5/25/19087-byly-nastupaly-na-holovu-utsililyy-v-poloni-rozpoviv-pro-zvirstva-okupantiv-nad-myrynmy-lyudmy>
- 815 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomleno-pro-pidozru-dvom-oficeram-zbroinix-sil-rf-yaki-katuvali-mirnego-meshkancya-kiyivshhni>
- 816 <https://brovary.net.ua/zgvaltuvaly-vahitnu-zhinku-katuvaly-ta-hrabuvaly-liudej-u-velykij-dymertsi-oholosheni-pidozru-dvom-rosijskym-vijskovosluzhbovtsiam/>
<https://www.unian.ua/war/pid-kiyevom-okupanti-zgvaltuvali-vagitnu-ta-vibili-jiy-zubi-osobi-nelyudey-vstanovili-video-novini-kiyeva-12033396.html>
- 817 <https://glavcom.ua/scotch/showbiz/gennadiy-viter-shokiroval-istoriy-kak-orke-izdevalis-nad-artistom-podzhigali-zhivem-863340.html>
https://www.instagram.com/p/CgcdNoYDvYE/?utm_source=ig_embed&ig_rid=f1b4e019-927a-4b64-9d47-0ccf5872ed87
- 818 https://zaxid.net/prokuratura_brovariv_ogolosila_pidozru_rosiyskomu_katu_antonu_struyevu_n1542548
<https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-katuvannya-selo-mokrets/31843137.html>
- 819 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/viddavalii-nakazi-viiskovosluzbovcyam-katuvati-ta-vbivati-mirnix-meshkanciv-suditimut-dvox-oficeriv-rf>
<https://np.pl.ua/2023/03/sudytymut-dvokh-ofitseriv-rf-iaki-viddavalii-nakazy-viiskovosluzhbovtsiam-katuvaty-ta-vbyvaty-myrynkh-meshkantsiv-ofis-henprokurora/>
- 820 https://m.facebook.com/IrpinPolice/?locale2=en_GB
<https://rivne.media/news/zalitiykrovyu-pidval-ta-ponivecheni-tila-na-kiivshchini-znayshli-6-zakatovanikh-lyudey>
<https://www.youtube.com/watch?v=wJJGtt7cDqI>
- 821 <https://life.liga.net/istoriyi/news/nasilovali-menya-poka-syn-plakal-v-kotelnoy-istoriya-jenschiny-stavshey-jertvoy-rossiyan>
- 822 https://t.me/pggo_gov_ua/9945
<https://hromadske.ua/posts/zlochyni-rosiyi-she-odin-rosijskij-vijskovij-yakij-zgvaltuvav-zhinku-na-kiyivshini-otrimav-pidozru>
<https://www.npu.gov.ua/news/slidchi-natspolitsii-povidomyly-pro-pidozru-viiskovomu-rf-za-zgvaltuvannia-zhinky-pid-chas-okupatsii-kiyivshchyny>
<https://www.slidstvo.info/news/27-richnyy-okupant-na-kyivshchyni-zgvaltuvav-zhinku-ta-pohrozhuvaly-zgvaltuvatyi-ii-dytnu/>
- 823 <https://www.slidstvo.info/news/okupant-z-burii-vystrilyv-u-holovu-lezhachomu-ukraintsiu-y-vykynuv-yoho-tilo-v-kanalizatsii/>

- 824 <https://www.hrw.org/uk/news/2022/05/18/ukraine-executions-torture-during-russian-occupation>
- 825 <http://www.golos.com.ua/article/359436>
- 826 https://t.me/Pravda_Gerashchenko/36646
- 827 <https://www.youtube.com/watch?v=ahwoB4f7ROg>
- 828 <https://www.youtube.com/watch?v=RPRYoiS44Vw>
- 829 <https://www.slidstvo.info/warnews/borodyanka-pislya-kadyrivtsiv-znushhalysya-i-z-lyudej-i-z-domashnih-tvaryn/>
- 830 <https://kyiv.media/news/meshkanka-borodyanky-pislya-okupacziyi-rozpovila-yak-rosijski-soldaty-katuvaly-yiyi-susida>
- 831 <https://www.youtube.com/watch?v=xzyZAt3BZIE>
- 832 <https://www.facebook.com/pol.kyivregion/posts/353315416832781833>
- 833 <https://bihus.info/это-чтобы-домой-не-спешыл-у-buchi-okupanty-trymaly-v-poloni-myrynih-meshkancziv-ta-vbyvaly-tyh-hto-yim-ne-podobavsya/>
- 834 <https://www.bbc.com/ukrainian/media-62328744>
https://censor.net/ua/video_news/3357530/vvs_vypustyla_film_pro_biyinyu_v_buchi_dokazamy_vbyvstv_ta_katuvan_tsyvilnyh_ukrayintsiv_video
<https://patrioty.org.ua/politic/pohrozhuvaly-spalyty-zhyvtsem-ukrainets-iaki-dyvom-vyzhyv-u-buchi-rozpoviv-pro-zvirstva-okupativ-427558.html>
- 835 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61460013>
- 836 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61460013>
- 837 <http://www.golos.com.ua/article/360856>
- 838 https://t.me/Pravda_Gerashchenko/35772
- 839 <https://ostannipodii.com/a/202204/svinosobaki-organizuvali-kativnyu-u-pidvali-dityachogo-sadka-100024782/>
<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3449213-v-irpeni-znajsli-vbitih-ditej-z-oznakami-zgvaltuvanna-ta-katuvan.html>
- 840 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61008715>
- 841 <https://toneto.net/news/kultura/v-ukra--n---sudimut-chotiroh-okupant--v--yak--katuvali-mirnih-meshkants--v-buch---ta---m--tuvali---hnyu-stratu--foto-zlovnisnikam-zagrogu---do-12-rok--v-pozbavlennya-vol---krim--nal>
- 842 <https://t.me/SBUkr/4714?single>
<https://www.5.ua/regiony/sbu-vstanovyla-osoby-4-orkiv-iaki-katuvaly-ukraintsiv-v-buchi-283694.html>
- 843 <https://rayon.in.ua/news/505137-genotsid-zvirstva-rosiyskoi-armii-v-ukraini-18>
https://t.me/pgov_gov_ua/4363
- 844 <https://tsn.ua/ato/okupanti-dali-20-hvilin-schob-zakopati-po-nivechene-tilo-druga-53-richnij-cholovik-rozpoviv-pro-pe-rezhitij-teror-u-buchi-foto-18-2030230.html>
- 845 <https://bukinfo.com.ua/index.php/viy-na-shodi/dokazy-genocydu-u-buchi-vyavyly-desyatky-til-lyudey-zakatovanyh-i-vbytyh-rosiyskymy-okupantamy-zhahlyvi-foto-yaki-maye-pobachyty-svit>
- 846 https://t.me/ukraina_novosti/35215
- 847 <https://t.me/UkraineNow/16243>
<https://t.me/operativnoZSU/35762>

- <https://tsn.ua/ato/u-buchi-pohovali-15-lyudey-tila-yakih-ne-vpiznali-2130442.html>
https://t.me/corona_kyiv/2251
- 848 <https://t.me/gromadykyiv/14>
- 849 <https://t.me/voynareal/52642>
<https://uk.tgstat.com/channel/@riamelitopol/84414> https://www.youtube.com/watch?v=r_MITVreoyI
- 850 <https://kyiv.media/news/gvaltuvaly-ta-vbyly-pislya-zvilnennya-buchi-u-pogrebi-odnogo-z-budynkiv-znajshly-zakatovanu-orkamy-zhinku>
- 851 <https://tsn.ua/exclusive/matir-vbili-a-ditinu-gvaltuvali-schodnya-rozpovid-cholovika-yakiy-vryatuvav-divchinku-vid-znuschann-okupantiv-2306761.html>
- 852 <http://www.golos.com.ua/article/358849>
- 853 <http://www.golos.com.ua/article/358849>
- 854 https://www.unian.ua/war/tizhden-znushchalisya-ta-zakopuvali-v-holodnu-zemlyu-pid-kiyevom-okupanti-katuvali-cholovika-novini-kiyeva-12062304.html?_gl=1*pkjowh*_ga*MjA0NTY5MDQzMS4xNjY2OTQ5OTEz*_ga_JLSK4Y8K67*MTY3MDI0OTMyOS4xLjAuMTY3MDI0OTMyOS42MC4wLjA.*_ga_DENC12J6P3*MTY3MDI0OTMyOS4xLjAuMTY3MDI0OTMyOS42MC4wLjA.
https://t.me/pggo_gov_ua/7729
- 855 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/za-vbivstvo-ta-imitaciyu-strati-mirnix-meskanciv-kiyivshhini-suditimut-zastupnika-komandira-boiovoyi-masini-zs-rf>
- 856 <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3492796-katuvanna-ludej-u-gostomeli-rosijskomu-vijskovomu-povidomili-pro-pidozru.html>
https://t.me/pggo_gov_ua/4234?fbclid=IwAR2FLkUh5AyzqLtu-exPX2YdleJPCwIthf5eXhIUUCHIAxcp_9IUqIfuOqWl
- 857 <https://bigkyiv.com.ua/na-kyivshhyni-u-pidvalah-ta-gurtozhnykah-okupanty-trymayut-polonenymy-zhinok-i-ditej-bude-zhyvyj-shhyt/>
- 858 <https://youtu.be/PoiZ4NPuKDo>
- <https://www.unian.ua/war/vbivstva-u-gostomeli-okupanti-muchili-v-holodilnikah-50-lyudey-znaydeno-tila-dvoh-zakatovanih-novini-kiyeva-11999697.html>
- 859 <https://t.me/spravdi/6681>
- 860 <https://espresso.tv/poblizu-buchi-na-kolishnikh-pozitsiyakh-armii-rf-znayshli-tilo-zakatovanogo-okupantami-cholovika>
- 861 <https://www.radiosvoboda.org/a/rosijski-viiskovi-vbyly-druziv-atovciv/31865153.html>
- 862 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/znushhavsya-nad-meskancyami-irpenya-imituvav-yix-rozstril-suditimut-viiskovogo-rf>
- 863 https://t.me/pggo_gov_ua/10845
<https://www.gp.gov.ua/ua/posts/imituvav-rozstril-zinki-v-irpeni-suditimut-viiskovogo-rf>
- 864 <https://www.npu.gov.ua/news/imituvaly-rozstril-tsyvilnykh-ta-obkradaly-budynky-na-kyivshchyni-slidchi-natspolitsii-povidomyly-pro-pidozru-polonenomu-viiskovomu-rf-ta-ioho-komandyru?fbclid=IwAR0FRepSWTFd74DIMd7gWfy5lKAOHFkVnxjlywyxoLgJQ3dsFVNTXrJA3os>
<https://glavcom.ua/kyiv/news/hrabuvav-ta-imituvav-rozstril-tsvilnykh-polonenij-okupant-otrimav-pidozru-904251.html>
- 865 <https://gp.gov.ua/ua/posts/katuvannya-ta-vbivstva-mirnix-meskanciv-na-kiyivshhyni-dokumentuyut-zlocini-viiskovix-rf-pid-cas-okupaciyi>

- 866 <https://bigkyiv.com.ua/na-kyiyvshhyni-u-pidvalah-ta-gurtozhnykah-okupanty-trymayut-polonenymy-zhinok-i-ditej-bude-zhyvyj-shhyt/>
- 867 <https://prm.ua/zv-iazani-ruky-ta-prostriliani-kolina-bilia-buchi-vyavyly-shche-odne-masove-pokhovannia-zakatovanykh-i-vbytykh-ukraintsiv/>
- 868 https://www.youtube.com/watch?v=qrAW_fpx-ol
<https://t.me/spravdi/6880>
<https://rayon.in.ua/news/505137-genotsid-zvirstva-rosiyskoi-armii-v-ukraini-18>
- 869 <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kyivshchyna-tila-zakatovanykh/32042759.html>
- 870 <https://www.slidstvo.info/warnews/u-seli-z-yakogo-okupanty-rozstrilyuvaly-buchu-vsih-mistsevyh-zhyteliv-zagnaly-u-pogreby/>
- 871 <https://www.youtube.com/watch?v=X5kD0lhVax8>
- 872 https://t.me/Pravda_Gerashchenko/68224
<https://t.me/vadimtokar/5629>
<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3447033-na-kiivisini-znajsi-tila-starosti-sela-motizin-ta-ii-rodiciv-vikradenih-zagarbnikami.html>
<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3492796-katuvanna-ludej-u-gostomeli-rosijskomu-vijskovomu-povidomili-pro-pidozru.html> <http://www.golos.com.ua/article/360672>
<https://life.pravda.com.ua/society/2022/10/11/250774/>
<http://www.golos.com.ua/article/360672>
- 873 <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3492796-katuvanna-ludej-u-gostomeli-rosijskomu-vijskovomu-povidomili-pro-pidozru.html>
- 874 <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3492796-katuvanna-ludej-u-gostomeli-rosijskomu-vijskovomu-povidomili-pro-pidozru.html> <http://www.golos.com.ua/article/360672>
https://t.me/pggo_gov_ua/4234?fbclid=IwAR2FLkUh5AyqLtuexPX2YdleJPCwlth-f5eXh1UUCHIAxcp_9IUqlfuOqWl <http://www.golos.com.ua/article/360672>
- 875 <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3492796-katuvanna-ludej-u-gostomeli-rosijskomu-vijskovomu-povidomili-pro-pidozru.html>
- 876 https://censor.net/ua/video_news/3332995/v_lisi_poblyzu_sela_moschun_okupanty_zakatuvaly_litnogo_cholovika_video
- 877 https://t.me/andrii_nebytov/274
https://t.me/Pravda_Gerashchenko/34698
https://t.me/ukraina_novosti/34683
<https://t.me/unianet/66432>
- 878 <https://cripo.com.ua/vojna-s-rf/bud-laska-ne-strilyajte-mi-tsvilni-zvirstva-rosijskoyi-armiyi-na-kiyivshhyni/>
<https://nv.ua/ukr/kyiv/zlochyni-rosijskoji-armiji-u-kijivskiy-oblasti-amnesty-international-50239885.html>
- 879 <https://youtu.be/0gtRtyiWXSz>
- 880 <https://www.stopcor.org/ukr/section-suspilstvo/news-rosiyani-publichno-stratili-ukraintsiv-na-luganschini-foto-04-12-2022.html>
<https://t.me/sssternenko/11379>
- 881 <https://sudreporter.org/rosijskyj-soldat-lobzyk-pidozryuetsya-u-zhorstokosti-z-czyvilnymy-na-luganshhyni/>
- 882 <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/568508-postiyno-tyagali-na-dopiti-a-vin-chekav-na-zsu-okupanti-stratili-cholovika-na-luganshhyni-ova>

- https://t.me/e_pytannya/18987
<https://svativska-gromada.gov.ua/news/1684931937/>
- 883 <https://t.me/UkraineNow/32160>
<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3700777-u-kreminnij-zagarniki-utrimuut-na-fermi-ludej-akih-pidozruut-u-spivpraci-z-ukrainou.html>
<https://www.facebook.com/odalug/posts/pfbid027SkKNkN7KN-Lap56ZZ8sXfsvZwp73qX8PjF3hbDcWpY7xWu2zqfKv6ETj7sKK4Vl>
- 884 https://lb.ua/society/2022/04/26/514765_rosiyani_vikradayut_rubizhnomu_ditey.html
https://lb.ua/file/person/4688_gayday_sergiy_volodimirovich.html
- 885 <https://hromadske.radio/news/2022/08/13/nam-vidomo-pro-desiatky-ukraintsv-iakykh-katuvaly-u-butsehari-zokrema-u-starobil-s-ku-pravozakhysnyk>
- 886 <https://suspilne.media/225825-katuvali-protagom-dvoh-dniv-na-mikolaivsini-zaginuv-colovik/>
<https://www.youtube.com/watch?v=X1R1Ad4yH3w>
<https://ne-np.facebook.com/suspilne.mykolaiv/videos/катували-протягом-двох-днів-на-миколаївщині-загинув-чоловік/717495006125734/>
<https://ms-my.facebook.com/news.bashtanska/videos/-у-ніч-проти-18-березня-2022-року-бійці-так-званої-днр-та-росгвардії-покинули-се/536730508067960/>
<https://tsn.ua/ato/shukali-nacistiv-grabovali-katuvali-y-vbivali-meshkanci-selana-mikolayivschini-rozpovili-pro-10-denniy-teror-okupativ-foto-2031043.html>
<https://suspilne.media/226398-sukali-zbrou-ta-voiniv-ato-starosta-odnogo-iz-sil-mikolaivsini-rozpovila-pro-tizden-v-okupacii/>
<https://fakty.com.ua/ua/videos/katuvaly-za-ukrayinsku-pozycziyu-pid-mykolayevom-okupanty-rozstrilyaly-vchytelya-matematyky/>
<https://youtu.be/mlvcy-v63dc>
<https://war.obozrevatel.com/ukr/na-mikolaivschini-rosijski-okupanti-katuvali-vchytelya-matematiki-zgodom-cholovika-vbili.htm>
- 887 https://t.me/Pravda_Gerashchenko/54938
<https://interfax.com.ua/news/general/877141.html>
<https://youtu.be/Ruw65JfLCIU>
- 888 <https://tsn.ua/ato/na-mikolayivschini-viyavili-tila-dvoh-lyudej-zi-slidami-katuvan-2052061.html>
<https://t.me/mykprok/1237>
<https://newformat.info/news/katuvannya-ta-vbivstva-ljudej-zafiksuvala-prokuratura-pid-chas-okupacii-na-mikolaivshhini/>
<https://fakty.ua/400681-pitali-i-rasstrelyali-v-nikolaevskoj-oblasti-nashli-mogilu-s-telami-mestnyh-zhitelej-ubityh-rashistami>
- 889 <https://www.unian.ua/society/zhalivo-katuvali-u-snigurivci-viyavili-kativnyu-okupativ-12043056.html>
<https://t.me/oleksiihoncharenko/28018>
https://t.me/Pravda_Gerashchenko/51013
<https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/13/7376197/>
- 890 <https://www.hrw.org/news/2022/07/22/ukraine-torture-disappearances-occupied-south>
- 891 <https://www.youtube.com/watch?v=sHqSuxXJeIk>
- 892 <https://www.youtube.com/watch?v=sHqSuxXJeIk>
- 893 <https://www.youtube.com/watch?v=sHqSuxXJeIk>
- 894 <https://www.slidstvo.info/warnews/zaplanovani-znushhannya-pid-chas-okupacziyi-snigurivky-rosiyany-za-spyskamy-vyvozyly-lyudej-do-kativen/>
<https://youtu.be/P95dsd2O6EM>

- 895 <https://www.slidstvo.info/warnews/zaplanovani-znushhannya-pid-chas-okupacziyi-snigurivky-rosiyany-za-spyskamy-vyvozyly-lyudej-do-kativen/>
- 896 <https://www.facebook.com/100066507582416/posts/pfbid02ctjJc7cmWeRJnH-8H2wD7BMcGdV6JwCS3rAEcma9tyF9KPlzNKTG2M625sqQzVYb2l/?mibextid=Nif5oz>
<https://glavcom.ua/country/incidents/sbu-vijavila-shche-odnu-kativnju-rashistiv-na-zvilnenij-mikolajivshchini-foto-899660.html>
<https://pivdenukraine.com.ua/2023/01/03/kativnyu-okupacijnoi-vladi-viyavili-u-zvilnenomu-naselenomu-punkti-mikolaivshhini/>
- 897 http://cvu.od.ua/ua/announce/zafiksovani-epizodi-mijnarodnih-zlochiv-u-mikolajivskij-oblasti-protyagom-vosmi-misyatsiv-povnomashtabnoyi-rosijsko-ukrayinskoyi-viyni-24-lyutogo-24-jovtnya-2022-roku_1452/
- 898 <https://www.helsinki.org.ua/articles/335-dniv-povnomashtabnoyi-viyni-u-m-sumy-ta-sumskij-oblasti-uzahalnennia-podiy/>
- 899 <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/13/7339334/>
- 900 <https://05453.com.ua/zv-yazaly-ta-katuvaly-na-konotopshhyni-znajshly-tilo-41-richnogo-cholovika/>
<https://gp.gov.ua/ua/posts/katuvannya-ta-rozstril-zitelya-sumshhini-rozpocato-kriminalne-provadžennya>
<https://www.yampil.info/archives/59220.html>
<https://sumypost.com/sumynews/kriminal/okupanty-spochatku-katuvaly-zv-yazanogo-cholovika-a-potim-rozstrilyaly-jogo-prokuratura-sumskoyi-oblasti/>
- 901 <https://suspilne.media/223859-zakatovani-i-vbitij-rosianami-bila-trostanca-colovik-ukrainskij-sportsmen-sergij-pronevic/>
<https://hromadske.radio/news/2022/04/03/na-sumshchyni-rosiiany-katuvaly-do-smerti-marafontsia-rekordsmena-ukrainy-serhiia-pronevycha>
- 902 <https://suspilne.media/219985-namagalis-vidrizati-palec-potim-vidlamali-prozrusanna-vijskovih-rf-na-sumsini/>
<https://youtu.be/9L0poqRRu3s>
<https://youtu.be/cWLVWgXBdFU>
- 903 https://t.me/s/pggo_gov_ua?before=3530
<https://m.facebook.com/948846185147719/posts/5309245489107745/?d=n> <http://spec-kor.com.ua/news/war/4705-vykradennia-i-katuvannia-zhyteliv-sumshchyny-rosiianamy-rozsliduie-prokuratura.html>
<https://ldn.org.ua/useful-material/sums-ka-oblast-uzahal-nennia-podiy-protiahom-90-dniv-viyny/>
- 904 <https://t.me/Zhyvytskyj/6135>
- 905 <https://www.slovoidilo.ua/2022/04/01/novyna/suspilstvo/zvilnenomu-okupantiv-trostryanczi-vyavyly-tila-zakatovanyx-myrnyx-zhyteliv>
<https://m.facebook.com/948846185147719/posts/5309245489107745/?d=n>
- 906 <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dbr-fakty-katuvannia-trostita-nets/31823560.html>
<https://www.facebook.com/dbr.gov.ua/posts/2149661921856103>
<https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220427-kyjky-ta-zakryvavlenyj-odyag-u-trostryanczi-zafiksovano-20-faktiv-katuvannya-lyudej/>
- 907 <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3450802-u-boromli-na-sumsini-prodovzutu-znahoditi-tila-zakatovanih-ludej.html>
<https://t.me/Zhyvytskyj/1531>
<https://ldn.org.ua/useful-material/sums-ka-oblast-uzahal-nennia-podiy-protiahom-90-dniv-viyny/>

- <https://dancor.sumy.ua/news/newsline/414567>
- 908 https://t.me/Pravda_Gerashchenko/42558
<https://t.me/UkraineNow/18760>
<https://t.me/c/1242446516/38339>
<https://t.me/operativnoZSU/42437>
- 909 https://censor.net/ua/resonance/3367835/schos_yim_ne_spodobalos_tyagnuly_v_kativnyu_piddavaly_torturam_yak_cholovikiv_tak_i_jinok_utrymuvaly
<https://t.me/berezoview/19332>
<https://t.me/berezoview/19334>
<https://t.me/voynareal/35025>
- 910 https://t.me/censor_net/22976
<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3650972-volodimir-timosko-nacal-nik-policii-harkivsini.html>
<https://www.5.ua/regiony/spyliuvaly-zuby-i-vyryvaly-nihti-iak-rosiiany-katuvaly-polonenykh-ukraintsiv-na-kharkivshchyni-politsiia-296831.html>
- 911 [911 <https://hromadske.ua/posts/pid-okupaciyeyu-perebuvaeye-30-harkivshini-fiksuyutsya-fakti-katuvan-sinyegubov-pro-situaciyu-v-oblasti>](https://hromadske.ua/posts/pid-okupaciyeyu-perebuvaeye-30-harkivshini-fiksuyutsya-fakti-katuvan-sinyegubov-pro-situaciyu-v-oblasti)
<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3528716-oleg-sinegubov-golova-harkivskoi-oblasnoi-vijskovoi-administracii.html>
- 912 https://t.me/Pravda_Gerashchenko/42373
<https://t.me/UkraineNow/18675>
- 913 <http://www.golos.com.ua/article/360405>
- 914 https://t.me/pgo_gov_ua/11008
<https://armyinform.com.ua/2023/04/05/identyfikovano-troh-rosijskyh-vijskovykh-yaki-pid-chas-okupaciyi-harkivshhyny-zgvaltuvaly-molodu-divchynu/>
https://khp.org/1608812209?fbclid=IwAR3QwKUwetxbTrSXad-fGSuAZqfBIFONO3IIFBh6BbM4_RXUN5gqj0kqVJo
- 915 <https://t.me/voynareal/35906>
- 916 <https://hromadske.radio/publications/1098291>
- 917 <https://www.youtube.com/watch?v=Z-TaFLP4iLg&t=1321s>
- 918 <https://t.me/liganet/27787>
- 919 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/identifikovano-spirobitnika-fsb-rf-yakii-viddavav-nakazi-na-zorstoke-povodzennya-z-civilnimi-pid-cas-okupaciyi-xarkivshhini>
- 920 <https://www.slidstvo.info/warnews/chuly-yak-lyudy-krychaly-na-harkivshhyni-okupanty-u-pryvatnomu-budynku-vlashtuvaly-kativnyu-dlya-ukrayinskykh-vijskovykh/>
- 921 <https://www.slidstvo.info/warnews/u-nogo-vsi-do-odnogo-palcz-i-buly-zlamani-rosiyany-zakatuvaly-eksvijskovogo-na-harkivshhyni/>
<https://youtu.be/zTQWcJOCW3M>
- 922 https://t.me/censor_net/18907
<https://www.youtube.com/watch?v=H0-zP49kVHI>
- 923 https://zaxid.net/na_harkivshhini_rosijski_viyskovi_zakatuvali_medika_n1541946
- 924 <https://www.facebook.com/UA.National.Police/posts/306369418299762>
<https://www.radiosvoboda.org/a/news-viyskovi-rf-katuvannia-kharkivshchyna/31793212.html>
- 925 https://t.me/Pravda_Gerashchenko/42407
<https://t.me/UkraineNow/18696>
- 926 <https://www.youtube.com/watch?v=dPe2LI-ZL7A>

- 927 https://t.me/Pravda_Gerashchenko/42861
<https://t.me/uniannet/72586>
https://t.me/Pravda_Gerashchenko/42704
- 928 <https://hromadske.radio/publications/1098291>
- 929 <https://gwaramedia.com/okupovanij-izyum-rozpovid-viktora-yakij-vizhiv-pislya-katuvan-rosijan/>
<https://www.gp.gov.ua/ua/posts/katuvannya-ta-spalennya-okupantami-meskanciv-izyumshhini-rozpocato-rozsliduvannya>
- 930 <https://novayagazeta.eu/articles/2022/10/14/izium-osvobozhdenie-ot-boli>
- 931 <https://www.youtube.com/watch?v=dPe2LI-ZL7A>
- 932 <https://life.pravda.com.ua/society/2022/05/11/248583/>
- 933 https://t.me/pggo_gov_ua/10860
<https://www.gp.gov.ua/ua/posts/identifikovano-rosiiskogo-viiskovoslužbovcya-yakii-pid-cas-okupaciyi-izyuma-zastreliiv-sudmedeksperta-za-proukrayinsku-poziciyu>
<https://hromadske.ua/posts/pravoohorongi-identifikuvali-okupanta-ya-kij-v-izyumi-zastreliiv-sudmedeksperta-za-proukrayinsku-poziciyu>
- 934 <https://bihus.info/ya-vzhe-mriyav-dobratysya-do-yakoyis-banky-rozbyty-shhob-veny-porizaty-istoriya-cholovika-yakyj-perezhyv-katuvannya-na-harkivshhyni/>
- 935 https://t.me/Pravda_Gerashchenko/45269
https://t.me/Pravda_Gerashchenko/45425
<https://t.me/UkraineNow/20290>
- 936 https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid027KeG-qCVweTxoinsDvshoueqEoTCvADgprARXHtoMcv5Y95qi25PztvVGFhFu-arsPI&id=100002276907245
https://t.me/Pravda_Gerashchenko/45269
https://t.me/Pravda_Gerashchenko/44447
<https://t.me/operativnoZSU/46069>
https://t.me/Pravda_Gerashchenko/45487
- 937 <https://suspilne.media/244293-tisk-na-pidприємciv-ta-mozlive-katuvanna-ludej-situacia-v-okupovanij-borivskij-gromadi/>
- 938 <https://suspilne.media/361798-100-dniv-polonu-istoria-fotografa-akij-znav-ak-rosijski-okupanti-zahodili-do-sela-na-harkivsinii/>
- 939 <https://t.me/uniannet/75730>
- 940 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/zastreliiv-rozclenuvav-tilota-pidpaliv-prokurori-identifikuvali-rosiiskogo-viiskovogo-yakii-vbiv-fermera-pid-cas-okupaciyi-kupyanshhini>
- 941 https://censor.net/ua/video_news/3372363/ukolchyk_sde-laem_rasskajesh_vs_cho_znaesh_y_ne_znaesh_zahople-nyyi_okupantamy_golova_gromady_tereschenko
- 942 <https://t.me/c/1242446516/38343>
<https://t.me/berezoview/19298>
<https://t.me/voynareal/35157?single>
<https://glavcom.ua/country/incidents/bili-strumom-i-vipaljuvali-khresti-na-tili-rashisti-zhorstoko-katuvati-meshkantsiv-kupjanska-video-875931.html>
https://t.me/censor_net/16855
- 943 <https://youtu.be/sFfhEcuNjzo>
- 944 https://censor.net/ua/video_news/3372892/okupanty_vedut_ukrayintsya_na_rozstril_v_kupyansku_video_z_telefona_zagarbnyka

- 945 https://censor.net/ua/news/3371943/dva_tila_z_oznakamy_katuvan_vvyavily_na_zavodi_v_kupyanskuvuzlovomu_fotoreportaj
<https://www.facebook.com/prokuraturakharkiv>
- 946 <https://youtu.be/ogTWKHyxZic>
- 947 <https://www.dw.com/uk/rf-zavdala-raketnykh-udariv-po-chuhuievu-hlava-ova-kharkivshchyny/a-63157806>
- 948 <https://t.me/uniannet/73543>
- 949 https://t.me/Pravda_Gerashchenko/53859
- 950 <https://hromadske.radio/publications/1098291>
- 951 <https://hromadske.radio/publications/1098291>
- 952 <https://ssu.gov.ua/novyny/na-deokupovanii-terytorii-kharkivshchyny-sbu-vyavyla-shche-odnu-kativniu-rashystiv> https://t.me/ukraina_novosti/39233
- 953 <https://hromadske.ua/posts/suo-ti-do-ranku-ne-dozhivesh-spogadi-pro-okupaciyu-katuvannya-strumom-vibiti-zubi-ta-zlamani-rebra>
- 954 <https://youtu.be/o8wlgdXQDG8>
- 955 <https://youtu.be/o8wlgdXQDG8>
- 956 <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3496979-ekspolicejskomuzradniku-ogolosili-pidozru-za-katuvanna-civilnih-pid-harkovom.html>
- 957 <https://suspilne.media/232197-rosijski-okupanti-vivezli-z-vovcanska-na-harkivsinipidприємство-j-oblastuvali-turmu-sinegubov/>
<https://suspilne.media/266263-zakuvali-i-postavili-navkoliski-deputat-pro-katuvanna-v-okupovanomu-vovcansku-na-harkivsinii/>
- 958 <https://suspilne.media/266263-zakuvali-i-postavili-navkoliski-deputat-prokatuvanna-v-okupovanomu-vovcansku-na-harkivsinii/>
https://www.youtube.com/watch?v=D2hw2-YtX6E&ab_channel=BIHUSinfo
- 959 <https://hromadske.radio/publications/1098291>
- 960 <https://t.me/UkraineNow/18679>
<https://t.me/UkraineNow/18679?single>
<https://www.rbc.ua/ukr/news/rossiyane-harkovskoy-oblasti-pytalinostrannyh-1663358089.html>
https://lb.ua/society/2023/04/07/551324_harkivshchini_viyavili_23_kativni_.html
<https://glavcom.ua/country/incidents/katuvani-i-trimali-u-neljudskikh-umovakh-podrobitsi-rosijskoho-polonu-hromadjan-shri-lanki-876321.html>
- 961 https://t.me/Pravda_Gerashchenko/44447
https://t.me/Pravda_Gerashchenko/43950
- 962 <https://t.me/uniannet/71530>
<https://bit.ly/3xaqqpm>
https://www.google.com.ua/url?https://censor.net/ua/photo_news/3366265/tila_dvoh_zakatovanyh_tsyvilnyh_vvyavily_u_vyzvolenom_u_seli_na_harkivschyni_ofis_genprokurora_fotoreportaj
<https://t.me/uniannet/71827>
https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewi7qMiLz476AhUQt4sKHX5wa-bYQwqsBegQIEB&url=https%3A%2F%2Fwww.youtube.com%2Fwatch%3Fv%3DrAnvukxob_s&usg=AOvVaw1xAlmsSdHPoD2PTb3qwBfx
- 963 https://lb.ua/society/2022/09/14/529366_harkivshchini_pravoorontsi_znayshli.html
https://t.me/pggo_gov_ua/5845

- 964 <https://glavcom.ua/country/incidents/deokupovana-kharkivshchina-vijavleno-tila-tsvilnikh-zi-slidami-katuvan-foto-874894.html>
<https://t.me/uniannet/71916>
<https://hromadske.ua/posts/u-zvilnenomu-seli-na-harkivshini-znajshli-she-4-tila-zi-slidami-katuvan-prokuratura>
- 965 <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3617613-u-rosijskih-kativnah-na-hersonsini-viavili-kameri-de-trimali-pidlitkiv-ombudsmen.html>
<https://www.facebook.com/watch/?v=687193252980284>
https://l.facebook.com/l.php?u=https%3A%2F%2Fcutt.ly%2FHMSmNNJ%3Ffbclid%3DIwAR2J-5l1Ahgdx3m4CKU4HLBSUYYP_K7Dc1XxGfdKZ20h97kzfjyxcm5q1RI&h=ATODHCfUk2PNPPaW7xf7dJGuCElB57G2Q_opk2lY9MCeuNGJy-GsIJPt0B6yUyILSojXXpWICAK2a_mLot439Sa9bMm-miz3rAMqBDUfUaQZ4ASbXpj04dmA4U_9UDDb4tl&__tn__=-UK
- 966 <https://texty.org.ua/fragments/108296/chez-kativni-na-hersonshyni-projshly-tysyachi-lyudej-zokrema-pidlitky/>
<https://www.facebook.com/pggo.gov.ua/posts/pfbid02y84R6QfityoKnSnUU1Akk62dxV3ctlL6xD4Epd53uzpfdKGNHhZC9atB2GAuZpdyWl>
<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3619202-cerez-ro-sijski-kativni-na-hersonsini-projsli-tisaci-ludej-lubinec.html>
- 967 <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/6/7344537/>
<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3476810-na-zahopenij-hersonsini-vorogi-trimaut-u-pidvalah-i-katuut-majze-piv-tisaci-ludej.html>
<https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/7/7351069/>
- 968 https://24tv.ua/vikradennya-lyudej-hersonshhyni-shho-vidbuvayetsya-patriotami_n2097499
- 969 <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20230113-vyvezly-28-mln-lyudej-navishho-rf-de-portuye-ukrayincziv-ta-yak-vdayetsya-yih-znahodyty/>
<https://most.ks.ua/news/url/rosijani-vivezli-v-okupovani-j-krim-scho-najmenshe-600-vikradenih-nimi-meshkantsiv-hersonschini/>
- 970 <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/26/7395102/>
<https://sprotyv.mod.gov.ua/okupanty-na-hersonshhyni-katuy-ut-tyh-hto-vidmovlyayetsya-vid-rosijskogo-pasporta/>
- 971 <https://rubryka.com/2022/11/13/kativni-okupantiv-vyavleni-i-na-zvilnenij-hersonshhyni-mvs/>
- 972 <https://suspilne.media/318636-ne-davali-spati-pidijmali-ta-vimagali-kricatislava-rosii-hersonci-svidcat-pro-katuvanna-v-itt/> <https://incident.obozrevatel.com/ukr/crime/vojna-protiv-rossii/proslavlyali-rosiyu-i-robili-natyaki-zelenskomu-eksklyuzivni-foto-z-kativni-v-hersoni-de-okupanti-znuschalisya-nad-ukraintsyami.htm>
<https://youtu.be/Wk5Wdb8DI9w>
- 973 <http://www.golos.com.ua/article/361789>
<http://www.golos.com.ua/zviri>
- 974 <https://rayon.in.ua/news/505137-genotsid-zvirstva-rosiyskoi-armii-v-ukraini-18>
- 975 https://khpg.org/1608812209?fbclid=IwAR3QwKUwexbTrSXad-fGSuAZqfBIFONO3l1FBh6BbM4_RXUN5gaj0kqVJj
- 976 https://t.me/pggo_gov_ua/10838
<https://www.gp.gov.ua/ua/posts/suditimut-rosgvardiicya-pricet-nogo-do-zatriman-ta-katuvannya-meskanciv-xersonshhyni>
- 977 <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/na-khersonshchyni-okupanti-zgvaltuvali-vahitnu-divchinu.html>

- 978 https://www.unian.ua/war/zvilnennya-hersona-11-listo-pada-viyavleno-ostanki-til-ubitih-ukrajinciv-foto-12042555.html?_gl=1*1571dj9*_ga*MTY2MjY0MTYxNy4xNjYwNTQ5OTEx*_ga_JLSK4Y8K67*MTY2ODUwMjE2MC45LjAuMTY2ODUwMjE2MC42MC4wLjA.*_ga_DENC12J6P3*MTY2ODUwMjE2MC45LjAuMTY2ODUwMjE2MC42MC4wLjA
https://t.me/pggo_gov.ua/7282
- 979 <https://www.slidstvo.info/news/gvaltuvav-i-pohrozhuav-vbyty-malenkoho-synana-khersonshchyni-okupant-oselyvsia-v-ukrainky-ta-znushchavsia-z-nei/>
<https://www.gp.gov.ua/ua/posts/zalyakuvav-civilne-naselennya-xersonshhini-ta-gvaltuvav-miscevu-zinku-suditimut-viiskovosluzbovcya-rf>
- 980 https://zaxid.net/na_hersonshhini_rosiyani_chetvertu_dobu_utrimuyut_tisyachi_avtomobiliv_iz_ukrayintsyami_n1542893 <https://t.me/Tsaplienko/8441>
- 981 <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-kativni-nasylyia-zhvaltuvannya-risiya-okupaciya/32092022.html>
<https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-kativni-nasylyia-zhvaltuvannya-risiya-okupaciya/32092022.html>
- 982 <https://t.me/khersonskaODA/4237>
<https://sprotyv.info/obshchestvo/na-hersonshhini-viyavili-tilo-lyudini-yaku-zakatuvali-rosijski-okupanti/>
- 983 <https://www.youtube.com/watch?v=UN7ui-VBEX8>
- 984 <https://www.youtube.com/watch?v=UN7ui-VBEX8&t=12075>
- 985 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62008233?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bbukr%5D-%5Bheadline%5D-%5Bukrainian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D>
- 986 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62008233?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bbukr%5D-%5Bheadline%5D-%5Bukrainian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D>
- 987 <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-kativni-nasylyia-zhvaltuvannya-risiya-okupaciya/32092022.html>
- 988 https://24tv.ua/okupatsiya-genicheska-mistsevomu-ptu-rosiyani-katuyut-ukrayintziv_n2096888
- 989 <https://t.me/The3rdForceUA/17352>
- 990 <https://incident.obozrevatel.com/ukr/crime/u-genichesku-okupanti-vikrali-ukrainskogo-kapitana-ta-vidvezli-na-katuvannya-v-krim.htm>
- 991 https://24tv.ua/okupanti-genichesku-vikrali-hloptysya-katuvannya-ukrayinskih-polonenih_n2097715
- 992 <https://ua.interfax.com.ua/news/general/873672.html>
<https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/pfbid0xoPL6yWRaXtp62W-bhtrsPSea2GaGNB1c8Y3M7WJS6d5qNKyAPH8wqcXuF8MtaugPI>
- 993 <https://t.me/The3rdForceUA/16448>
- 994 <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/pfbid0pvG-Z6qCvDkHxgsJfSVia59DET6HCZWeCYZoZ5cXnE7IJAiMKNKed5GZfVVKpVCJl>
<https://glavcom.ua/country/incidents/okupanti-oblashtuvali-kativniju-v-okupovanomu-misti-khersonshchyni-904643.html>
- 995 https://t.me/ukraina_novosti/41289
- 996 <https://hromadske.ua/posts/na-hersonshchini-okupanti-vikrali-golovu-odniyeyi-z-gromad-yiyi-misceperebuannya-nevidome>
https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02Bij17xordYnJTxzvamJwk2Lp7z7mPDCvZ7QvyuF8Ku6aJ2F8g6xHclxQxbeY7ni8l&id=100064772648646

- <https://suspilne.media/295266-z-rosijskogo-polonu-povernula-sa-golova-zelenopidskoi-gromadi-olena-pelesok/>
- 997 <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-katuvannya-okupatsiya-khersonshchyna/31791018.html>
- 998 https://t.me/Pravda_Gerashchenko/50302
- 999 <https://www.facebook.com/watch/?v=879946066505058>
<https://fb.watch/i69yrgt70m/>
- 1000 <https://glavcom.ua/ru/news/na-khersonshchine-okkupanty-zamuchili-pastora-i-eho-syna-892228.html> <https://t.me/tretyakoleksandr/4130>
- 1001 <https://suspilne.media/358006-dvici-na-pidvali-u-novij-kahovci-poprosalisa-z-volonterom-akogo-zakatuvali-do-smerti-rosijski-vijskovi/>
<https://www.stopcor.org/ukr/section-suspilstvo/news-u-novij-kahovtsi-okupanti-na-pidvali-do-smerti-zakatuvali-volontera-sergiya-fedorenka-10-01-2023.html>
<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3650394-u-kahovci-pisla-katuvan-rosiani-mi-pomer-volonter-zmi.html>
<https://zmina.info/news/na-okupovanij-hersonshhyny-pislya-katuvan-pomer-volonter-z-novoyi-kahovky/>
<https://in.kherson.ua/v-novij-kahovtzi-rosiyany-do-smerti-zakatuvali-volontera-sergiya-fedorenka/>
- 1002 <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/07/25/7359983/>
- 1003 <https://news.liga.net/ua/politics/news/rossiyane-ustroili-v-chaplinke-pytochnuyu-dlya-mirnyh-lyudey-v-tom-chisle-podrostkov-genshtab>
<https://t.me/liganet/26777>
- 1004 <https://www.hrw.org/news/2022/07/22/ukraine-torture-disappearances-occupied-south>
- 1005 <https://www.5.ua/regiony/moskovyty-vybyvaiut-z-zhytelky-khersona-ziznannia-u-korehuvanni-vohniu-po-chornobaivtsi-277834.html>
<https://t.me/denisovaombudsman/6160>
- 1006 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/znushhavsya-ta-katuvav-mirnix-mes-kanciv-xersonshhini-povidomleno-pro-pidozru-viiskovomu-rf>
- 1007 <https://mipl.org.ua/filtracziya-na-hersonshhyni-i-v-krymu-kudy-znykayut-ukrayinczi/>
- 1008 <https://www.youtube.com/watch?v=qDjQCbu0fzk>
- 1009 <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/02/19/7389964/>
- 1010 <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/02/19/7389964/>
<https://youtu.be/jqe586dyNWM>
- 1011 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61662215>
- 1012 <https://www.youtube.com/watch?v=hu6OXQn61kU>
- 1013 <https://www.youtube.com/watch?v=hu6OXQn61kU>
- 1014 <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/viyna-v-ukrajini-okupanti-katuyut-mirnih-zhiteliv-yakih-trimayut-u-poloni-novini-ukrajini-50241260.html>
<https://nv.ua/ukr/ukraine/events/viyna-rosiji-proti-ukrajini-u-hersonskiy-oblasti-okupanti-katuvati-strumom-mirnogo-zhitelya-50241066.html>
<https://espresso.tv/na-khersonshchini-okupanti-vikrali-mirnogo-meshkantsya-bili-yogo-ta-katuvati-strumom-denisova>
<https://t.me/sssternenko/5335>
- 1015 <https://www.segodnya.ua/ua/strana/podrobnosti/v-oleshkah-posle-pytok-okkupantov-skonchalsya-veteran-ato-1618312.html>

- <https://t.me/denisovaombudsman/5647>
<https://kherson.ipc.org.ua/uk/2022/05/prokuratura-rozpochala-rozsliduvannya-shhodo-katuvannya-ta-vbyvstva-veterana-ato-na-hersonshhyni/>
<https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-okupatsiya-khersonshchyna-tortury/32023757.html>
- 1016 <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-katuvannya-okupatsiya-khersonshchyna/31791018.html>
- 1017 <https://1news.com.ua/podii/vbyvstvo-semy-tsyvilnyh-u-seli-pravdyne-na-hersonshhyni-povidomleno-pro-pidozr.html> <https://khersondaily.com/news/vbyvstvo-semi-tsyvilnykh-u-seli-pravdyne-na-khersonshchyni-povidomleno-pro-pidozru-komandiru-pidrozdilu-morskoi-pikhoti-chornomorskogo-flotu-vmf-zs-rf>
https://t.me/pgo_gov_ua/13990
- 1018 https://t.me/censor_net/20656
<https://www.nytimes.com/2022/11/29/world/europe/ukraine-russia-pravdyne-grave.html>
<https://t.me/bihusinfo/5891>
- 1019 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62008233?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bukr%5D-%5Bheadline%5D-%5Bukrainian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D>
- 1020 <https://www.gp.gov.ua/posts/katuvannya-civilnix-na-xersonshhyni-povidomleno-pro-pidozru-9-ucasnikam-nzf-sered-yakix-eksgolova-sbu>
- 1021 <https://www.slidstvo.info/warnews/na-take-zdatni-lyshe-psykhopaty-identifikovano-rosiian-iaki-znushchalyisia-z-liudey-u-khersonskiy-kativni/>
<https://www.gp.gov.ua/ua/posts/andrii-kostin-kozen-zlocin-ma-je-imya-prizvishhe-ta-obliccya-bagato-z-nix-mi-vze-znacimo-sim-ne-vdastysya-sxovatsiya-navit-na-rosiiskix-bolotax>
- 1022 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/pograbuvannya-ta-katuvannya-meskanciv-xersonshhyni-identifikovano-shhe-odnogo-spivrobitnika-fsb-rf-yakii-zorstoko-povodivysya-z-civilnimi>
<https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20230419-strilyaly-bilya-golovy-ta-byly-identifikovano-fsbshnyka-yakyj-katuvav-lyudej-u-hersoni/>
- 1023 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/na-xersonshhyni-pravoovorongi-eksgumuvali-tilo-colovika-vbitogo-v-odnii-iz-oblastovanix-okupantami-kativen-mista>
https://lb.ua/society/2023/05/31/558055_hersonshchyni_pravoovorongi.html
https://censor.net/ua/photo_news/3421800/na_hersonshchyni_eksgumuvaly_tilo_cholovika_vbytogo_v_odnii_iz_oblashtovanyh_okupantamy_kativen_foto
- 1024 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/na-xersonshhyni-pravoovorongi-eksgumuvali-tila-dvox-colovikiv-zakatovanix-okupantami>
https://t.me/pgo_gov_ua/10020?single
<https://nv.ua/ukr/ukraine/events/u-hersonskiy-oblasti-eksgumuvali-tila-dvoh-cholovikiv-zakatovanih-okupantami-novini-ukrajini-50308189.html>
<https://magnolia-tv.com/news/86828-na-khersonshchyni-ekshumovano-tila-dvokh-ukrayintsev-yakykh-zakatuvaly-rosiyski-okupanty>
- 1025 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62008233?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bukr%5D-%5Bheadline%5D-%5Bukrainian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D>
- 1026 <https://incident.obozrevatel.com/ukr/crime/vojna-protiv-rossii/droti-na-statevij-organ-i-pochinayut-biti-strumom-meshkanets-hersona-rozpoviv-pro-katuvannya-yaki-vlashtovuvali-okupanti.htm> https://mobile.twitter.com/the_ins_ru/status/1593992357489278977
<https://twitter.com/i/status/1593992357489278977>
- 1027 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/povidomleno-pro-pidozru-kadrovomu-spivrobitniku-fsb-rf-pricetnomu-do-zorstoko-povodzennya-z-civilnimi-na-xersonshhyni>

- https://kherson.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=331974
- 1028 <https://t.me/The3rdForceUA/13711>
<https://t.me/UkraineNow/25213>
<https://t.me/uniannet/83304>
https://www.unian.ua/war/herson-rosiyani-na-okupovanih-teritoriyah-rozgotayut-dityachi-kativni-ombudsmen-12078342.html?_gl=1*fxce15*_ga*MTY2MjY0MTYxNy4xNjYwNTQ5OTEx*_ga_DENC12J6P3*MTY3MTE3ODIwNy4xMS4wLjE2NzExNzgyMDcuNjAuMC4w*_ga_JLSK4Y8K67*MTY3MTE3ODIwOS4xMS4wLjE2NzExNzgyMDcuNjAuMC4w
<https://t.me/voynareal/45856>
https://t.me/Pravda_Gerashchenko/56630
<https://youtu.be/OclzUjZTc7Y>
- 1029 <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/cvyashennik-pcu-sergij-chudinovich-katuyuchi-mene-/> <http://www.golos.com.ua/article/361789>
- 1030 <https://www.hrw.org/news/2022/07/22/ukraine-torture-disappearances-occupied-south>
<https://forpost.media/vijna/rashysty-vykradaiut-ta-katuiut-ukraint-siv-na-okupovanykh-terytoriiakh-zaporizkoi-oblasti.html>
- 1031 https://www.youtube.com/watch?v=ydkQ3tc_Bk8
<https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-khersonshchyna-katuvannya-voyenni-zlochyny/32137870.html>
- 1032 <https://suspilne.media/318636-ne-davali-spati-pidijmali-ta-vimagali-kricati-slava-rosii-hersonci-svidcat-pro-katuvanna-v-itt/>
- 1033 https://www.youtube.com/watch?v=ydkQ3tc_Bk8
- 1034 https://www.youtube.com/watch?v=ydkQ3tc_Bk8
- 1035 <https://suspilne.media/318636-ne-davali-spati-pidijmali-ta-vimagali-kricati-slava-rosii-hersonci-svidcat-pro-katuvanna-v-itt/>
- 1036 <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-khersonshchyna-katuvannya-voyenni-zlochyny/32137870.html>
- 1037 <https://glavcom.ua/publications/kalkuljatsija-zla-u-khersoni-vi-bachite-te-shcho-kreml-planuvav-dlja-vsijeji-ukrajini-912103.html>
- 1038 https://www.youtube.com/watch?v=ydkQ3tc_Bk8
- 1039 <https://bihus.info/na-hersonshhyni-rosiyany-vykradaiut-ta-katuyut-ukrayinciv-aby-ti-na-nyh-praczuvaly/> <https://www.youtube.com/watch?v=QEnjmky607k>
- 1040 <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61662215>
- 1041 <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/rosiyani-misyacyami-katuvalli-hersoncyaza-patriotichni-grafiti-istoriya-ukrajincya-novini-ukrajini-50287273.html>
- 1042 <https://www.hrw.org/news/2022/07/22/ukraine-torture-disappearances-occupied-south>
<https://forpost.media/vijna/rashysty-vykradaiut-ta-katuiut-ukraint-siv-na-okupovanykh-terytoriiakh-zaporizkoi-oblasti.html>
- 1043 <https://www.hrw.org/news/2022/07/22/ukraine-torture-disappearances-occupied-south>
- 1044 <https://youtu.be/ThiGqqhVRWM>
- 1045 <https://www.slidstvo.info/news/u-hersoni-rosijski-vijskovi-protyagom-12-dniv-katuvally-golovu-osbb-i-jogo-druzhyanu/> https://youtu.be/DXg_omy6UnQ

- 1046 <https://www.nytimes.com/2023/01/05/world/europe/ukraine-sexual-violence-russia.html>
- 1047 <https://www.hrw.org/news/2022/07/22/ukraine-torture-disappearances-occupied-south>
- 1048 <https://prm.ua/rosiyski-okupanty-u-khersoni-stvoryly-kativni-dlia-vykradenykh-mistian/> <https://www.facebook.com/watch/?v=1103396776949585&ref=sharing>
<https://suspilne.media/271827-u-hersoni-v-prijmalniku-roz-podilniku-dla-ditej-vijskovi-rf-oblastuvali-kativnu/>
- 1049 <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-khersonsh-chyna-katuvannya-voyenni-zlochyny/32137870.html>
- 1050 <https://t.me/bihusinfo/6487>
<https://t.me/bihusinfo/6499>
<https://www.youtube.com/watch?v=Waz182LtKs&t=1755s>
<https://censor.net/ua/r3396535>
- 1051 <https://youtu.be/xaYGBj7Ok84>
<https://www.youtube.com/watch?v=xaYGBj7Ok84>
<https://t.me/bihusinfo/6531>
- 1052 https://censor.net/ua/resonance/3396535/vony_hotily_schob_my_zlamalysya_plakaly_poprosly_vybachennya_za_krychala_vid_bolyu_ale_jodnogo_razu
- 1053 <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/02/19/7389964/>
<https://suspilne.media/255200-u-hersoni-vijskovi-rf-vikrali-volontera/>
<https://zmina.info/articles/byly-z-mishkom-na-golovi-puskaly-strum-po-tilu-i-kazaly-shho-cze-za-volonterstvo-hersonskiy-stendaper-i-komik-nahmet-ismailov-pro-5-godyn-na-pidvali/>
- 1054 <https://youtu.be/vpVWYVbS1zI>
<https://incident.obozrevatel.com/ukr/crime/vojna-protiv-rossii/privyazuvali-golovoyu-vniz-bili-kijkami-j-puskali-strum-meshkanka-hersona-rozpovila-yak-z-nei-znuschalysya-okupanti-video.htm>
https://t.me/Pravda_Gerashchenko/65350
- 1055 <https://www.dw.com/uk/rf-utrimovala-na-hersonsini-sonajmense-20-kativen-miznarodni-slidci/a-64869776?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>
- 1056 <https://www.dw.com/uk/rf-utrimovala-na-hersonsini-sonajmense-20-kativen-miznarodni-slidci/a-64869776?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>
- 1057 <https://www.slidstvo.info/warnews/na-take-zdatni-lyshe-psykhopatyi-identyfikovano-rosiian-iaki-znuschalysia-z-liudey-u-khersonskiy-kativni/>
- 1058 <https://www.nytimes.com/2023/01/05/world/europe/ukraine-sexual-violence-russia.html>
- 1059 <https://www.slidstvo.info/warnews/koly-tebe-dvichi-stavliat-pid-stinku-vzhe-ne-strashno-iak-v-iazni-khersonskoho-sizo-shpyhuvaly-dlia-ukrainskykh-viyskovykh/>
- 1060 [1060 https://inshe.tv/mykolayv/2022-06-15/686681/](https://inshe.tv/mykolayv/2022-06-15/686681/)
- 1061 <https://suspilne.media/259449-se-odin-rosiyskij-vijskovij-pidozruetsa-u-sprobi-zgvaltuvanna-15-ricnoi-divcini-pid-cas-okupacii-cernigivsinii/>
- 1062 <https://ua.interfax.com.ua/news/general/821283.html>
<https://t.me/denisovaombudsman/4714>
<https://www.facebook.com/kommander.nord/posts/2114248242089296>
- 1063 https://t.me/pgov_gov_ua/10869
- 1064 <https://www.radiosvoboda.org/a/31825590.html>
- 1065 <https://tsn.ua/ato/na-chernigivschini-lyudi-ne-planuyut-rozbirati-postita-prigadyut-katuvannya-i-znuschannya-okupantiv-2027344.html>

- 1066 <https://cheline.com.ua/news/society/na-zvilnenij-chernigivshhini-lyudi-ne-planuy-ut-rozbirati-posti-ta-prigaduyut-znushhannya-i-katuvannya-okupantiv-294329>
- 1067 <https://www.radiosvoboda.org/a/31825590.html>
- 1068 <https://www.youtube.com/watch?v=Uyhquabh9bE>
<https://www.slidstvo.info/warnews/razgovaryvat-po-russky-yak-rosiya-ny-vykraly-vchytelku-matematyky-ta-znushhalsya-nad-yiyi-simyeyu/>
- 1069 <https://www.slidstvo.info/news/zhurnalisty-identyfikovaly-rosiyskoho-komandyr-a-iyakyy-katuvav-myrynkh-ukraintsiv-na-chernihivshchyni/>
- 1070 <https://espreso.tv/katuvani-lyudey-na-chernigivshchini-trom-rosiyskim-viyskovim-povidomili-pro-pidozru> <https://t.me/SBUkr/4511>
<https://rayon.in.ua/news/505137-genotsid-zvirstva-rosiyskoi-armii-v-ukraini-18>
- 1071 <https://nv.ua/ukraine/events/reznya-v-buche-i-drugih-oblastyah-ukrainy-ctho-rasskazyvayut-mestnye-zhiteli-voyna-v-ukraine-50230910.html>
<https://t.me/UkraineNow/16002>
- 1072 1072 <https://ehrh.org/10585-2/>
- 1073 <https://www.facebook.com/pgogov.ua/posts/397223389107167>
- 1074 <https://www.facebook.com/pgogov.ua/posts/378801140949392>
<https://espreso.tv/katuvani-mirnikh-lyudey-i-gvaltuvali-nepovnitnyu-divchinu-na-chernigivshchini-dvom-rosiyskim-okupantam-povidomleno-pro-pidozru>.
<https://graty.me/uk/news/budesh-krichati-vbyu-babusyu-dvoh-rosijskih-vijskovih-zaochno-zasudili-za-sprobu-zr'valtuvat-16-richnu-divchinu-na-chernigivshhini-ta-pobittya-i-i-brata/>
<https://suspilne.media/233686-na-vernigivsin-16-ricnu-divcinu-domagavs-rosijskij-soldat/>
- 1075 https://varta1.com.ua/news/na-chernigivshchini-znayshli-tilo-cholovika-yakiy-znik-misyac-tomu_344752.html
- 1076 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/katuvav-ziteliv-sela-yagidnogo-suditimut-cergovogo-viiskovosluzbovcya-rf>
- 1077 <https://www.slidstvo.info/news/na-chernigivshchini-rosiyani-katuvani-vodiya-shkilnogo-avtobusa-uajt-spirtom/> <https://youtu.be/TVaTImQPgoc>
- 1078 <https://val.ua/site/129729>
<https://suspilne.media/252412-rosijskogo-vijskovogo-pidozruut-u-katuvanni-poranenogo-civilnogo-u-seli-terehivka-na-vernigivsin/>
- 1079 <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/za-zorstoke-povodzenya-z-civilnim-naselennyam-na-vernigivshchini-suditimut-15-viiskovosluzbovciv-rf>
<https://www.0462.ua/news/3371084/konctabir-agidne-use-selo-okupanti-trimali-u-pidvali-ludi-pomirali-vid-zaduhi-video>
<https://hromadske.ua/posts/konctabir-yagidne-rosiyani-cilij-misyac-trimali-v-pidvali-vse-selo>
https://fb.ua/society/2022/04/18/513874_200_gramiv-yushki-dobu-dvoh.html
<https://www.youtube.com/watch?v=k-E9zTQysMs>
- 1080 https://t.me/pgogov_ua/11169
<https://gp.gov.ua/ua/posts/apelyaciiiii-sud-pidtvdiv-virok-dlya-viiskovix-rf-za-zorstoke-povodzenya-z-civilnimi-pid-cas-okupaciyi-sela-yagidnogo-12-rokiv-za-gratami>
- 1081 <https://hromadske.ua/posts/konctabir-yagidne-rosiyani-cilij-misyac-trimali-v-pidvali-vse-selo>
- 1082 <https://www.slidstvo.info/news/na-chernihivshchyni-rosiyskyy-okupant-kydav-hranatu-pid-nohy-tsyvilnomu-zadlia-rozvahy/>

